Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY

Almen landskabsarkitektur på prøve

Et studie i udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter i almene boligområder

Martinussen, Patrick

DOI (link to publication from Publisher):
10.5278/vbn.phd.engsci.00032

Publication date:
2014

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Link to publication from Aalborg University

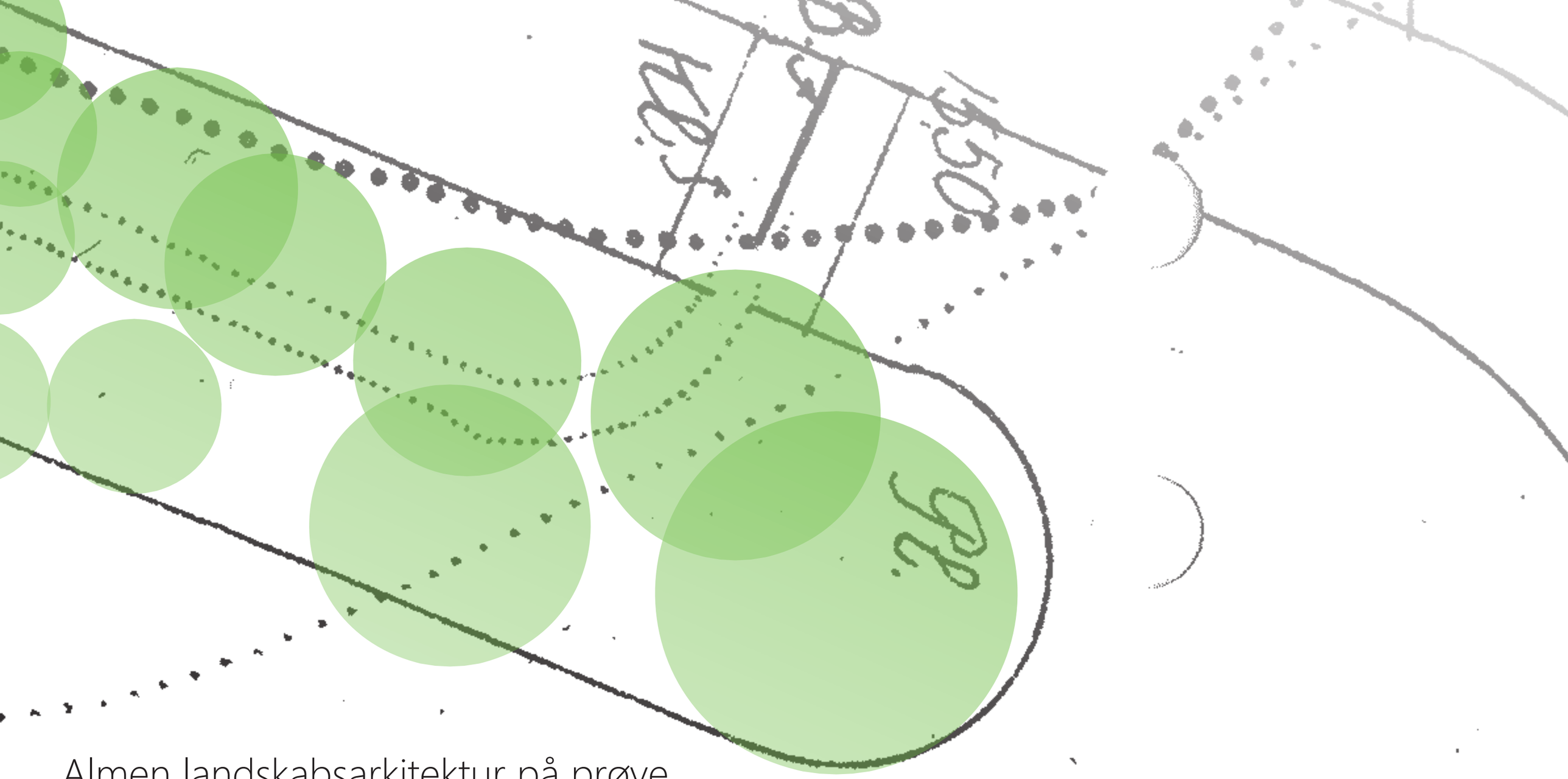
Citation for published version (APA):
Martinussen, P. (2014). *Almen landskabsarkitektur på prøve: Et studie i udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter i almene boligområder* (1 udg.). Aalborg Universitetsforlag.
https://doi.org/10.5278/vbn.phd.engsci.00032

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from vbn.aau.dk on: July 04, 2025

Almen landskabsarkitektur på prøve

- Et studie i udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter i almene boligområder

Patrick Vámosi Martinussen

Almen landskabsarkitektur på prøve
- Et studie i udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter
i almene boligområder

Ph.d.-afhandling
© Patrick Vámosi Martinussen

Statens Byggeforskningsinstitut
Aalborg Universitet

Indleveret til bedømmelse:
4. november 2014
Offentligt forsvar:
26. januar 2015

Hovedvejleder:
Professor Claus Bech-Danielsen, Aalborg Universitet
Bi-vejleder:
Lektor Torben Dam, Københavns Universitet

Bedømmelsesudvalg:
Lektor Shelly Smith, Aalborg Universitet
Professor Anders Busse Nielsen, Københavns Universitet
Professor Thomas Barfoed Randrup, Hedeselskabet

Ph.d-serie:
Ph.d.-serien for Det Teknisk-Naturvidenskabelige Fakultet,
Aalborg Universitet

ISSN: 2246-1248
ISBN: 978-87-7112-185-8

Udgivet af: Aalborg Universitetsforlag
Skjernvej 4A, 2. sal. - 9220 Aalborg Ø.
Tlf. 9940 7140 - aauf@forlag.aau.dk - www.forlag.aau.dk

Trykt i Danmark af Rosendahls, 2014

Abstract

This Ph.D. dissertation examines the development of landscape architecture in social housing areas across Copenhagen and its suburbs over time. In terms of methodology, the analyses critically reviews original landscape plans and further development of these landscapes in order to gain knowledge about instances of quality making and quality loss. The dissertation seeks to understand why some landscapes has been able to maintain or develop originally given aesthetic qualities and meanwhile ensure contemporary functionality, while other landscapes have struggled to persist during time's change. In order to answer this, case studies are conducted.

Six landscapes established between 1934 and 1970 are examined through a method of classic 'work analysis'. The original landscape works are analysed through a quality perspective focusing on robustness, functionality and aesthetics as fundamental dimensions of quality: *Which perspectives on quality were originally practiced in the landscape architecture and which approaches were taken?*

Developments of the landscapes are subsequently observed until present time and the analysis focus on: *Which impacts and factors have influenced the development of architectural qualities?*

The concept first presented by Holling (1973) of *resilience*, which places focus on relations within a system, is used as a theoretical framework to discuss the disparate success or failure to maintain a continuum of architectural qualities in the landscapes.

The research shows:

- The analyses reveal that there have been several attempts to 'practice qualities' within each of the three quality dimensions: robustness, functionality and aesthetics. Among the six landscapes there is significant coherence in the perception of 'quality' within the planning practice. This includes: visual unification of entire housing areas and physical separation of functionalities among other things. However, these qualities are realised through different approaches and means.
- Most changes in the landscapes are results of human acts: Typically, it is attempts to update or implement new functionality that motivate change. Yet, in these processes earlier given qualities are often compromised. Wishes for new functionalities often come from societal trends and changes and are as such inevitable and necessary.
- Lacking efforts in supporting existing architectural principles, i.e. around daily maintenance of the landscapes contributes to overall loss of quality in some cases.
- The concept of resilience is highly applicable as a mean to discuss and understand the course of the landscapes' given qualities. Failure to ensure a continuum of quality can be explained by malfunctioning relations between human actors and landscape.
- Human actors' ability to ensure quality persistency refers to staffs' professional skills and residents' prioritisations among other factors. Evidently many actors have limited knowledge and understanding of original or existing landscape qualities, which their actions ultimately reflect.
- The original designs of the landscapes shows as another very important factor for the development of architectural qualities over time. Within the six cases there are examples of original aesthetic qualities, which are preserved by human actors because the original concepts were ***distinct*** and therefore understood and respected. There are examples of functional qualities which are sustained and renewed, among landscapes which are ***flexible*** towards change. And there are examples of landscapes, which are physically kept intact due to landscape elements that have been ***renewable*** or in other ways ***easy to support*** over time. These properties are recognised as potential elastic capacities of a landscape.

Resumé

Ph.d.-afhandlingen undersøger udviklingen af landskabsarkitektur over tid i 6 almene boligområder i Københavns omegn. Case-landskabernes oprindelige planer samt landskabernes efterfølgende udvikling analyseres med henblik på at frembringe viden om de situationer, hvor der opstår kvalitetsdannelse og tab af tilsigtede kvaliteter. Afhandlingen søger at forstå, hvorfor nogle landskaber har udviklet sig i overensstemmelse med de oprindeligt tilsigtede æstetiske kvaliteter og samtidig været i stand til at sikre deres funktionalitet, imens andre landskaber har lidt under tidens påvirkninger. For at besvare dette spørgsmål gennemføres case-studier.

De 6 landskaber, der er etableret i perioden 1934 til 1970, undersøges indledningsvist gennem værkanalyser. Værkanalyserne identificerer og beskriver den kvalitetsdannelse, der oprindeligt var tilsigtet i landskaberne med fokus på kvalitetsdimensionerne robusthed, duelighed og æstetik: Hvilke perspektiver på kvalitet har landskabsarkitekterne praktiseret i landskabsarkitekturen?

Landskabernes udvikling frem til i dag bliver dernæst analyseret med følgende fokus: Hvilke påvirkninger og faktorer har vist sig betydningsfulde for udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter?

Hollings (1973) teori om elasticitet fremhæver et systems interne relationer som afgørende for dettes overlevelse. Elasticitetsforståelsen anvendes som en teoretisk ramme, idet landskabernes forskellige succes med at opretholde arkitektoniske kvaliteter bliver belyst og diskuteret.

Undersøgelserne viser:

- Indenfor hver af de tre kvalitetsdimensioner er det muligt at identificere en række konkrete kvalitetsperspektiver, som søges opnået via landskabsarkitekturen. Iblandt de 6 landskaber er der tydelige sammenfald ift. de kvalitetsperspektiver, der har styret planlægning og udvikling. Disse vedrører blandt andet forsøg på at skabe samlende visuel karakterer i boligområderne og på at adskille specifikke uderumsfunktioner. På trods af sammenfaldene viser det sig, at kvaliteterne bliver realiseret med forskellige greb og virkemidler.
- De fleste forandringer i landskaberne kan tilskrives menneskers handlinger: Det er typisk forsøg på at opdatere eller implementere ny duelighed, der motiverer indsatserne. I forandringsprocesserne forekommer ofte tab af oprindeligt tilsigtede kvaliteter. Forandringsbehov kan dog typisk henledes til samfundsmæssige tendenser, og i lyset af dette må også nye forandringsbehov forventes.
- Manglende fysiske vedligeholdelsesindsatser i den daglige drift giver i nogle tilfælde også anledning til brede kvalitetstab.
- Som teoretisk ramme er 'elasticitetsbegrebet' et yderst anvendeligt perspektiv i diskussionen og forståelsen af landskabernes udviklingsforløb. Mangelfulde relationer mellem mennesker og landskabet kan forklare mange fejlslagne forsøg på at opretholde landskabsarkitektoniske kvaliteter.
- Menneskelige aktørers evne til at sikre opretholdelsen af kvaliteterne vedrører blandt andet driftspersonales faglige indsigt og beboeres prioritering. Det fremgår, at centrale aktører har begrænset adgang til viden om de eksisterende landskabskvaliteter, og dette må grundlæggende anses som styrende for deres handlinger.
- De oprindelige landskabsværker er også i sig selv af afgørende betydning for udviklingen af arkitektoniske kvaliteter over tid. Iblandt de 6 cases er der eksempler på, at aktørerne værner om de oprindelige æstetiske kvaliteter, fordi landskabernes principper er tydelige og dermed lettere at forstå og respektere. Der er eksempler på, at landskabernes funktionalitet bibeholdes og udvikles på en frugtbar måde, fordi de rummer fleksibilitet overfor forandring. Desuden er der eksempler på, at landskaber fortsat er robuste, fordi landskabselementerne har været mulige at forny løbende eller på anden vis etableret med et udviklingsperspektiv for øje. Disse er eksempler på elastiske egenskaber, som landskaberne selv kan besidde.

Indhold

Indledning s. 11

Introduktion

Baggrund og formål

Teori s. 15

Arkitektur, landskab og kvalitet

Landskabsarkitektur, en handling

Arkitektonisk kvalitet – u-udredning

Hauxners værkanalyse

Mandater i arkitekturen

ANT-begreber og arkitektur

Aktører, aktanter og magt i arkitekturen – eksemplificering af ANT inden for projektrammen

Tid

Arkitekturens behov for fornyelse

Bevaring af arkitektur, kultur, steder – en aktiv handling

Elasticitet og stabilitet – 'systemets' egne overlevelseskompetencer

Teoriudvikling: et landskabsarkitektonisk system og dets værdifulde relationer

Fra teori til metode – Hvordan teorien aktiveres (4.0)

Metode – og metodiske overvejelser s. 29

Case-studier skal dokumentere kvalitetsdannelse i landskabsarkitektoniske værker

Kvalitetsdannelse undersøges

Aktørernes kvaliteter

Genstandsfelter i case-analyserne

Hvorfor en case-study-tilgang?

Udvælgelse af cases

Læsning af de arkitektoniske intentioner: værket og udviklingen

Værkanalysen

De to analyser: værk og udvikling

Nedslag i udviklingen: begivenheder

Materiale, fejlkilder, valg

Brug og fremstilling af tegningsmateriale i analyserne

Empiri: forudsætninger og valg

Tegningsmaterialet som adgang til viden om kvalitetsdannelse

Forforståelse

Tid en uhåndterlig størrelse

En begrænset kontekstuel ramme

Landskabsarkitekturhåndbogen – et addendum

Ét perspektiv på projektets anvendelighed

Håndbogens to dele – med hver deres fokus, målgruppe og afsæt

Fokus på eksisterende landskaber

Strukturplaner: en central anbefaling – men en ny betydning

Analyse s. 45

Kontekststudiet

Landskabsarkitekterne

Den almene boligsektor som organisatorisk ramme

Forholdet imellem landskabsarkitektur og bygningsarkitektur i boligbebyggelserne (1930-70)

Boligmarkedet og byggekonjunkturer i storbyen København

Idealsamfund

Bilisme

Skolevangen

Værket

Udviklingen

Lundevænget

Værket

Udviklingen

Kantorparken

Værket

Udviklingen

Voldparken

Værket

Udviklingen

Tingbjerg

Værket

Udviklingen

Rymarksvænget

Værket

Udviklingen

Diskussion s. 113

Opbygning af diskussionen

En tiltrængt sammenfatning: Perspektiver på kvalitet i landskabsarkitekturen

Æstetik

Duelighed

Holdbarhed

Opsummeret: perspektiver på kvalitetsdannelse, der er repræsenteret i de 6 cases

Påvirkninger og elasticitet: landskabsarkitekturens udvikling over tid

Årsager til kvalitetsforandringer i de landskabsarkitektoniske systemer

Hvornår optræder der forandringer i landskaberne, og i hvilke tilfælde fører det til kvalitetstab og kvalitetsdannelse?

Kan landskaberne bidrage til elasticiteten?

Kontinuum af landskabsarkitektoniske kvaliteter i den almene boligsektor

En skillelinje imellem afhandlingen og landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden

I en almen kontekst

Problematikker i håndteringen af arkitektoniske kvaliteter i fsb; praksisnære perspektiver i afhandlingen

Fund af stor relevans for den fremtidige landskabshåndtering i fsb

Konklusion s. 135

Kilder s. 141

Tak

Dette projekt er muliggjort med støtte fra Innovationsfonden. Det har været en stor glæde, at fonden anerkendte projektets relevans for dermed at tilbyde mig muligheden for faglig fordybelse.

Ph.d.-projektet fik kontakt med virkeligheden, da jeg fik lov til at sidde på sidelinjen i boligselskabet fsb's grønneste afdeling i tre år. Imens mine kollegaer var beskæftiget af forbipasserende udfordringer, befandt jeg mig i en anden virkelighed. Fra mit skrivebord blev der tid til vidtrækkende tilbageblik til planlægningen og udformningen af fsb's første boligafdelinger. Kælderdybt arkivarbejde har afsløret et univers af mennesker, drømme og planer – alle med tilknytning til fsb's unikke landskabsværker. Fra fortiden gled projektet langsomt 'tilbage' til 2014, passerede, og slap ud i fremtiden. I fremtiden vil fsb fortsat arbejde for at sikre kvaliteten af landskaberne til gavn for områdernes beboere. Det er selvsagt mit håb, at projektets resultater vil være et værdifuldt bidrag til dette arbejde. fsb's organisationsbestyrelse og administrative ledelse muliggjorde projektet på baggrund af deres egne visioner om at skabe gode boligområder. Jeg skylder dem alle stor tak for deres tillid ved at lægge disse visioner i mine hænder. Mine kollegaer og faglige vejledere Birgitte Vest Rasmussen og Hedevig Østergård gennemtvang jordforbindelse i min søgen efter svar. Hverdagen med jer var en fornøjelse, og I fortjener en særlig tak for al jeres støtte.

Også en tak til vejlederne Claus Bech-Danielsen og Torben Dam for jeres indsats, jeres store tålmodighed og jeres stræben efter det bedre. I lærte mig at fokusere på essensen i forskningsarbejdet.

Tre års ensomt arbejde kan kun nydes, når man omgiver sig med gode mennesker. Det gjorde jeg på SBi, hvor venskabet imellem os ph.d.-studerende var i særklasse. De gode stunder i og udenfor arbejdstiden har været uundværlige. Jeg vil sige jer alle tusind tak for godt venskab og for faglig sparring. Ingen nævnt ingen glemt.

Jeg er stolt af den støtte, som jeg har taget imod i dette projektforløb. Stolt, fordi den kom fra særlige mennesker, der betyder meget for mig. Mine forældre og søskende har på hver deres måde stået ved min side. Gode venner har muntret mig op og lagt ører til. Den største tak tilfalder dog dig, Sara, der uden direkte kontakt med projektet har været mest afgørende og en stor støtte, når det hele stod under vand. Du bragte vores skønne datter Luna til verden undervejs, og alt er kun blevet lysere. Tre stærk fortsætter vi videre ud i livet.

Når alt står under vand (foto, 2013).

Indledning

Introduktion

Denne afhandling er resultatet af et ph.d.-projekt, der er gennemført i et samarbejde mellem Statens Byggeforskningsinstitut og den almene boligorganisation fsb. Som produkt af et forskningsbaseret uddannelsesforløb skal monografien demonstrere en standard, der må tillægges akademisk arbejde af denne karakter. Ikke desto mindre er diskussionerne i dette projekt møntet på at besvare en praksisnær problemstilling, der optræder i fsb, og som har ligget til grund for formuleringen af projektet. Dette præger uden tvivl projektets fokus, om end de specifikke anvendelsesorienterede perspektiver af projektet vil blive udledt i form af andre produkter – herunder det vedlagte addendum: *landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* (foreløbig udgave).

"Haven er nok en helhed, men hver vækst har dog sit selvstændige og egenartede liv. Voksestedets betingelser og indflydelser af andre planter er ganske vist bestemmende for, om en art trives eller vantrives, men den enkelte vækst er ikke absolut afhængig eller bestemt af helheden. Hermed vil jeg udtrykke, at udviklingen i en foreteelse som havekunst kan forløbe helt anderledes end i andre samtidige eller beslægtede kulturelementer, ligesom politiske og økonomiske tilstande kan få nok så forskellig betydning." (Sørensen 1963).

Som arkitektoniske elementer har planter indbyggede dynamikker. De er hver især forskellige, og de stiller forskellige krav til deres trivsel. Mennesker skal pleje planterne, hvis de skal overleve i et kunstigt miljø. Planter kan dog anvendes forskelligt og indtage forskellige roller, afhængig af de strukturer, de optræder i, samt de betingelser, de har, og den pleje, de modtager. Trods planternes begrænsninger er der således også indlejret fleksibilitet i planterne – en række anvendelsesmuligheder. Landskabsarkitektur handler om at forstå og mestre disse anvendelsesformer. Netop materialeforståelsen, kendskabet til den enkelte plantes vækstvilkår og muligheder, er ifølge Lund (2006) et af de forhold, der karakteriserer de store danske mestre indenfor landskabsarkitekturen: G.N. Brandt, C.Th. Sørensen og Jørn Palle Schmidt. Det er disse personers værker, som projektet vil beskæftige sig med.

Fremtidssikring af kvaliteterne i de almene boligområder

Landskabsarkitekturpraksis handler for mig om at arrangere arealer, materie og rum til menneskers gavn og behag på baggrund af en bred kvalitetsoptik. Min motivation for at begå dette ph.d.-projekt er et ønske om at sikre den merværdi, som landskabsarkitekturen repræsenterer i de almene boligområder.

Landskaber forandrer sig, fordi deres elementer indgår i og påvirkes af naturens processer. Og hvad der havde værdi for de oprindelige personer bag landskabsarkitekturen, har det ikke nødvendigvis for nutidens brugere. Landskabernes tilsigtede arkitektoniske kvaliteter udfordres af disse forandringer. Mange almene boligområder er blevet etableret med unik landskabsarkitektur på baggrund af visioner om det gode liv. Desværre er der eksempler på, at værdien, der blev forsøgt skabt med landskabsarkitekturen, svinder. Her er der grund til bekymring, fordi vi i dag ved, at det forringede fysiske miljø vil have betydning for beboernes hverdag og selvforståelse og for boligområdets evne til at tiltrække nye og forskellige lejere for fremtiden. *Hvordan fremtidssikrer man kvaliteterne, som landskabsarkitekturen i de almene boligområder repræsenterer?*

Jeg mener, at der bør arbejdes med at fremtidssikre landskabsarkitekturen, så den også fremover vil rumme arkitektoniske kvaliteter til gavn for beboerne. Dette arbejde må nødvendigvis foregå med afsæt i en erkendelse af, at de oprindeligt tilsigtede landskabsarkitektoniske kvaliteter ikke nødvendigvis har værdi for nutidens beboere og brugere.

I et arbejde med at fastholde kvalitet er det derfor vigtigt at vide, hvordan landskabs***arkitektur skal udvikles***. Landskabsarkitektur er et kulturprodukt, og dets kvalitet opleves i menneskets møde med landskabet. Forandring kan ske både i landskabet og hos dets brugere, og forandringen kan ændre forholdet imellem disse. Derfor handler dette ph.d.-projekt ikke om, hvordan naturlige processer i landskabet forløber – det er der blevet skrevet meget om – men om, hvordan landskaber (der er blevet givet arkitektoniske kvaliteter) og mennesker udvikler sig i forhold til hinanden.

Forvaltning af landskabsarkitektur – en disciplin imellem professioner

Den almene boligsektor blev et springbræt for landskabsarkitekturens 'folkeliggørelse' i Danmark. De almene boligområder bliver efter

Hvilke kvaliteter indeholder landskabsarkitekturen? Og hvordan fastholdes de? (foto, 2012).

1920'erne en central aftager for de funktionalistiske landskabsarkitekters arbejder, der bringer dansk landskabsarkitektur i internationalt søgelys. Dette er ikke blot grunden til, at den almene boligsektor rummer en betydningsfuld kulturarv i dag, men også årsagen til, at den udgør et enestående grundlag for at undersøge udviklingen af landskabsarkitektoniske værker. Sektoren har nemlig en stor samling af sammenlignelige landskabsarkitektoniske værker, der har haft længerevarende udviklingsforløb. Værkerne er sammenlignelige, fordi de optræder i ensartede bymæssige miljøer, har oplevet de samme samfundsmæssige udviklinger og har været underlagt den samme bruger- og organisationsform.

Når dette ph.d.-projekt interesserer sig for landskabsarkitekturens processer, sker det også ud fra et ønske om at diskutere, hvordan de eksisterende landskabsarkitektoniske værker kan blive udviklet for fremtiden. Hvad der står klart er, at hvis kvalitet skal fastholdes i eksisterende landskaber, så kan man ikke afholde sig fra at foretage sig noget, da landskabets egne dynamikker vil forvandle de givne kvaliteter. Omvendt er det heller ikke nødvendigvis tilstrækkeligt blot at pleje og værne om de oprindelige landskabsværker, da disse ikke nødvendigvis bærer værdi for fremtidens brugere. Slutteligt skal man også være påpasselig med at tilsidesætte de givne landskabskvaliteter, da nogle af disse stadig kan rumme stor værdi. Fastholdelse af kvalitet kræver altså intervention i landskabet – men ikke hvilken som helst. *Hvor og hvordan skal der sættes ind?*

Disciplinen kaldet landskabsarkitektur handler om at give form til steder. Det er altså en praksis, der grundlæggende beskæftiger sig med at *addere* noget. En beslægtet praksis er naturforvaltningen, der i mindre grad handler om at lægge noget til, den forstår sig derimod på *varetagelse* af eksisterende landskaber med fokus på naturens processer og miljøet. Indlevelse i kunstneriske produkter, der blandt andet er et aspekt i landskabsarkitekturen, er dog ikke en naturlig del af naturforvalterens arbejde. Dernæst har vi gartneren, der er specialiseret i at vedligeholde det fysiske landskab med øje for planternes trivsel, men ikke for de virkemidler og funktioner, der knytter sig til materien. Spørgsmålet er: *Hvem skal forvalte den eksisterende landskabsarkitektur?*

Hvis arkitektur kan skabes, og dens drift defineres, begge dele med e lang tidshorisont for øje, så vil der være mulighed for at undgå tab af arkitektoniske kvaliteter og de derpå ofte følgende renoveringer, der er bekostelige. Første trin til at sikre sådan en bæredygtig udvikling er at forstå landskabsarkitekturens udvikling, der som nævnt vedrører forholdet imellem mennesker og landskab. Herved er berettigelsen af nærværende ph.d.-projekt skabt.

Om balance, landskabets udviklingskompetencer og dets faste bestanddele

I landskabets udvikling kan det vise sig som en svær opgave at skabe fornyelse og samtidig at værne om det eksisterende. Udfordringen bliver kun større, idet landskaberne baseres på levende elementer. Dermed kan man påstå, at de, der skal varetage udviklingen af de landskabsarkitektoniske kvaliteter, befinder sig i en balanceøvelse, hvor mange dynamikker er i spil.

Balancens kunst er dog ikke den eneste faktor, der afgør landskabets succes på sigt. Der er nemlig i høj grad tale om, at de forskellige boligområder og landskaber har varierede forudsætninger for at blive udviklet. Nærværende ph.d.-projekt er optaget af at forstå disse forudsætninger.

Hvis landskabsarkitekturens kvalitet handler om brugernes oplevelse af landskabet, så er det vigtigt, at landskaberne løbende kan blive 'opdateret', således at de modsvarer de behov og ønsker, der måtte være i tiden. 'Opdaterbar' arkitektur kan fortolkes – og er ofte blevet fortolket – som et sæt af rammer, der kan udfyldes, flyttes og genbruges i forskellige sammenhænge til at møde forskellige funktionelle behov. Faldgruben her er en bevægelse mod det standardiserede, karakterløse og det uniforme, som sådanne midlertidige rammer kan udgøre. For vi forventer os mere af arkitekturen; vi forventer kunst, identitet – vi forventer det unikke, og et landskab uden faste bestanddele har ingen historie. Balancen imellem det fleksible og det blivende er et centralt og indbygget dilemma i landskabsarkitekturen.

Baggrund og formål

Opretholdelse af landskabsarkitektonisk kvalitet er et område i feltet, der ikke er grundigt afdækket. Aktuelt tilfalder der meget opmærksomhed på arkitekturprojekter, der betegnes som *omdannelser, fornyelser, transformationer etc*. Her er der dog tale om tidsmæssigt afgrænsede områdeindsatser af varieret karakter, der har til formål at genfortolke og genskabe steder 'på ny'. Hvad der til gengæld savnes, er en generel viden om, hvordan landskaber planlægges, så de allerede på et tidligt stadie tager højde for fremtidige udviklingsbehov. Sideordnet

savnes der viden om, hvordan landskaber og deres arkitektoniske kvaliteter bliver behandlet, forvaltet og forvandlet løbende – som en proces over lang tid og af mange aktører. Hvis disse emner kan adresseres i praksis, mindskes behovet for de totale omdannelser, der optræder, når landskab, by og bygning allerede har mistet deres berettigelse.

Fremtidssikring[1] er således et tema for nærværende ph.d.-projekt, der har sit udgangspunkt i Københavns største almene boligselskab, fsb. Beriget med signifikante landskabsværker i mange af selskabets godt 70 boligafdelinger står fsb på en skillevej. Der skal træffes beslutninger om, hvordan C.Th. Sørensens, Jørn Palle Schmidts og andre danske landskabsarkitekters værker skal videreføres til fremtidens generationer.

Opgaven at opretholde og skabe landskabskvalitet er kompleks. Desuden kan det kan være svært at sætte en finger på, hvori kvaliteten består, eller hvorfor ét landskab synes velfungerende, imens andre landskaber ikke gør. Varetagelsen af den arkitektoniske kvalitet er ikke en opgave, der er let at løfte for områdernes beboerdemokratier. fsb har i et samarbejde med Statens Byggeforskningsinstitut (Aalborg Universitet) valgt at søge løsninger på denne problematik, og nærværende erhvervs-ph.d.-projekt er blevet udfaldet. Statens Byggeforskningsinstitut er aktuelt engageret i forskning vedrørende fremtidssikring af bygningsarkitekturen. fsb ejer og administrerer en række boligafdelinger, der er etableret med landskabsarkitektoniske værker. Dette har således været rammerne for projektet.

Formulering af opgaven

Udgangspunktet og formålet med dette ph.d.-projekt er fsb's behov for viden, der bidrager til at sikre et kontinuum af landskabsarkitektoniske kvaliteter i de almene boligområder.

På vegne af fsb er følgende opgaveformulering blevet defineret i 2011, og den har siden repræsenteret boligselskabets aktie i projektet:

A) *Hvordan fremtidssikrer fsb kvaliteten af værdifuld landskabsarkitektur?*

For at besvare spørgsmålet er viden om, hvad der forårsager forandringer af kvaliteten påkrævet. Denne afhandling har haft til opgave at skabe denne indsigt, hvilket er foregået med fsb's boligområder som analyseområde. Dette har afstedkommet følgende opgaveformulering, der har dirigeret denne afhandlings valg og tilgange:

B) *Hvilke forhold og handlinger har haft betydning for kvalitetsdannelse og kvalitetstab i landskabsarkitekturen i fsb's boligområder?*

For endeligt at tilgå A) er viden om B) en nødvendighed.

Desuden kommer fsb ikke uden om at skulle foretage værdimæssige prioriteringer fremadrettet, idet spørgsmålet om, hvad der skal fremtidssikres, kræver en stillingtagen til, hvad der er vigtigt i fsb's egen optik. For at kvalificere denne (politiske) stillingtagen i fsb, er en 'håndbog' med titlen *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* blevet udarbejdet til fsb som led i dette ph.d.-projektforløb. Denne håndbog er vedlagt nærværende afhandling. Håndbogen giver fsb's politiske ledelse et billede af den forandring, der finder sted i landskaberne, og den opstiller herudover anbefalinger til trin, der kan tages med henblik på at kvalificere organisationen til at "tale om og adressere landskabskvalitet". Det skal pointeres, at håndbogen blot foreligger i et tidligt format, og at den vil være genstand for fortsat udvikling.

Denne afhandlings besvarelse af B. i kombination med udarbejdelsen af *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* udgør samlet undertegnedes forsøg på at levere et anvendeligt produkt til fsb og samtidig praktisere forskning af høj kvalitet til gavn for feltet.

Arbejdsspørgsmål der berammer analyserne

Som en guide for det arbejde, der er tilrettelagt i forbindelse med at besvare afhandlingens hovedspørgsmål B), er der defineret følgende arbejdsspørgsmål, der har styret analysernes fokus. Arbejdsspørgsmålene tilgår to kardinalpunkter, der bliver bærende temaer i afhandlingen; det er spørgsmål om landskabsarkitektonisk *kvalitet* og *forandring*. Arbejdsspørgsmålene er formuleret således:

B1. *Hvilke perspektiver på kvalitet er igennem tiden blevet 'praktiseret' i landskabsarkitekturen?*

B2. *Og hvilke påvirkninger og forhold har haft betydning for udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter frem til i dag?*

Arbejdsspørgsmålene vil blive nævnt og genrejst i gennemgangen af projektets metode, men er hermed nævnt til orientering for læseren.

1 *Her forstået som landskabernes potentiale for at imødekomme fremtidige udfordringer.*

Filosofisk anskuelse som udgangspunkt for tilgang

Denne afhandling beskæftiger sig med mennesker og menneskers handlinger. Landskabsværkerne har i sig selv interesse, men centralt for projektets fokus er aktørernes forsøg på at skabe kvalitet igennem landskabsarkitektur. Dette er en vej til at forstå udviklingen af landskabernes kvalitet.

Med ønsket om at forstå landskabernes (historiske) begivenheder, tager projektet afsæt i planmaterialer. Materialerne vidner om menneskers handlinger udført med henblik på at skabe kvalitet. For at forstå kvalitetsperspektiverne optræder der således et behov for at praktisere *fortolkning* af disse produkter. Derfor har projektet stærkt fæste i hermeneutikken.

Fortolkningen vedrører landskabsarkitekters, beboeres og andre aktørers handlinger. Det er dog svært at fortolke udviklingen af landskabsværkerne 'på bar bund'; uden en forståelse for, hvilke mennesker der har påvirket landskaberne og med hvilke formål for øje. Hermed bliver også indsigt i den bredere kontekst, som disse mennesker har ageret i, og desuden den udførendes egen forforståelse centrale faktorer i fortolkningen.

God læsning

Dette var en introduktion af ph.d.-projektet. Afhandlingen har herfra et klassisk design, og læseren vil i det følgende blive introduceret for teoretiske diskussioner og det teoretiske standpunkt, som projektet bygger på. Jeg ønsker dig god læsning.

Teori

"Theory in the art is, of course, the stumbling block for those practical souls who have gone along with us so far. Yet art is only a process of trying to extract the maximum potential human experience out of nescessary practical activities."

"A good theory of landscape design, then, must be a theory of form as well as function. It must be artistic as well as practical, in order to produce the maximun for those who will experience work influenced by it." (Eckbo 1950, p. 58)

Arkitektur, landskab og kvalitet

Landskabsarkitektur, en handling

Landskabsarkitekturen er relativt ung både som profession og teoretisk felt *(dog ikke som håndværk)*. Termen 'landskabsarkitekt' anvendes første gang i 1882, og vi skal ind i det 20. århundrede, før der er betydelig aktivitet omkring etablering af landskabsarkitekturteori (Newton 1971). Professionens korte levetid og tværfaglige karakter har gjort, at disciplinen i høj grad trækker på andre teoretiske discipliner og hovedsagelig (bygnings-)arkitekturen. Arkitekturen og landskabsarkitekturen har meget tilfælles, og det gælder således også for den teori, disciplinerne anvender og producerer. Alligevel er der ifølge Swaffield (2002) én central forskel, nemlig at æstetiske arbejder i landskabsarkitekturen altid har haft en tydelig inspiration og afsæt i geologiske, hydrologiske og biologiske former og processer[1]. Og dette forhold har underbygget feltets forhold til rum, form og betydning, der i større eller mindre grad har et afsæt i kontrasterne mellem teknologi og kultur på den ene side og natur og økologi på den anden (ibid. p. 5).

Newton (1971) indleder bogen 'Design on the land – The Development of Landscape Architecture' med denne beskrivelse [oversættelse, red.]: "*Landskabsarkitektur vil her blive forstået som kunsten – eller disciplinen, om man vil – at arrangere areal og på det: rum og materie. Kunsten udøves med henblik på at muliggøre sikker, effektiv, sund og behagelig menneskelig brug."* (Newton 1971, p. xxi).

Formuleringen er favnende i to centrale henseender, hvorfor definitionen også udgør grundpillen for ph.d.-projektets landskabsarkitekturforståelse:

(1) I modsætning til andre definitioner (fx Jellicoe 1995), accentueres det tydeligt, at formålet med landskabsarkitekturen er at imødekomme ***menneskers behov*** med fysiske løsninger, og

(2) Newton fremstiller landskabsarkitekturen med afsæt i 'kunsten at *udføre* landskabsarkitektur'. Hermed hæves optikken fra at fokusere på blot det fysiske produkt for i stedet at koncentrere sig om ***den praksis, der finder sted, når mennesker arrangerer areal***.

Nu hvor afhandlingen har præsenteret en opfattelse af, hvad landskabsarkitekturens formål er, er der grund til at overveje, hvad der så karakteriserer god eller dårlig landskabsarkitektur.

Dahler-Larsen indleder sin bog *Kvalitetens Beskaffenhed* med at fremholde, at kvalitet er relativ, og han forslår derfor: *"Kan vi så ikke bare konstatere, at du har din kvalitetsopfattelse, og jeg har min?"* (Dahler-Larsen 2009, p. 9).

Han afviser selv den betragtning og begrunder det med, at der er sket tre væsentlige forskydninger i vores tid. Tre ting, der gør kvalitetsbegrebet både mere påtrængende og vanskeligt. Han skriver, at kvalitetsbegrebet er under ekspansion, og at kvaliteten er blevet *allestedsnærværende, offentlig* og *organisatorisk*.

Med det mener han, at (1): Kvaliteten ikke længere er "det unikke", men *forventes at være alle steder*. (2): At dét, der er offentligt og fælles, bliver håndteret som *'kvalitetsproblemer'*, hvilket han eksemplificerer

1 Når naturlige former og processer er udgangspunktet for landskabsarkitekturen, kan landskabsarkitekten ikke nøjes med at se på resultatet. Der opstår et generelt problemfelt, der handler om at styre form og proces: Landskabsarkitekten må nødvendigvis også interessere sig for metoden til at sammensætte tingene og for den proces, som han sætter i gang.

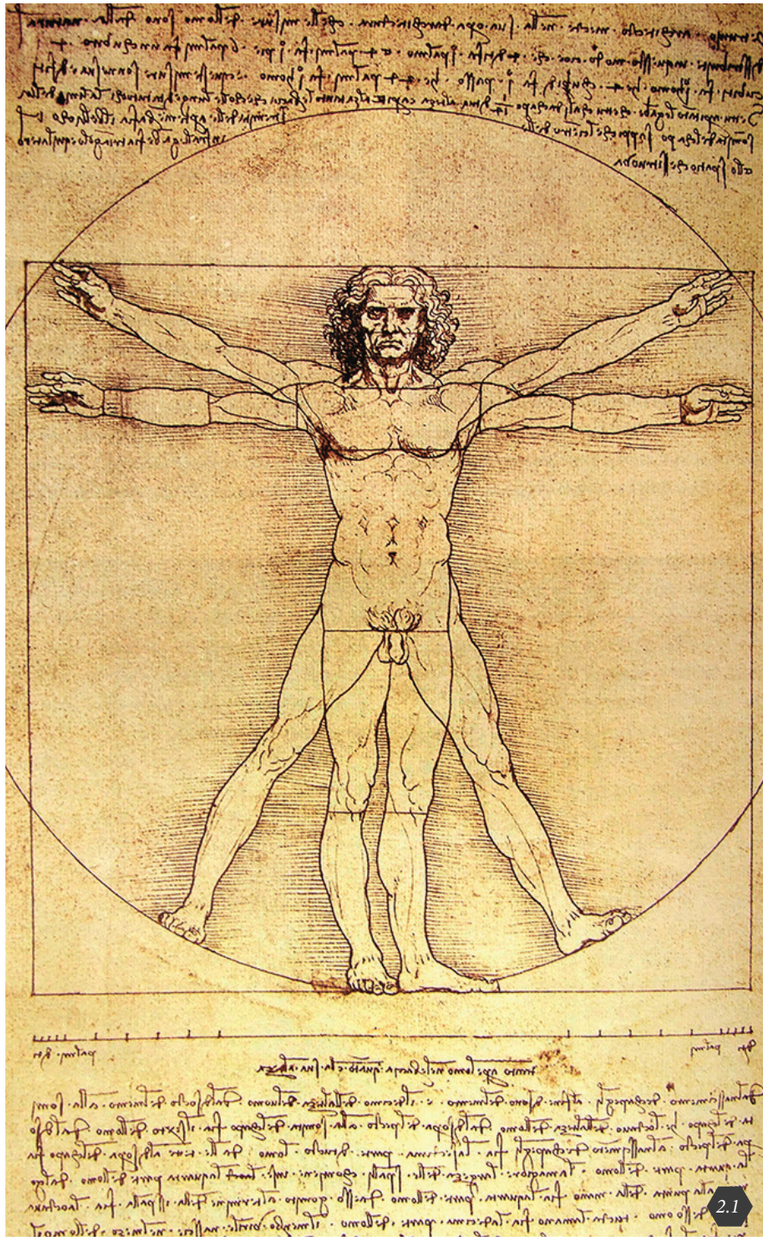

Fig. 2.1: 'Vitruvian man' fremstillet af Leonardo da Vinci omkring år 1490: En afbildning af naturens universelle balance på baggrund af Vitruvius' arkitektoniske principper.

med regeringens *'Kvalitetsreformer'*. Og (3): At der, som følge af 1 og 2, allerede er 'nogen', der på vores vegne definerer, hvad der er kvalitet (institutioner, organisationer, eksperter etc.). Dahler-Larsen (2009) slutter: *"Da kvaliteten således er blevet allestedsnærværende, offentlig og organiseret, må vi forholde os til den."* (ibid. p. 12)[2].

Om end Dahler-Larsens argumentation ikke kaster lys over den landskabsarkitektoniske kvalitet specifikt, så påpeger han, at det er vigtigt at beskæftige sig med kvalitetsbegrebet, dels fordi det vedrører alle borgere, dels fordi borgerne ikke nødvendigvis selv definerer deres kvalitet. Påstandene om, at kvaliteten 'forventes' som et udgangspunkt for 'fælles anliggender', kan praktisk talt også aflæses af fsb's egne politikker. På fsb's hjemmeside fremgår det fx, at: *"fsb vil bygge … udearealer, hvor kvaliteten er vægtet på lige fod med bygningerne"*, dette som et svar på fsb's ønske om at *"skabe rammerne om et godt boligliv for et bredt udsnit af befolkningen"* (web-ref. www.fsb.dk 2014).

Således understreger fsb's udsagn, at kvaliteten bør være til stede i landskaber og for landskabernes mange brugere, men at det er uklart, hvem der definerer kvaliteten af landskabsarkitekturen – og således også uklart; hvad kriterierne for kvaliteten er.

Disse uklarheder er anledning til at undersøge, hvad arkitektonisk kvalitet er for en størrelse, og hvem der har mandat til at vurdere den. Denne teoretiske udredning finder sted i det følgende.

Arkitektonisk kvalitet – u-udredning

Hvem – eller hvad – definerer den arkitektoniske kvalitet? Dette spørgsmål er udgangspunktet for følgende afsnit, der udfolder kvalitetsdebatten, som har eksisteret i arkitekturen i godt og vel 2000 år.

Etablering af Vitruvius' Triade og en objektiv arkitektonisk kvalitet

Arkitekturteorien fødtes hos den romerske arkitekt *Vitruvius* omkring 15 f.Kr. Denne gængse opfattelse stammer fra den kendsgerning, at Marcus Vitruvius Polio var forfatter til det tidligst kendte værk inden for arkitekturteori (og -praksis). Faktisk skal man helt op til 1400-tallet, før der på ny fremlægges teori på området, som har overlevet frem til i dag. Indflydelsen fra Vitruvius' værk *De Architectura* har dog aldrig sluppet sit tag i arkitektfaget. Derfor er et grundigt kendskab til hans teorier ifølge Hanno-Walter (1994) en forudsætning for at forstå alle senere diskurser i arkitekturteori, da den teoretiske diskussion i mange århundreder enten har fulgt Vitruvius' antagelser eller er gået i kritisk dialog med dem (ibid.). I anden del af Vitruvius' første bog (af 10) forholder han sig til 'arkitektonisk kvalitet'. *Firmitas, utilitas* og *venustas* – gengivet som *'durability', 'convenience'* og *'beauty'* i Morgans engelske oversættelse *The Ten Books on Architecture* (*De Architectura*) fra 1914 (Morgan 1914). Ifølge Hanno-Walter (1994) er det disse fundamentale begreber, der er grundlag for al arkitekturteoretisk diskussion op til det 19. århundrede.

Firmitas, *utilitas* og *venustas*, der ofte betegnes som Vitruvius' 'triade', har gennemlevet mange forsøg på fortolkning, og alene de forskellige oversættelser af værket (fra græsk og latin) vidner om dette. Sir Henry Wottons (1624) version af *De Architectura* giver os endnu et sådant eksempel: *"Well building hath three conditions: firmness, commodity, and delight"* (Wotton 1624, p. 201).

Hanno-Walter (1994) selv beskriver de tre kvalitetsdimensioner således (ibid. p. 24):

- *Firmitas:* ***holdbarhed*** – dækker felterne statik, konstruktion og materialer.
- *Utilitas:* ***duelighed*** – refererer til brugen og garanterer bygningens funktionalitet.
- *Venustas:* ***æstetik*** – involverer alle æstetiske betingelser og vigtigst af alt: dem, der vedrører proportion.

På trods af (eller måske netop fordi) triaden har dækket over alle disse facetter og fortolkninger, har den vist sig at være et centralt udgangspunkt for arkitekters og kunstneres arbejder frem til i dag. Leonardo da Vincis 'Vitruvian Man' vidner om dette, og Le Corbusier udviklede sit *Modulator*-koncept med referencer til Vitruvius (Ostwald 2001). For begge disse markante historiske personligheder har forbindelsen til Vitruvius' principper hovedsageligt handlet om proportion og, mere specifikt, forsøget på at finde ideale proportioner i naturens universelle orden (Stamp 2006).

Vitruvius præsenterer nogle basis-koncepter indenfor hver af de tre kvalitetsdimensioner. Kvalitetsdimensionen *venustas*, der vedrører 'æstetikken', inddeles fx med følgende koncepter: *ordinatio, dispositio, eurythmia, symmetria, decor, distributio* (Morgan 1914). Det er netop i særdeleshed snakken om æstetik, der sidenhen og gang på gang er

2 Hvis det tilsvarende er tilfældet for arkitekturen, er vi også nødt til at forholde os til denne, før det er muligt at formidle, diskutere eller anfægte kvaliteten.

blevet udfordret af teoretikere og arkitekter (Hanno-Walter 1994). Kategoriseringen og den autoritet, som Vitruvius præsenterer sine principper med, efterlader nemlig det indtryk, at der for æstetikken tales om helt objektive forhold eller iboende kvaliteter; en form for *objektiv kvalitet*. Hvordan kan det være? Kort før Vitruvius' teori om arkitektonisk kvalitet indfører den romerske statsmand Cicero (106-43 f.Kr.) 'kvalitet' som term. Kunstordet er afledt af "qualis", der betyder *"hvorledes"* eller *"af hvilken beskaffenhed"*. Dette har paralleller til den betydning af termen, som man eksempelvis finder i Webster's Ninth 1990, der oversættes med *"egenskab"* eller *"beskaffenhed"* – i stoflig betydning. Man kan fx tale om et stykke papirs tykkelse, tekstur, finhed osv. (Dahler-Larsen 2009). I denne optik er kvaliteten reduceret til at vedrøre alene sanselige forhold, og dette hænger sammen med Vitruvius' umiddelbart objektive forhold til bl.a. de æstetiske kvaliteter.

Paradoksalt nok har Cicero for at få sit *"qualis"* oversat det græske *"poiotes"*, der bruges af Platon (ca. 428-348 f.Kr.). I en diskussion mellem Sokrates og Theaitetos udledes det, at (1) der er forskel på en genstands karakteristika og dens egenskaber, man kan fx skelne imellem en hvid ting og selve hvidheden (web-ref.: plato.standford.edu), og at sidstnævnte er en kvalitet eller en egenskab, og (2) at kvalitetens beskaffenhed ikke kan reduceres til en liste af sansninger i relation til et objekt (web-ref.: plato.standford.edu). Mejer (1995) påpeger også, at Demokrit allerede i 400-tallet f.Kr. skelnede mellem de egenskaber, som en genstand faktisk har, og de egenskaber, som man tillægger den, men som skyldes de menneskelige sanser. Her accentueres altså menneskets ansvar for at bestemme kvaliteten.

At Vitruvius til trods for denne tidligere kvalitetsforståelse, der involverer mennesket som et subjektivt mellemled, beretter om de æstetiske kvaliteter på baggrund af fast definerede parametre, kunne derfor undre. Forklaringen skal muligvis findes i hans udtalte fokus på proportion, som han betragter som en forudsætning for håndtering af æstetikkens *ordinatio, dispositio* og *eurythmia*. Proportion og proportionelle forhold skal ifølge Vitruvius henvise til naturens universelle orden, kosmos, hvilken han også betragter som arkitektur. Også hans studier af blandt andet menneskekroppen viser, hvordan han udleder proportionelle forhold fra (bl.a.) anatomien, som angiveligt bærer en form for generel æstetisk gyldighed. I enkelte passager i *De Architectura* opleves det alligevel, at arkitekturen og også de æstetiske greb ikke er uden forbindelse til mennesket som subjekt. Vitruvius beskriver blandt andet, at decor vedrører 'sømmeligheden' af form og indhold, og for distributio påpeges det, at bygningen skal konstrueres, så den svarer til sine beboere (Hanno-Walter 1994). Her kan der altså, afhængigt af fortolkning, være tale om et behov for normative vurderinger foretaget af arkitekten – betragtninger, der vedrører, hvor 'passende' en given æstetik er i en given situation. Ikke desto mindre henvender Vitruvius sig til Cæcar med følgende bemærkning:

"I have drawn up definite rules to enable you, by observing them, to have personal knowledge of the quality both of existing buildings and of those which are yet to be constructed." (Morgan 1914, p. 4).

Dette udsagn må ifølge Christoffersen (2006) opfattes som et forsøg på at fastlægge en objektiv arkitektonisk kvalitet (Christoffersen 2006).

Den arkitektoniske kvalitet subjektiveres frem til i dag

Vitruvius' triade er kommet til at spille en central rolle helt indtil i dag i arkitektonisk praksis såvel som teori. Bech-Danielsen (2013) pointerer: *"The three concepts have been used again and again when architecture is described and analysed. Each of the three corners in the Vitruvian triad sets up different demands and ideals that must be met in the architecture. It is vital for the creation of architectural quality that the requirements of the three corners interact and create wholeness."* (Bech-Danielsen 2013, p. 1).

Udtalelsen understreger den legitimitet, som de tre kvalitetsdimensioner har fået på trods af den manglende konsensus om deres egentlige beskaffenhed. Denne legitimitet ses også 'i praksis' og er fx beskrevet således af Knudsen m.fl. (2000): *"Man kan lægge vægten forskelligt, men alle tre aspekter må med. Tager man firmitas væk, har man ikke længere arkitektur, men scenografi, en Potemkinkulisse. Tager man utilitas væk, har man eventuelt et stykke kunst, som f.eks. Per Kirkebys store murstensskulpturer. Og fjerner man venustas, har man blot og bart byggeri."* (Knudsen m.fl. 2000, p. 4).

Vitruvius' tre kvalitetsdimensioner må altså også endnu i dag siges at bære en legitimitet, når arkitekturens kvaliteter vurderes og italesættes.

Ifølge Dahler-Larsen (2009) har kvalitetsbegrebet dog i dag fået utallige og divergerende betydninger og anvendelser, og spørgsmålet er, om dette også afspejler sig i moderne arkitekturteori.

Om for eksempel den æstetiske praksis forelægger Knudsen m.fl. (2000): *"Med Oplysningsfilosofien relativeredes særligt æstetikken, og det blev legitimt at vælge mellem forskellige stilarter. Fra begyndelsen af det*

20. århundrede skete der en yderligere frigørelse fra de klassiske regler, og begreberne rum og funktion fik en særlig fremtrædende placering, ligesom forestillingen om den ærlige eller tydelige konstruktion. Også forestillingen om arkitekturen som udtryk for tidsånden blev vigtig." (Knudsen m.fl. 2000, p. 4).

Her ses et tydeligt sammenfald med Dahler-Larsens påstand om et kvalitetsbegreb under ekspansion. Når kvaliteten ikke længere knytter an til faste parametre, de klassiske regler, men derimod åbner sig for at afspejle blandt andet '*tidsånd*', så efterlader det begrebet rum til løbende nyfortolkning.

Indenfor arkitekturen finder man i dag stærke fortalere for den 'personligt' oplevede kvalitet. Bech-Danielsen (1998): *"Kvaliteten opstår i forening mellem objekt og subjekt"* og: *"Kvaliteten hører hjemme i en verden, der ligger lige før den intellektuelle tanke. Stedet er lige der, hvor objekt og subjekt skiller sig ud fra hinanden."* (ibid. p. 13-14).

Og Pallasmaa (2000) udtaler således: *"Authentic architectural experiences derive from real or ideated bodily confrontations rather than visually observed entities."* (Pallasmaa 2000, p. 81).

Bech-Danielsen (1998) og Pallasmaa (2000) betoner det sansende menneske som udgangspunktet for oplevelsen af arkitektur og kvalitet. En sådan personligt sanset arkitektur stiller dog ikke alene spørgsmål ved kvalitetens beskaffenhed, men også ved metoderne, hvorved vi tilnærmer os den.

Mandatet til at vurdere kvaliteten

Fokus på den personlige oplevelse som udgangspunkt for at tale om kvalitet har ført til en ekspansion af undersøgelsesmetoder, der eksempelvis alene tager afsæt i gruppers og individers subjektive betragtninger. Bl.a. Marans og Spreckelmeyer (1978) mener, at sociale studier kan vise vejen til den arkitektoniske kvalitet. *Measuring Overall Architectural Quality – A Component of Building Evaluation* baserer en evaluering af den arkitektoniske kvalitet af et prisvindende kontorbyggeri på en kvalitativ spørgeskemaundersøgelse. Her bemærker forfatterne i forbindelse med undersøgelsen, at uafhængige personer i lokalområdet påskønner byggeriet langt mere end selve brugerne, der faktisk ikke mener, at bygningen fortjener sin hæder. Marans og Spreckelmeyer (ibid.) viser med dette, at vurderingen af kvalitet i arkitektur afhænger af subjektive positioner. Desuden finder de, at interaktion med arkitekturen kan spille en central rolle ift. opfattelsen af arkitekturen som god eller dårlig (ibid.).

Hvis oplevelsen af arkitektonisk kvalitet er subjektiv, er det således relevant at overveje, hvorvidt alles vurdering af kvaliteten så har den samme gyldighed. Spørgsmålet er, om nogle er bedre egnede til at vurdere kvaliteten eller har bedre 'smag' end andre? Christoffersen (2006) forklarer: *"Bag debatten om det tiltagende smagsdommeri på f.eks. arkitekturens område ligger tilsyneladende en forståelse af smagsdommerne som en gruppe (arkitekter), der "ved bedre" end andre (ikke-arkitekter) om arkitektonisk kvalitet. En kompetence, arkitekterne på den ene side forventes at besidde – og som på den anden side på en provokerende måde overskrider den enkeltes ret til personlig smag. Smag er altså på den ene side noget, alle som udgangspunkt har (ret til), men – og her bliver det interessant – alle har på den anden side ikke nødvendigvis lige god smag."* (ibid. p. 67).

Grunden til, at netop arkitektstaben anser sig selv som bedre dommere for kvaliteten, kan ifølge Christofferen (2006) forklares med den faglige kultur i arkitektfaget, hvori bedømmelse som mekanisme er særlig markant. Det begrundes med fagets tavse mesterlære- og erfaringsbaserede karakter, hvor vurderinger på baggrund af ikke-eksplicitte kriterier er en del af arbejdsmåden: *"Arkitekters arbejde er på den måde uløseligt knyttet til at skelne og bedømme – faktisk kan bedømmelsen med rimelighed hævdes at være måske den væsentligste specificerende faglige kompetence for arkitekter."* (ibid. p. 69).

Christoffersen (ibid.) siger hermed, at evnen til at skelne og bedømme og dermed genkende kvalitet er en faglig kompetence, som arkitekter besidder. Men idet flere og flere arkitekturteoretikere taler for en kvalitet, der kun kan opfattes subjektivt, optræder der altså et paradoks imellem på den ene side det, der ifølge Christoffersen (ibid.) er arkitekternes kompetence[3], og på den anden, brugernes eget mandat til at definere kvalitet. Spændingen imellem den objektive og den subjektive kvalitet i arkitekturen, der eksisterede allerede i antikken, er altså endnu ikke løst. Diskussionen synes dog at være forskubbet fra det teoretiske regi over til specifikke aktører, der i praksis får mandat til at vurdere og varetage kvaliteten.

3 *Fordi kompetence refererer til noget konkret, man kan dygtiggøre sig i.*

Arkitekturens flerfoldige discipliner som forklaring på uoverensstemmelsen

Forklaringen på den kontinuerte uenighed om kvalitetens beskaffenhed i arkitekturen kunne vise sig at stamme fra et dilemma, der som sådan er indbygget i professionen – nemlig dens natur som både kunstnerisk og praktisk disciplin (Eckbo 1950). I og med at arkitekturens produkter optræder i uløselige sammenhænge, søger teoretikerne også efter en én teori, der kan favne og forstå alle arkitekturens aspekter. Men ifølge Deleuze er kunst og videnskab (og filosofi) vidt forskellige discipliner med forskellige formål, der hver især ser og analyserer virkeligheden på sin egen måde. Deleuze (1995) beskriver kunstens formål som et, der handler om at skabe nye kvalitative kombinationer af oplevelser og følelser: *'percepts'* og *'affects'*, imens videnskaben har til hensigt at skabe kvantitative teorier om faste referencer: *'functives'*, såsom lysets hastighed (Deleuze 1995, p. 123). Ifølge Deleuze (1995) nyder ingen af disse discipliner forrang overfor de andre. Også Buchanan (1992) forsøger at afværge den videnskabeliggørelse, der er undervejs i designfagene, idet han fastholder, at design ikke er videnskab, og at designerens metoder ikke lader sig afdække, forbedre og forklare med videnskabelige metoder (Buchanan 1992).

Hvis vi anskuer de forskelligartede discipliner, der optræder i arkitekturfaget – fx i lyset af Vitruvius' triade (se fig. 2.2) – så er det måske ikke så underligt, at det i praksis lykkes ingeniører eller arkitekter at opsætte 'videnskabeligt' funderede rammer om en kvalitetsforståelse for landskabets holdbarhed *(firmitas)*. Her kan der opstilles standarder for bæreevner, levetid, slidstyrke etc., idet arkitekturen indenfor denne kategori opererer med problemer med kendte målsætninger, der lader sig beskrive. En smule sværere bliver det, når dueligheden *(utilitas)* skal beskrives. Selvom det med videnskabelige metoder lader sig gøre at vurdere steders funktionalitet ift. brugeres behov, så kan brugernes behov være forskellige, og de kan ændre sig i takt med tiden, og derfor er der ikke tale om konstanter. Mennesket og samfundet som dynamiske faktorer skaber altså komplikationer. Og så er der æstetikken *(venustas)*, der som kunst ifølge Deleuze (1995) opererer med sine helt egne målsætninger om at skabe *'kvalitative kombinationer af oplevelser og følelser'*. 'Kvalitative', 'oplevelser' og 'følelser' kalder altså på egne metoder, der næppe lader sig indfange af objektiv (kvantitativ) undersøgelse. Disse tre kvalitetsdimensioner løses og udtrykkes i ét og samme arkitektoniske værk.

For landskabsarkitekturen betyder dette blandt andet, at tilstedeværelsen af de kvaliteter, der måtte være tilsigtet et givent landskab, delvis vil afhænge af brugeren. Som en dynamisk faktor vil brugeren være afgørende for relevansen og dermed tilstedeværelsen af nogle kvaliteter. Træets typiske levetid er måske kendt, og en lang levetid kan være en kvalitet, men eksempelvis er træets relevans som skyggegivende landskabselement i et fremtidigt scenarie ikke kendt, da brugernes fremtidige behov ikke er kendte. Desuden vil træet (måske i en sammenhæng) blive oplevet som et æstetisk element, imens det hos andre ikke vil have denne betydning.

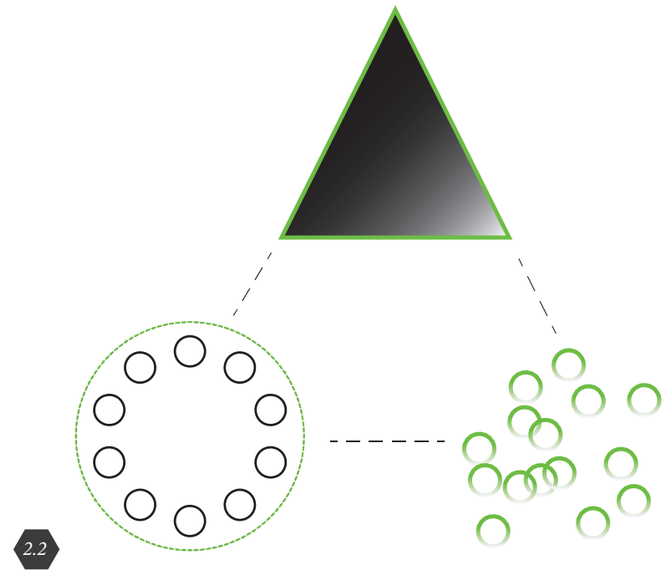
Kultivering – kvalitet er en handling

Hauxner (2001) deler en subjektiv kvalitetsopfattelse, idet hun mener, at kvaliteten må forstås igennem personlig fortolkning. Hendes forskningsmetoder søger dog efter grundlæggende *essens* i de arkitektoniske værker, og således taler hun også om kvalitet som noget mere grundlæggende på samme vis som Christoffersen (2006). Hauxner (ibid.) taler om kvalitet som værende noget grundlæggende, fordi hun mener, at kvaliteten er det, som arkitekten har forsøgt at skabe og udtrykke igennem værket. Således forstår hun kvaliteten som et udtryk for landskabsarkitektens intentioner. Essensen er den, der er blevet 'lagt i værket' af den udførende landskabsarkitekt. *Men dette er ikke hele essensen*. Landskaber betragter hun nemlig som processer, og menneskeskabte forandringer i landskabet bliver naturlige indlejringer i landskabets essens. Derfor refererer Hauxner (2001) gerne til *kunsten at kultivere* som et perspektiv, der kan tages på den løbende transformation af landskaber og byrum. Kultiveringen kan som koncept være en nøgle til at forstå ikke blot et værks oprindelige intentioner, men menneskers arbejde med forandringer generelt. Dette fordi kultivering naturligt beskæftiger sig med fortid, fremtid og derimellem proces:

"When we have to find a sustainable, significant and comprehensive language for transformation of the urban landscape, there is help to be found in the art of cultivation. It has an inbuilt respect for creation, beginning and renewal. The art of cultivation knows change, transformation and movement. It communicates origins, surroundings, time and place. It expresses the meeting between man and nature. It is culture understood as the result of cultivation. In one language it can signify initiative, growth, development and action, and in another, balance, maturity and existence." (Hauxner 2010, p. 47).

Man kan altså ifølge Hauxner opfatte forandringsprocesser som kul-

Firmitas: *Forhold, der lader sig definere og indkredse med afsæt i normer, standarder etc. Forholdene knytter sig til en relativt stabil idé om relevansen af materiens fysiske styrke.*

Utilitas: *Forhold, der til en vis grad lader sig definere og indkredse, baseret på menneskers brug og behov. Funktionernes relevans (objektet) er kun stabil, når subjektet (aftagergruppen) fastholdes i sin kontekst: tid, sted, kultur etc.*

Venustas: *Forhold, der ikke kan defineres og indkredses, idet æstetikkens virkemidler i sagens natur er forskellige. Æstetikkens relevans er desuden til diskussion og kan være subjektivt bestemt.*

Fig. 2.2: Figuren illustrerer, hvordan arkitekturens kvaliteter rummer forskellige genstandsfelter, der i praksis er svære at beramme i én samlet teoretisk og metodisk optik.

tiveringspraksis, en praksis, der udtrykker det eksistentielle forhold mellem menneske og natur. Og kultivering har ikke alene til formål at forandre, uddyber hun – men også at forbedre. Man kan kalde det kvalitetsdannelse:

"Cultivation implies that you have something beforehand and end up with something different and better than before." (Hauxner 2010, p. 46)[4].

Hauxner (2010) forskubber med dette udsagn betydningen af kvalitetsbegrebet i arkitekturen og landskabsarkitekturen. Det gør hun ved at fjerne mandatet fra den evaluerende aktør, der efterfølgende betragter værket[5], og hen til de aktører, der er med i en skabelsesproces omkring tilvejebringelsen af arkitekturen. For Hauxner (ibid.) er det intentionerne, der bliver indlejret i landskabsarkitekturen over tid, som kan vidne om kvalitet.

Hauxners værkanalyse

Af de forrige afsnit fremgår det, at arkitekturdisciplinen har balanceret imellem opfattelser, der anskuer kvalitet som et enten objektivt eller subjektivt forhold. Afsættet er af central betydning, ikke alene fordi det er definerende for, hvad kvaliteten er, men også fordi det angiver, igennem hvilke kilder man kan 'indfange' og forstå kvaliteten (Christoffersen 2006). Kvalitative studier, der præger tidens arkitekturforståelse, vil som oftest tage afsæt i enten den måde, arkitekterne selv taler om kvaliteten af deres arkitektoniske arbejder på, eller, alternativt, hvordan brugerne (eller andre) vurderer den. Hauxner (2001) repræsenterer en anden metode og analysetilgang, der tager udgangspunkt i selve det arkitektoniske værk på baggrund af planmateriale, besigtigelser m.m. Den analyserende bliver selv involveret som subjektivt mellemled i en søgen efter svar[6]. Hauxner er med sit hermeneutiske verdensbillede af den overbevisning, at værkerne – det være sig enten de fysiske steder eller det repræsentative projektmateriale – selv beretter om de intentioner, der er 'lagt' i dem – og dermed om, hvilke kvaliteter der var dem tiltænkt. Det gør Raxworthy opmærksom på i analysen af Hauxners metoder, idet han skriver: *"This recognises the role of drawing and composition, and that, rather than the site, it is in the drawing where the genius loci lives."* (Raxworthy 2011, p. 67).

Desuden mener Hauxner, at landskabsværkerne fortæller om den kultur, som de er opstået i, og at der således imellem form og kultur må være logiske overensstemmelser: *"Hauxner's scholarship is all about cultural context."* (Raxworthy 2011, p. 61).

Ligesom værkerne kan fortælle om den kultur, hvori de er opstået, så er kendskabet til konteksten omvendt også nødvendigt for en fortolkning af værkernes indlejrede intentioner. Det være sig både ift. både tid, kultur, samfund, mennesker og sted m.v. (Hauxner 2001).

Hauxners egne arbejder, herunder flere bogværker, repræsenterer en teori om landskabsarkitekturens beskaffenhed og en veldefineret metode til at forstå denne, som hun selv sammenligner med klassisk litteraturanalyse (Hauxner 2009). Metoden opererer med at nedbryde landskabsprojektet i analyserbare enheder i forsøget på at beskrive dets virkelighed: *"Hauxner uses a method of unpicking the parts to reveal the language and then re-synthesising them into the story of the project."* (Raxworthy 2011, p. 67).

Selv bruger Hauxner (2011) termen 'morfologi' til at beskrive den første del af denne analysepraksis, der går ud på at 'skille landskabet ad' og beskrive dets konkrete elementer og sammensætning. Denne grundlæggende analytiske praksis betragter hun som et nødvendigt udgangspunkt for at kunne foretage en senere fortolkning og således søge forklaringer. Værket forklarer dog ikke nødvendigvis sig selv, og det er her, at *konteksten* inddrages som et led i at forstå værket og de valg, som landskabsarkitekten foretog. *Fortolkningen* er den ultimative og afgørende handling i Hauxners metode, og til denne benyttes således en forståelse af værkets opbygning samt af en bredere kontekst (Raxworthy 2011).

Hauxners (2011) metode bygger på to centrale teoretiske holdepunkter

4 Hauxners perspektiver på landskabsarkitektur som kultiveringspraksis ligger ikke langt fra Newtons (1971) definition af landskabsarkitekturen. Også Newton (1971) tager udgangspunkt i den praksis, der finder sted, når mennesker arrangerer areal. I den virkelige verden optræder der også eksempler på, at praktiserende landskabsarkitekter påtager sig lignende briller: Tegnestuen SLA opererer med det, de kalder 'procesurbanisme', der igen har afsæt i idéen om, at landskabsarkitekturen forandres og kvalificeres over tid, som en kultiveringspraksis, der udøves af forskellige aktører – herunder brugerne.

5 Uanset hvilken karat han har

6 Hauxner benytter sig af den hermeneutiske metode, der tager udgangspunkt i værket, som fortolkes af den analyserende. Metoden åbner mulighed for studier af eksempelvis historiske værker, hvor personerne omkring et værks tilblivelse ikke længere optræder som mulige kilder.

Hermeneutikken stammer oprindeligt fra 1600-tallets teologi og sidenhen fra juraen. Den bygger på en omfattende samling af filosofiske ideer og systemer, der søger at forstå menneskelige handlinger og produkter. Der er mange grene i den hermeneutiske tænkning, og den har et nært slægtskab med fænomenologien.

og en udtalt hermeneutisk verdensanskuelse. Det ene holdepunkt vedrører fortolkningspraksissen og har et postmoderne afsæt. Her antages det om fortolkningen, at der ikke findes anden tilgængelig sandhed end den, der ligger i søgningens/forskningens eget design, og at der ikke vil blive klarlagt andet, end hvad der findes i kulturen omkring søgningen. Hermed accentueres såvel forskerens egen centrale rolle i at 'forstå verden', men også den uvægerlige, indskrænkede optik, som udføreren er begrænset af i sin praksis[7]. Det andet teoretiske holdepunkt er ifølge Raxworthy (2011) et senmoderne aftryk, og det drejer sig om indfaldsvinklen med etablering af 'videnskabelige' klassifikationer som et led til at beskrive kulturelle forhold. Her refereres til Hauxners morfologi og analytiske trin, der systematiserer og afdækker de kunstneriske handlinger forstået som kulturelle produkter.

I nedbrydningen af værket til kortlægning af dets komponenter, strukturer og syntaks, der kan anses som en analytisk handling, som er nødvendig for beskrivelsen af projektets 'virkelighed', skabes der en berammet diskurs, der bliver styrende for fortolkningen (Raxworthy 2011). Hauxner selv er ifølge Raxworthy (2011) ganske bevidst om dette forhold, men som andre postmodernister accepterer hun den kendsgerning, at sandheden (trods dens totale relativitet) må søges tilnærmet igennem personlig fortolkning. Han formulerer det således, at *"når først man har vedkendt sig relativiteten af sprog og ideer, da vil det være naturligt at kræve sin egen uskyld tilbage og finde det 'bedste bud' eller noget 'tæt på sandheden'."* (ibid. p. 62).

Hauxner betegner dette princip som 'abduktion', der ifølge Raxworthy (2011) ligger i tråd med, hvad den franske filosof Deleuze forsøgte at[8] gøre, når han ville konfrontere 'virkeligheden' på ærlig vis (ibid.)[9].

7 Martin Heidegger (1889-1967) er nok den bedst kendte moderne hermeneutiker, og hans hovedværk "Sein und Zeit" danner til stadighed grundlag for hermeneutiske filosoffer (Heidegger 2014). Idet Heidegger radikaliserer Diltheys hermeneutik, udvikler han det, han kalder tilstedeværelsen, som omhandler menneskets erkendelse. Ifølge denne lære kan et historisk fænomen ikke forstås uden medvirken fra fortolkerens forforståelse. Hans-Georg Gadamer (1900-2002) forelægger desuden, at subjekter ikke kan få objektiv viden om det foranderlige. Subjektet forstår derimod igennem fortolkning. Dette videnskabsteoretiske udgangspunkt er dermed et alternativ til ideen om det absolutte og faktuelle. Det kan kaldes hermeneutikkens ornitologiske udgangspunkt. Forståelse er kriteriet for gyldig viden, og denne viden kan defineres som subjektiv, partikulær og relativ (Gadamer 2007).

8 I Desert Islands – and Other Texts 1953 – 1974 (2004) skriver Deleuze om kategoriseringens begrænsninger og om behovet for at bryde ud af "the image of thought" og dermed det, filosofien kalder 'repræsentationens verden' (Deleuze 2004).

9 Hauxners arbejdsmetoder har desuden store ligheder med kunsthistoriker Baxandalls, der i sit omfattende virke anskueliggør veje til at forstå kunstneres intentioner igennem deres værker (Baxandall 1985).

Mandater i arkitekturen

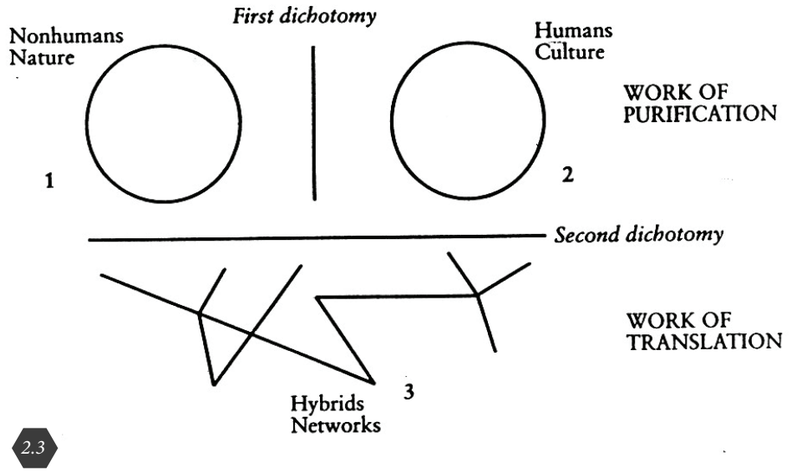
Når kvaliteterne i landskabsarkitekturen bliver defineret, hvad enten det sker ved landskabets etablering eller ved senere begivenheder, så er det ikke uden relevans, hvem eller hvad det er, der får magt til at gøre det. I dette afsnit præsenteres ANT-teori som et grundlag for at forstå, hvordan netværket af aktører kan få betydning for dannelsen af de kvaliteter, der bliver repræsenteret i landskaberne.

ANT-begreber og arkitektur

I dette afsnit er Aktørnetværksteori anvendt som en optik, der bliver en nøgle til at forstå, hvilke kræfter der er på spil i skabelse og forandring af landskabsarkitekturen. Indledende introduceres nogle centrale begreber i ANT.

Aktørnetværksteori (herefter: ANT) udspringer af det løsere definerede forskningsfelt kaldet STS (Science and Technology Studies). Et grundlæggende perspektiv, der samler det brede STS-felt, er en problematisering af fasttømrede og ikke-udfordrede konstitutioner (fx 'naturen', 'samfund' etc.), som STS ikke antager som forudbestemte enheder. STS består dog grundlæggende af forskellige positioner, og det følgende afsnit vil kun beskæftige sig med ANT-delen, der er kendt for at stille skarpt på magtstrukturer igennem et fokus på aktører (og aktanter) og deres netværksdannelser. Hovedeksponenten for ANT er den franske filosof og antropolog Bruno Latour (Jensen 2007).

Ifølge ANT repræsenterer termer som 'samfund', 'videnskab' og 'teknologi' nogle forenklede versioner af en langt mere broget og indviklet virkelighed. 'Den sociale og videnskabelige orden' er blot et stabiliseret billede af en række processer og praksisformer, der omfatter hybrider af sociale, tekniske og naturlige elementer. Mennesker, samfund, ting, kendsgerninger, naturen etc. er størrelser, som vi normalt tager for givet. I ANT-analysen bliver disse elementer set som *effekter af forbindelser* mellem heterogene aktører. ANT-analysen sætter disse *forbindelser* i fokus og er optaget af, hvordan aktører konstituerer og samtidig konstitueres af netværk. Samtidig ophæver ANT (med inspiration fra semiotikken) de typisk skarpe skel, der ses imellem mennesker og ikke-mennesker. I stedet fokuseres der bredt på de mennesker, ting og begreber, der får en selvstændig rolle

2.3

Fig. 2.3: Latours diagram viser, hvordan han mener, at der kan skabes mere nuancerede billeder af aktører, interaktioner og handlinger ved at undgå en opsplitning af menneske, samfund, natur og andre (typisk) forudbestemte enheder. Processen kalder han 'translation' (Latour 1993).

ved at opretholde eller udvide et netværk (Olesen & Kroustrup 2007).

Aktanter er et centralt begreb i ANT, fordi det i modsætning til 'aktør' er mere neutralt. Hvor aktør (der dog også anvendes i ANT) ofte beskriver intentionelle, handlende mennesker, så dækker aktantbegrebet over såvel mennesker som begreber, dyr, maskiner, systemer, organisationer, mikrober etc. Ifølge Greimas (1974) kan aktantbegrebet desuden dække over mere abstrakte størrelser såsom 'kærlighed'. Han forklarer, at aktanter kan forstås som funktioner eller opgaver, som en bestemt person eller ting kan have. Kendetegnende for ANT-analysen er desuden, at den afholder sig fra at sige, hvem og hvad der er feltets aktanter, før fænomenet er undersøgt tilstrækkeligt: "*ANT is to refuse to know in advance who the relevant actors are in any given situation and what comprises a network. That is why, one cannot make use of clear-cut distinctions until practices have been researched and the relevant logical categories and differences have been encountered.*" (Gad & Jensen 2010, p. 76).

Netværk er et andet elementært begreb i ANT. Traditionelt er sociologen optaget af enten samfundets aktører eller af de strukturer, der bærer og giver betydning til samfundet. I stedet for at fokusere på en homogen og veldefineret verden bør forskeren ifølge Latour (1987) i stedet studere dannelsen af heterogene netværk, hvor aktanter af enhver tænkelig art indgår i alliancer for at opnå nogle resultater. Om forholdet mellem aktanter og netværk siger Verbeek (2000): *"Actants must not be conceived as free-standing entities that then enter into relations with each other. Only in these relations do they become actants; they "emerge" within the networks that exist between them."* (Verbeek 2000, p. 149).

Translation beskriver den mangfoldige proces, hvorigennem involverede aktørers identitet, mulige former for interaktion og rammerne for handling bliver forhandlet og afgrænset. 'Oversættelser' leder hen til en intenderet lighed mellem interesser (Olesen & Kroustrup 2007).

Denne korte introduktion til ANT og nogle af dets nøglebegreber vil være udgangspunkt for følgende afsnit, der vil sætte ANT i forbindelse med arkitekturpraksissen.

Aktører, aktanter og magt i arkitekturen – *eksemplificering af ANT indenfor projektrammen*

Omkring skabelsen af arkitektur er der nogle forhold, der set igennem ANT-perspektiv kan få betydning for den måde, hvorpå kvalitetsdannelse rammesættes og forstås. Ud fra et ønske om at tydeliggøre teoriens konkrete relevans for forståelsen af kvalitetsdannelse i projektet vil nogle af disse forhold vil blive fremhævet i nærværende afsnit.

I arkitektur giver det mening at tale om aktanter i bred forstand, da der er mange såvel menneskelige som ikke-menneskelige aktører i spil, når landskabsarkitektur skabes (boligselskabet, håndværkere, arkitekter, tegninger, maskiner, materialer, bygninger, eksisterende 'naturlige elementer' etc.). Forstår man landskabsarkitektur som en proces, som bl.a. beskrevet af Hauxner (2009), giver det desuden mening at afdække: *hvilke aktanter og netværk og på hvilket tidspunkt i processen?* Her kan der eksempelvis fokuseres på de netværk, der etableres omkring den indledende dannelse af landskabet/boligafdelingen, hvor fx beboerne og beboerdemokratiet endnu ikke er til stede i området og dermed ikke indgår i netværket omkring kvalitetsdannelse. Der kan også fokuseres på de netværk, der dannes omkring senere ændringer og projekter i boligområdet, hvor de oprindelige landskabsarkitekter måske er fraværende. Aktanter og netværk vil uden tvivl være forskellige i disse situationer, hvilket må antages at påvirke udfaldet.

ANT opererer desuden med et begreb, der kaldes '*obligatoriske passagesteder*'. Et sådant passagested skal forstås som en person, organisation eller anden entitet, som andre aktører skal 'igennem', hvis de skal have indflydelse (Olesen & Kroustrup 2007). I dannelsen af landskabsarkitektur i almene boligområder kunne flere sådanne passagesteder udpeges. Det første er arkitekten/landskabsarkitekten, hvis plantegning er udgangspunkt for de ideer, der senere skal realiseres. Landskabsarkitektens tegning er et uundvigeligt passagested særligt ift. den oprindelige etablering af landskabsværket. I ANT siger man, at der finder en *'magttilskrivning'* sted, når arkitekten udstyres med en sådan autoritet (ibid.). Senere introducerede rådgivere (herunder arkitekter) har ikke samme markante status som passagested ift. ændringer i en boligafdeling, da beboerdemokratiet fx kan træffe beslutninger, der går imod rådgiverens anbefalinger. Efter etableringen af en boligafdeling optræder nemlig beboerdemokratiet (den konstituerede magtfaktor i boligafdelingen) som et nyt obligatorisk passagested for translationer. Slutteligt kan man også sætte denne label på øvre myndigheder såsom

kommunen, der skal give tilladelser til en lang række ændringer i det fysiske miljø.

Det giver heller ikke mening alene at tale om aktørers tildelte magt ift. at få indflydelse på arkitekturen, men også om den magt, som landskabsværket i sig selv kommer til at besidde. ANT kalder dette *'scripts'* og refererer til de ikke-humane aktanter, der får til opgave at påføre menneskelige aktanter en bestemt adfærd i kraft af en forskrift. Scripts kan ses som værende indbyggede i et handlingsforløb, der inviterer til en bestemt adfærd (Jensen 2007). En sti eller en parkeringsplads er eksempler på scripts i landskaber. Dette tema er i arkitekturen centralt, da det i nærved alle henseender er *arkitekturens opgave at invitere til en bestemt form for brug*. Det er dog værd at bemærke, at scripts i fx et landskab ofte udelukker mange andre former for brug. Og programmeringen af bygning eller landskab giver sig udslag i andre henseender. Scripts dikterer ikke blot landskabets daglige brug, men eksempelvis også *dets behov for specifik pleje og dets forudsætninger for potentiel udvikling*, der i begge tilfælde varetages af menneskelige aktører. Hermed får arkitekturens scripts – tilsigtede eller ej – potentielt stor betydning for den fremadrettede kvalitetsdannelse.

Principperne bag begreberne scripts, mandater og passagesteder har relevans for dette projekt, fordi kvalitetsdannelse forekommer som resultat af komplekse processer imellem mennesker, planter og mange andre aktanter. Selvom ophavsmanden til en handling fx synes at handle selvstændigt, vil hans virke måske være udtryk for en translation imellem et langt større netværk. ANT-teorien kan derfor være med til at nuancere forståelsen af den kvalitetsdannelse, der har fundet sted, eller de problematikker, der eksisterer i forbindelse med at foretage selvsamme.

Tid

Nærværende ph.d.-projekt vedrører udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter, og tid vil derfor være en faktor, som afhandlingen vil forholde sig til. Der er to forhold, der gør de arkitektoniske værker til dynamiske størrelser over tid: objektet og subjektet; arkitekturen selv og de menneskelige aktører, der bruger, administrerer, forandrer den og på andre måder er i berøring med den. Følgende afsnit vil udfolde betydningen af dette.

Arkitekturens behov for fornyelse

I SBi-udgivelsen *Renovering af efterkrigstidens almene boligbebyggelser* beskriver Bech-Danielsen m.fl. (2011), hvordan behov for renovering af bygninger er opstået på grund af enten en forringelse af bygningsmæssige forhold over tid eller en udvikling i måden, hvorpå folk oplever og bruger bygningen[10] (Bech-Danielsen 2011). Renoveringsbehovet optræder således, fordi de grundlæggende arkitektoniske kvaliteter (med Vitruvius' optik) er under pres. Men udgangspunktet for denne oplevelse af forringelse tilskrives ikke alene en udvikling af bygningen, men, som det ses, også af brugerne og andre, der er i kontakt med arkitekturen.

Vitruvius forholder sig også til tid og tidens påvirkning af arkitekturen med sit *firmitas*. Morgan (1914) oversætter *firmitas* til *'durability'* – på dansk kunne man sige *'holdbarhed'*. Med holdbarhed taler Morgan (ibid.) om arkitekturens evne til at modstå slitage og vind og vejr. En anden ofte anvendt oversættelse af *firmitas* stammer fra Wottons (1924) *The Elements of Architecture*; han kalder det *'firmness'* eller på dansk *'fasthed'* eller *'hårdhed'*. På baggrund af Morgans (1914) og Wottons (1924) forståelse af *firmitas* er Vitruvius' perspektiv på sikring af den arkitektoniske kvalitet baseret på en antagelse om, at arkitekturens udvikling afhænger af styrken i materien.

Men hvad Vitruvius altså ikke adresserer, er arkitekturens behov for at tilpasse sig nye situationer affødt af vekslende behov hos brugerne. Set overfor Bech-Danielsens (2011) konklusion om at renoveringsbehov opstår, fordi brugerne ændrer deres vaner, virker Vitruvius' *firmitas* ikke tilstrækkeligt, hvis formålet er at skabe arkitektur, der holder over tid.

10 Hvilket også må gælde for landskaber.

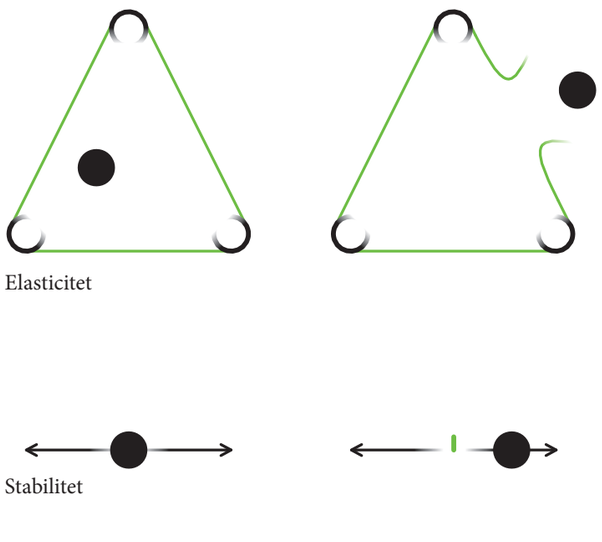

Fig. 2.4: Illustreret er principperne bag elasticitet (øverst) og stabilitet (nederst). Et elastisk system vil overkomme forandringer internt i systemet, så længe dets interne relationer er opretholdte. Et system, der har udgangspunkt i princippet om stabilitet (Holling 1973), er derimod ude af balance, så snart det har bevæget sig væk fra dets udgangspunkt.

I nyere arkitekturteori finder man i dag utallige eksempler på, at tiden som koncept og præmis er blevet af stor betydning. Debatten tager på forskellig vis afsæt i præmissen: At steder eller ting er under forandring, og at forandringsprocesserne må tage hensyn til nogle eksisterende værdier (fx steders identitet) og i samme ombæring være udgangspunkt for fx forøgede oplevelsesmæssige og brugsmæssige kvaliteter. Agger m.fl. (2010) skriver eksempelvis om behovet for at inddrage borgerne i *byomdannelse,* idet blandt andet borgernes forhold til de eksisterende 'steder' er værdifulde. Underberg (2006) skriver om *revitalisering* og refererer til balancen mellem oplevelsesøkonomiske satsninger og bevaring af kulturarv. Dette er blot et par af de etiketter, der sættes på bestræbelserne, som i nogle tilfælde sigter mod at forstå og tøjle komplekse dynamikker i landskab, by og arkitektur, hvor værdier allerede findes, men også skabes sideløbende[11].

Bevaring af arkitektur, kultur, steder – en aktiv handling

I og med at landskaberne i fsb bliver betragtet som kulturarv[12], er der grund til at gøre sig overvejelser omkring forholdet mellem udviklings- og bevaringshensyn. Omkring den hidtidige bevaringspraksis skriver Kolen (2006) således:

"The prevailing view was that the value of an object lay in the significance it had had in the past, even though experts had to be brought in to discover and define this value." (ibid. pp. 50-51)

Kolen (2006) beretter om et syn på kulturarv, der har hersket i det meste af Europa igennem to århundreder. Perspektivet er ifølge Kolen (2006) elitært og tilhørte det dannede vestlige samfund, idet politikere og senere videnskabsfolk agerede "vogtere" overfor kulturarven. Ifølge Tietjen m.fl. (2007) førte dette perspektiv til en "frysning af historiske levn", hvilket alene havde til formål at skabe en varig og autentisk repræsentation af historien. Der var altså tale om et forsøg på at opretholde kulturarven og herunder arkitektoniske værker med henvisning til den historiske fortællerværdi. Tietjen m.fl. (2007) såvel som Kolen (2006) påpeger, at tiderne har ændret sig – at kulturarven har gennemgået en demokratiseringsproces, og at denne proces har gjort kulturarven til et åbent domæne, der rummer mange samfundsmæssige muligheder: *"Urban planning have optimal social benefits, when heritage and memories are reused or revitalized in such, that it facilitates the largest possible group of people, preferably local communities, to identify themselves with their living environments."* (Kolen 2006, p. 52).

Ideen om den sociale (nærmest folkelige) bevaringspraksis, som Kolen (2006) beskriver, rejser mange, men særligt ét centralt spørgsmål. Tietjen (2007) formulerer dette spørgsmål godt: *"Men hvilken fortid skal vi vælge at bevare, eftersom kulturarven ikke længere entydigt kan defineres af eksperter og politikere?*" (Tietjen m.fl. 2007, p. 23).

Med andre ord, hvad har værdi for os i dag eller i fremtiden? Selv foreslår de, at der kan indledes med at lede efter stedets mangfoldige identiteter i forsøget på at kortlægge et felt af værdier og muligheder for bevaring.

Fra stabilitet til elasticitet – *et paradigmeskift i mange fagfelter*

Med udgangspunkt i foregående afsnit fortsætter dette med at diskutere forskellen mellem landskabsarkitekturens *værdier* og dens *oprindelige repræsentation* som parametre for landskabets "succes".

Det engelske ord *'resilience'* (oversættes med *'elasticitet'*) stammer fra det latinske *'resilire'* (at 'rikochettere' eller at 'slå tilbage') og har oprindeligt været brugt til at beskrive et materiales elastiske egenskaber (Neustein 2012). Holling (1973) giver termen ny betydning, da han bruger elasticitet til at beskrive et økosystems evne til at *opretholde (værdifulde) interne relationer i systemet, imens givne variabler eller parametre (i eller udenfor systemet) påvirkes eller forstyrres.*

"Resilience determines the persistence of relationships within a system and is a measure of the ability of these systems to absorb changes of state variables, driving variables, and parameters, and still persist." (ibid. p. 17).

Holling (1973) stiller *elasticitet* overfor *'stabilitet'*, der repræsenterer et klassisk perspektiv på et systems 'overlevelsespotentiale', og siger: *"Stability, on the other hand, is the ability of a system to return to an equilibrium state after a temporary disturbance."* (Ibid. p. 17).

Stabilitet udgør altså ifølge Holling et systems evne til at vende tilbage til præcis det samme udgangspunkt, som det havde, før en forstyrrelse indtraf i landskabet. Man kunne også kalde denne egenskab for robusthed eller holdbarhed. Hermed er der ikke tale om et modsætningsfor-

11 Dette fokus kunne antyde, at byplanlægningen forsøger at tillægge sig et processuelt blik, der på sin vis allerede er indbygget i landskabsarkitekturen.
12 Man finder blandt andet mange af fsb's landskaber i Lunds (2002) bogværk 'Danmarks Havekunst – 1945-2002'.

hold imellem stabilitet og elasticitet, men om to begreber, der beskriver forskellige egenskaber i et system (se fig. 2.4).

Værdien af elasticitet som idé har dog ifølge Holling en afgørende betydning for den optik, hvorved vi forstår verden:

> *"It points out the very different view of the world that can be obtained if we concentrate on the boundaries to the domain of attraction rather than on equilibrium states. Although the equilibrium-centered view is analytically more tractable, it does not always provide a realistic understanding of the systems' behavior."* (ibid. p. 15).

Bidraget i Hollings (1973) teori er altså en skelnen imellem 'det der gør et system stabilt' og 'det der gør, at *relationerne* indenfor et system er gode' (trods ændringer i systemet). Dette bidrag har værdi, idet han konstaterer, at et systems relationer kan være altafgørende for systemets overlevelse, og hermed kan elasticiteten i nogle situationer være bedre til at forklare systemers adfærd og udvikling (ibid.).

Termen elasticitet optræder i dag indenfor en lang række faglige og videnskabelige felter såsom bygningsfysik (Jennings m.fl. 2013), organisationsteori (Wieland & Wallenburg 2013) og psykologi (Masten 2009), hvor udgangspunktet er ideen om et systems (fysiske, organisatoriske eller psykiske) evne til at håndtere, overkomme og restituere efter et 'traume' (påvirkning).

Også i byplanlægningen har elasticitetskonceptet i nogen tid været under udvikling. Blandt andre har 'the Resilience Alliance' – et multidisciplinært, internationalt forskningskonsortium – siden 1999 beskæftiget sig med elasticitet i socioøkonomiske systemer, der måtte opleve store tilbageslag af den ene eller anden karakter. Konsortiet kommer herunder i berøring med den fysiske områdeplanlægning. I en anden boldgade finder man landskabsarkitekturteoretikere fra Swedish University of Argricultural Sciences der beskæftiger sig med ideen om *'resilient citylands'*. Bergs m.fl. (2013) forskning vedrører landskabsanvendelsens og landskabers rolle i fremtidige klimaudfordrede byer og samfundet som helhed.

Fokus i såvel Bergs m.fl. (2013) som Resilience Alliance' (2007) forskning hviler på byskalaen, og påvirkningerne, der er i tale, er som udgangspunkt naturkatastrofer, klimaforandringer og økonomiske tilbageslag. Om elasticitetens anvendelse i analysen af disse omfangsrige systemer konstaterer Resilience Alliance-konsortiet: *"There remains a poor scientific understanding of the processes and factors that make some cities vulnerable to shocks and others resilient"* (The Resilience Alliance 2007, p. 7).

I forlængelse af dette citat må det konstateres, at begrebet er endnu mere sparsommeligt bearbejdet, når man går ned i skala: til byens bygninger, byrum og bylandskaber. Ifølge Neustein (2012) begynder elasticitetstermen først at optræde i arkitekturdebatten 2010-11. Pamphlet Architecture's 2012-udgivelse har 'Resilience' som overskrift og tema. Det Princeton-baserede arkitekturforlag følger i denne bog tegnestuen Stasus i en to år lang proces med at bearbejde et forladt industriområde i Warszawa i Polen. Bogen veksler imellem teoretiske perspektiver på den arkitektoniske elasticitet og tegnestuens bestræbelser på at identificere og arbejde med områdets elastiske elementer og kvaliteter (Craig & Ozga-Lawn 2012). Udgivelsen repræsenterer en aktuel arkitekturforståelse, der kan bringe Hollings tanker om systemers elasticitet ind i arkitekturens verden. Craig og Ozga-Lawn (2012) åbner:

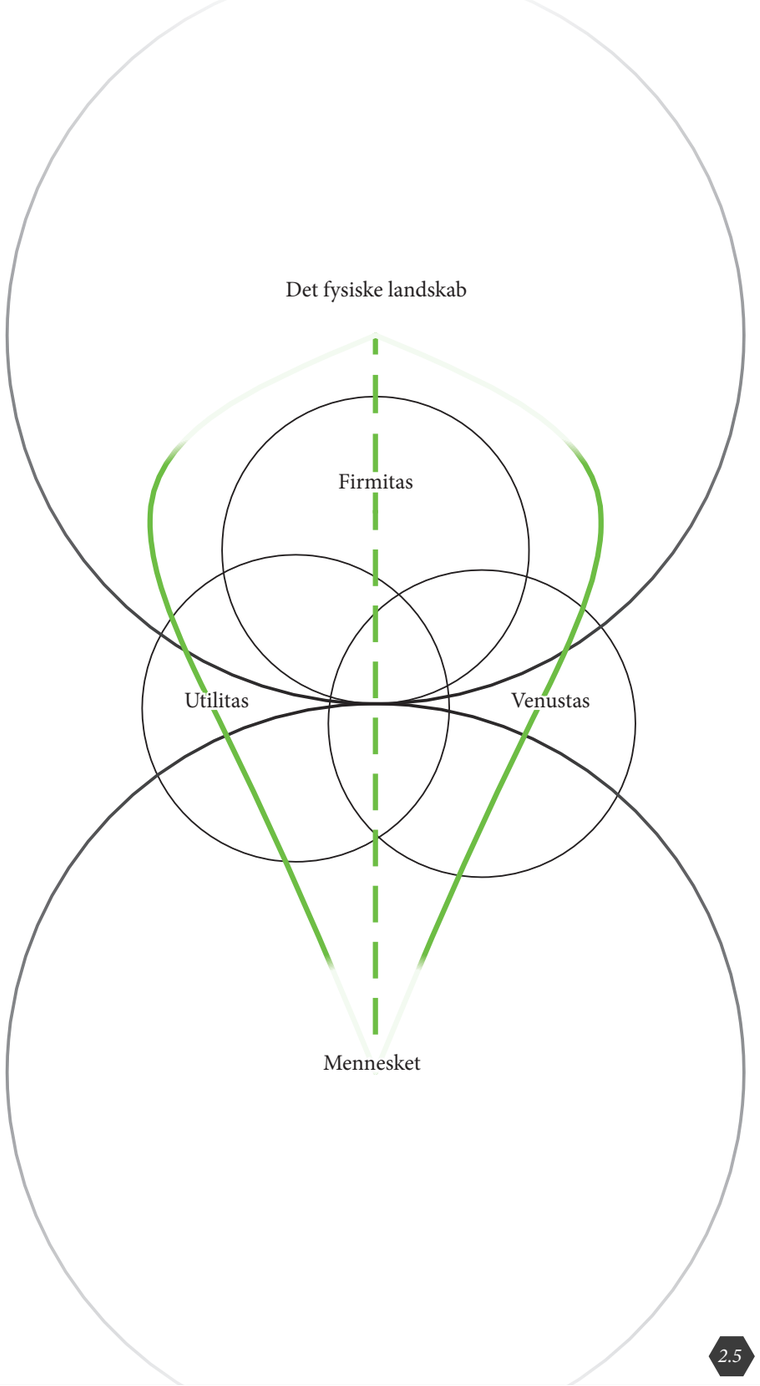
> *"Is a resilient individual one who adjusts quickly to new circumstances or one who suppresses all memory of trauma? Is a resilient material fundamentally altered during the event but, like elastic, not after – and what of a resilient city?"* (ibid. p. 9).

Dette spørgsmål gør det klart, at faget endnu befinder sig i en spæd proces i forhold til at adoptere elasticitetstanken. Spørgsmålets grundlæggende tvivl drejer sig om, hvorvidt det elastiske materiale (eller det elastiske individ) forandrer sig under og efter en påvirkning.

Hollings (1973) skelnen mellem elasticitet og stabilitet er repræsenteret i Craigs og Ozga-Lawns (2012) spørgsmål. Med Hollings (ibid.) definition ville det stabile system vende tilbage til sin faktiske ligevægt (normalen), imens systemet med stor elasticitet kunne ændre sig fysisk, imens dets interne relationer var opretholdt[13]. Det er netop denne skelnen mellem de to måder at anskue et system, der var Hollings (ibid.) store bidrag til sit eget fag. Vi har med Vitruvius' *firmitas* og med Tietjens m.fl. (2007) *historiske levn* allerede haft et perspektiv på modstandsdygtighed i arkitekturen, der handlede om fastholdelse af den eksisterende fysik = stabilitet. Hvad der synes at mangle viden om er, hvorvidt arkitekturen kan siges at blive videreført trods fysiske forandringer.

---

13 Holling (1973) fremfører, at visse systemer er i konstant og naturlig forandring, hvorfor det i nogle tilfælde vil give bedre mening at tale om systemets overlevelse fremfor dets ligevægt, da de to ikke behøver være indbyrdes afhængige. Landskaber såvel som bylandskaber er i løbende forandring. Ideen om byen som et stabilt billede svarer til det, Tietjen m.fl. (2007) kalder en frysning.

2.5

Fig. 2.5: Diagrammet illustrerer relationerne i et landskabsarkitektonisk system, der optræder imellem mennesker og landskab igennem de tre kvalitetsdimensioner. Elasticitet i landskabsarkitekturen er udtryk for systemets forudsætninger for at bibeholde de tre relationer.

Teoriudvikling: Et landskabsarkitektonisk system og dets værdifulde relationer

Kan Hollings (1973) elasticitetsforståelse bidrage til at kaste lys over landskabsarkitekturens udvikling over tid? Hvis elasticitetsbegrebet skal anvendeliggøres i en landskabsarkitektursammenhæng, så er den arkitektoniske kvalitet et naturligt udgangspunkt for at tale om landskabsarkitekturens *'overlevelse'*. Craig og Ozga-Lawn (2012) er ikke langt fra denne tanke, når de skriver:

> *"Rather than simply looking at physical resilience, then, the inquiry also is directed at how alterable an object [a system, red.] is while maintaining the qualities that define it."* (ibid. p. 10).

Her påpeger de, at det ikke giver mening alene at tale om værkets fysiske elasticitet (er forstået som holdbarhed, red.), men at man derimod er nødt til at se på videreførelse af kvaliteterne, hvis arkitekturen skal opretholdes.

I Craig & Ozga-Lawns (2012) udsagn synes kvalitet dog at blive betragtet som noget, der er arkitekturen iboende, *'det der definerer objektet'*. Dette svarer ikke til den holdning, der er repræsenteret af Pallasmaa (2005) og Bech-Danielsen (1998), der begge accentuerer, at kvaliteten må optræde *i mødet* mellem subjekt og objekt[1]. I den optik er det ikke muligt tale om 'elastiske kvaliteter' i arkitekturen uden at forholde sig til subjektet og objektet som forudsætninger for tilstedeværelsen af den fremtidige arkitektoniske kvalitet.

Ifølge Hollings (1973) elasticitetsteori er det da heller ikke "i" systemets enkeltenheder (fx kvaliteterne i arkitekturen, red.), at systemets elasticitet findes. Han peger derimod på, at det er de værdifulde interne relationer i systemet, der skal være stærke, hvis systemet skal opretholdes.

Hvor finder man de værdifulde relationer, hvis man betragter landskabsarkitektur som et system?

Hvis kvalitet i arkitekturen kun optræder i mødet mellem mennesker og landskab, så må relationerne imellem menneske og landskab være afgørende for kvaliteternes fortsatte eksistens. Således indgår mennesket som et naturligt led *i* det landskabsarkitektoniske system på lige fod med det fysiske landskab.

Bech-Danielsen (2013) og Knudsen m.fl. (2000) argumenterer for, at Vitruvius' tre kvalitetsdimensioner fortsat er egnede til at beramme arkitekturens kvalitet. Derfor kan opretholdelsen af disse kvalitetsdimensioner også siges at være udtryk for arkitekturens overlevelse.

Idet de tre kvalitetsdimensioner netop afspejler menneskets værdsættelse af landskabet, er der dermed også grund til at antage, at det er *igennem de tre kvalitetsdimensioner*, at de værdifulde relationer/møder mellem mennesker og landskab finder sted. Hvis landskabsarkitekturen skal 'overleve', må det derfor være *essentielt, at relationerne igennem hver af de tre kvalitetsdimensioner bliver opretholdt over tid.*

Ph.d.-projektet vil, med afsæt i Vitruvius' kvalitetsanskuelse og i Hollings (1973) vægtning af relationerne i et system, etablere en teori om et landskabsarkitektonisk system (fig. 2.5):

I dette system skal relationerne mellem mennesker og landskab kontinuert gå igennem hver af de tre kvalitetsdimensioner, hvis det arkitektoniske system skal bestå. Systemets elasticitet er udtryk for dets evne til at bibeholde relationerne over tid[2].

Utilitas og *venustas* har i diagrammet (fig. 2.5) en anden status end *firmitas*. Det skyldes, at mennesket tilstræber landskabsarkitekturen *på grund af* landskabets brugsmæssige *(utilitas)* og æstetiske kvaliteter *(venustas)*. Således repræsenterer disse kvaliteter motiverne for at skabe og vedligeholde landskabet. Eksistensgrundlaget for disse kvaliteter er det kultiverede, 'fysiske landskab' – dvs. den landskabsbearbejdning, der er årsag til, at *utilitas* og *venustas* kan finde sted. Landskabets holdbarhed *(firmitas)* er en forudsætning for, at det fysiske landskab kan tilbyde brugerne de æstetiske og brugsmæssige kvaliteter, og derfor har mennesket også en interesse i, at landskabet er holdbart. Det fysiske landskabs holdbarhed betragtes således *ikke som en anledning* til dannelsen af landskabsarkitekturen, men som en forudsætning for, at den kan finde sted, og er således en uundværlig kvalitet. På denne baggrund er de 'værdifulde interne relationer' blevet illustreret: kvaliteterne og deres forbindelse til henholdsvis mennesker og materie.

Det er en hypotese i denne afhandling, at det er landskabets og menneskers forudsætninger for at opretholde disse relationer, der udgør landskabsarkitekturens elasticitet eller mangel på samme[3].

1 Landskabsarkitekturen er således eksempelvis ikke duelig uden en 'bruger' der efterspørger den konkrete funktion i landskabet.

2 Forskellen på dette perspektiv på opretholdelse af landskabsarkitektur ift. Craigs & Ozga-Lawns (2012) udsagn er, at det ikke pålægger landskabet at udvikle sig med udgangspunkt i de oprindeligt tilsigtede kvaliteter. I stedet stilles krav til, at landskabets aktører bibeholder deres relationer igennem hver af kvalitetsdimensionerne, selvom dette eksempelvis måtte kræve forandringer af de oprindeligt tilsigtede kvaliteter.

3 Afhandlingens teori bringes til ende med denne betragtning om arkitektonisk

Fra teori til metode - hvordan teorien aktiveres

I det følgende gennemgås kort de grundlæggende teoretiske positioner, der senere vil kunne genkendes i projektets metode og videre udførelse. Dette er teorier, der har såvel inspireret og fremstået egnede i arbejdet med projektets problemstillinger.

Analyse

1. Projektets analytiske tilgang inspireres af Hauxners metoder og teorier. Dette gælder for såvel fortolkningspraksissen som de analytiske trin (morfologien), der benyttes i deduktionen af værkernes intentioner.

2. Vitruvius' kvalitetsdimensioner anvendes desuden som en analytisk ramme, idet kvaliteterne (kvalitetsdannelsen) søges identificeret og diskuteret igennem det tredelte fokus: *firmitas*, *utilitas* og *venustas*.

Diskussion

3. Dahler-Larsen stiller i tråd med Hauxner kritisk skarpt på det statiske billede af kvalitet som noget, 'der er', fremfor noget, der opstår igennem handling. *Hvis kvalitet er uløseligt forbundet med skabelse og kultivering, hvor efterlader dette så de oprindelige værker?*

4. ANT anvendes som et bredere kritisk perspektiv på kvalitetsdannelse og interesser og åbner desuden for en diskussion af landskabsarkitekturens 'egne bidrag' som en betydningsfuld faktor for aktørers kvalitetsdannelse. *Hvordan kan landskabernes udvikling forstås som en gensidig translationsproces, hvor både menneskelige aktører, landskab og andre aktanter har indflydelse?*

5. Teorien om den elastiske arkitektur er fremlagt som en central optik, idet diskussionen søger at identificere forhold i og omkring arkitekturen, der spiller ind i landskabsarkitekturens udvikling. *Hvordan forstås de forudsætninger, der kan bidrage til at opretholde gode relationer imellem mennesker og landskab – og dermed de arkitektoniske kvaliteter?*

elasticitet, som jeg finder yderst værdifuld for en diskussion af udviklingen af arkitektoniske kvaliteter. Det er en tese i projektet, at landskabernes udvikling kan forstås på baggrund af relationerne i landskabsarkitekturen. Tesen fordrer et fokus på, hvornår disse relationer er i spil, hvorfor de tilgodeses eller overses, og hvad der sker, når specifikke relationer i arkitekturen forsømmes – enten med udgangspunkt i menneskers eller 'landskabets handlinger'.

Metode – og metodologiske overvejelser

Case-studier skal dokumentere kvalitetsdannelse i landskabsarkitektoniske værker

Indenfor rammen af den almene boligsektor beskæftiger projektet sig grundlæggende med ***at opnå indsigt i forhold og handlinger, der har betydning for kvalitetsdannelse i landskabsarkitektoniske værker over tid***. Projektets specifikke interesse går på, om det er muligt at sikre et kontinuum af kvaliteter i landskabsarkitektur, når landskaberne udvikles over tid. I landskaber opstår forandringer ofte som resultatet af langvarige udviklingsforløb og langsommelige processer. Derfor opnås indsigt i kvalitetsdannelse ved at undersøge landskabsværker, der har oplevet en længerevarende udvikling siden deres etablering.

Det er ikke projektets formål (og metodens hensigt) at definere, hvad der er eller har kvalitet. Derimod skal projektet tilvejebringe viden om, hvordan forskellige aktører har forsøgt at skabe kvalitet i landskabsarkitekturen. Det vil sige, hvordan de oprindelige landskabsarkitekter tilsigtede kvaliteter i landskabsværket, og hvordan forskellige begivenheder sidenhen har fået betydning for den oprindelige kvalitetsdannelse og måske været udtryk for ny kvalitetsdannelse.

Kvalitetsdannelse undersøges

Projektet interesserer sig for kvalitetsdannelse og vedrører dermed ikke alene landskaberne, men *forholdet imellem mennesker* og *landskab*. Det er forholdet imellem mennesker og landskab, der er (det primære) spændingsfelt, og det er de begivenheder, hvor kvalitetsdannelse/-ændringer finder sted, der fanger analysernes opmærksomhed: genstandsfelter (se fig. 3.2). Et skærpet fokus på disse begivenheder skal give indsigt i årsagerne til forandringer i landskabsarkitekturen. Landskabets fysiske forudsætninger, planlægningspraksis, drift, naturlige processer og slitage er bare nogle af de forhold, der har betydning for dannelse og udvikling af arkitektonisk kvalitet.

Vitruvius' tre kvalitetsaspekter (Kruft 1994) bliver brugt som optik til at skelne imellem aktørernes forskellige afsæt, når de agerer i forhold til landskaberne. Triaden anvendes, idet den opererer med en skarp (ja nærmest instrumentel) adskillelse mellem de forskellige kvalitetsdimensioner, hvilket har såvel analytiske som kommunikative fordele. Triaden indkredser tre felter, der bliver genstand for analysernes fokus. Analyserne vil således undersøge landskabsarkitekturen på baggrund af, hvordan den *bevidst*:

- er udformet med et ønske om at modstå tid og brug *(firmitas)*
- lægger op til bestemte brugsformer *(utilitas)*
- har indarbejdede intentioner om at skulle opleves *(venustas)* på en bestemt måde, der rækker udover den konkrete funktionalitet.

Indenfor disse tre kategorier – kvalitetsdimensioner – vil analyserne blive informeret om aktørernes intentioner og hensigter.

Anvendelse af triadens kvalitetsaspekter er ikke ensbetydende med, at projektet påtager sig Vitruvius' umiddelbart objektive perspektiv på arkitektonisk kvalitet; det er alene det analytiske greb (adskillelsen mellem de tre aspekter), der operationaliseres. Ønsket om at skelne imellem disse aspekter af kvalitet bygger desuden på en tese om, at aktørernes afsæt for ændringer i landskaberne kan have rod alene i fx ét eller to af de tre kvalitetsaspekter, og denne kendsgerning ønskes i så fald belyst.

Aktørernes kvaliteter

Det er, som nævnt, forskellige *aktørers* 'forsøg på at skabe kvalitet', der er i centrum, når landskaberne analyseres. Selvom handlinger fortolkes i relation til triadens tredelte kvalitetsoptik, påtager projektet sig ingen

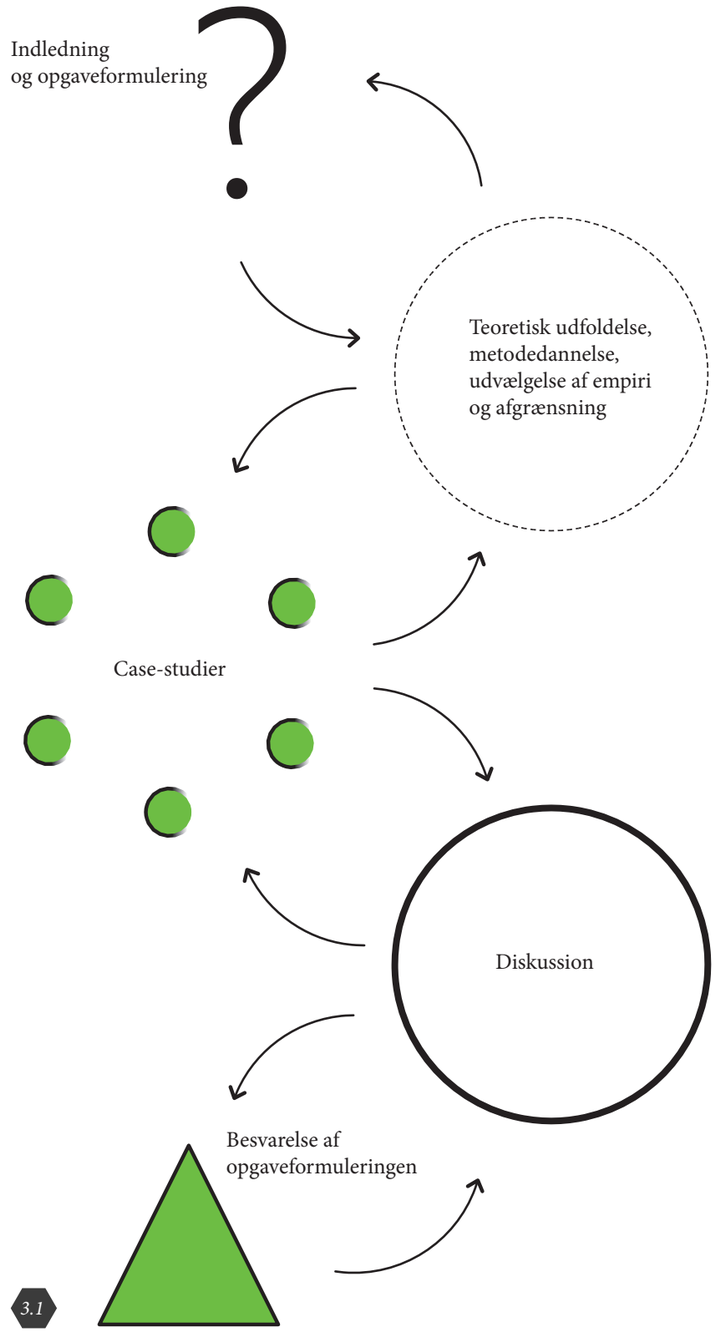
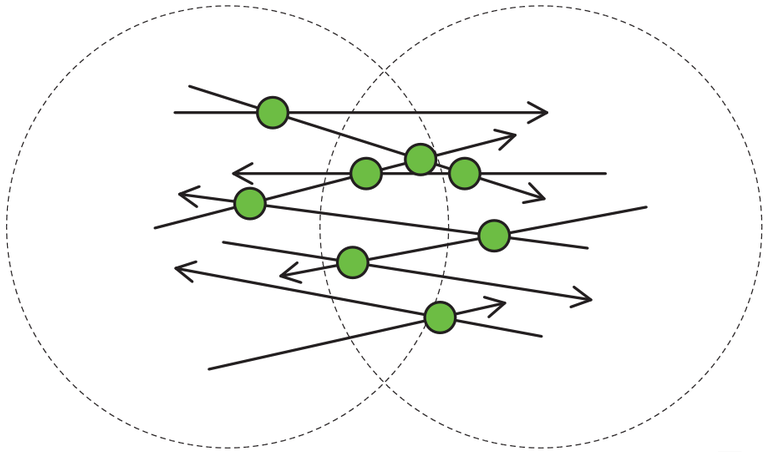

Fig. 3.1: Illustrationen viser en råskitse af forskningsdesignet for denne case-baserede undersøgelse af kvalitetsdannelse i de almene boliglandskaber.

3.2

Fig. 3.2: Spændingsfelt og kvalitetsdannelse. Mennesker og landskaber påvirker hinanden gensidigt; mennesker har eksempelvis bestemte brugsformer, og deres brugsmæssige behov kan være i forandring. Landskabet derimod stiller krav til dets pleje og tilbyder desuden bestemte brugsformer og udviklingsmuligheder. Det er i feltet mellem disse forhold, at ændringer og ny kvalitetsdannelse finder sted, og derfor også her, at ph.d.-projektet har sit fokus.

rolle i forhold til at definere, hvad der er *"god"* eller *"dårlig"* kvalitet indenfor hvert aspekt. Analysen kortlægger først, hvilke kvaliteter de oprindelige landskabsarkitekter havde til hensigt at etablere, og efterfølgende belyser den, hvordan disse kvaliteter er blevet genstand for påvirkninger og bearbejdning over tid. Analysen vedrører således både de oprindelige landskabsarkitekters kvalitetsdannelse og senere aktørers kvalitetsdannelse indenfor Vitruvius' tre kvalitetsdimension er.

For at identificere de særlige begivenheder, hvor kvaliteten kommer i spil, tages der så vidt muligt en eksplorativ tilgang til identifikation af episoder, der har ført til ændringer i landskaberne. Det 'eksplorative' består i at finde frem til de begivenheder, der netop blev anledning til forandring i landskaberne. Antallet og karaktererne af disse begivenheder er på forhånd ukendt. I denne proces bliver landskabernes historie optrævlet med henblik på at forstå deres påvirkninger, og herunder senere også aktørers forsøg på at tilføre kvaliteter.

I denne undersøgelse af landskabsarkitekturen vil den ph.d.-studerende være nødt til at falde tilbage på sin personlige (herunder faglige) forforståelse, hvilket i analyserne vil optræde som en uundgåelig begrænsning i fortolkningspraksissen (se 4.1 for Metodologiske overvejelser om dette). Denne forforståelse, der involverer konkret fagspecifik viden såvel som en bredere kontekstuel indsigt (samtidsspecifik for værkerne), er forsøgt kvalificeret og nuanceret igennem en række kontekststudier. Analyserne har med afsæt i denne tilgang et stærkt kvalitativt islæt, hvilket vedrører den eksplorative nysgerrighed overfor et fra starten delvis ukendt genstandsfelt (begivenhederne, der har påvirket landskaberne) samt analysens afhængighed af subjektiv fortolkning.

Når undertegnede forsøger at identificere forsøg på kvalitetsdannelse indenfor de tre dimensioner, er der et naturligt behov for at definere, hvordan der ledes, og hvad der ledes efter. I kapitlet *'Læsning af de arkitektoniske intentioner: Værket og udviklingen'* beskrives den mere konkrete analytiske tilgang (hvordan).

Her vil der for hver af de tre kvalitetsdimensioner tegnes et generelt billede af, *hvad* der ledes efter, eller hvad der kan anspore forsøg på kvalitetsdannelse (refererer til afsnit *'Anvendelse af analysens elementer: komponenter, strukturer, syntaks og kontekst.*):

- *Firmitas*: De specifikke materialevalg og herunder planter (= komponenter) er primært i fokus. Herudover undersøges måden, hvorpå komponenter er anvendt og på forskellig vis sammensat i strukturer. Valget af materialer vil desuden blive undersøgt i lyset af landskabernes stedsspecifikke forhold, idet blandt andet jordbundsforhold, vind og skygge har betydning for materialernes egnethed. Disse forhold undersøges med henblik på at kvalificere en vurdering af landskabets robusthed.
- *Utilitas*: Denne kvalitetsdimension vedrører måden, hvorpå landskabsarkitekter og andre aktører har forsøgt at imødekomme beboernes brugsmæssige 'behov' i den daglige interaktion med landskabet. Igen er der fokus på landskabets komponenter og strukturer, men her er også landskabets syntaks og dets kontekst. Både de mere konkrete funktioner (og arealer) er relevante (legepladser, infrastruktur etc.), men også de indirekte egenskaber, der måtte knytte sig til landskabets elementer, findes centrale (fx lys, skygge, læ, privathed, adgang etc.). Desuden interesserer analysen sig for rammerne for social udfoldelse.
- *Venustas*: Ift. denne kvalitetsdimension bliver der søgt efter greb, hvorved landskabsarkitekten (og evt. andre aktører) bevidst har forsøgt at give den besøgende oplevelses- og følelsesmæssige indtryk. Her tænkes der på oplevelser, der træder udover de brugsrelaterede, og det vedrører dermed i høj grad sanselige oplevelser, hvortil der knytter sig oplevelse og følelse. Denne kvalitetsdimension vil give anledning til at diskutere fx uregelmæssigheder, sigtelinjer, rumligheder, kontraster, sammenhænge og andre forhold i arkitekturen, der er møntet på sanselighed.

Genstandsfelter i case-analyserne

I bestræbelserne på at forstå hvor og hvordan landskabskvaliteterne kommer i spil, tager analyserne udgangspunkt i tre genstandsfelter i hver case. Disse genstandsfelter informerer analyserne (og senere diskussioner) på forskellig vis. Felterne præsenteres kort her (se desuden fig. 3.3):

1. Det oprindelige landskabsværk (første begivenhed). Det oprindelige landskabsværk må antages at spille en betydningsfuld rolle i forbindelse med landskabets senere udvikling. For at forstå denne rolle i udviklingen har analyserne fokus på to forhold i værket: Det ene er kvaliteterne, som landskabsarkitekten forsøgte at tilføre landskabet. Det andet handler om, hvilket fysisk landskab (landskaselementerne) der blev etableret som grundlag for at oparbejde de ønskede kvaliteter.

Begge disse forhold er vigtige, når analyse og diskussionen senere vurderer årsagerne til landskabernes udvikling: De oprindeligt tilsigtede kvaliteters aktualitet over tid må nødvendigvis give anledning til refleksion, og landskabets evne til at opretholde disse kvaliteter samt til at lægge rammer til nye kvaliteter er ligeledes interessant.

2. Senere begivenheder, hvor kvaliteter er i spil. Analysens følgende fokus er de konkrete begivenheder, der optræder efter selve etableringen, hvor eksisterende og ny kvalitetsdannelse kommer i spil. Systematisk afdækning af disse begivenheder udgør et centralt bidrag til forståelsen af kvalitetsudviklingen i landskabsarkitekturen, hvad enten årsagerne bag begivenheden henledes til naturlige processer eller menneskelige handlinger. Temaet og baggrunden for begivenhederne er relevant, da dette vidner om aktørers eventuelle perspektiver på kvalitet, men analysen er også særligt optaget af, hvordan begivenhederne fysisk giver udslag i de 6 case-landskaber.
3. Samfundsmæssig, fysisk og aktørrelateret kontekst. Ikke alle handlinger, der vedrører kvalitetsdannelse (som omfattet af ovenstående), forventes at være selvforklarende igennem afdækning af den konkrete begivenhed i tegningsmaterialet. Årsagerne kan som sådan være ukendte og/eller bredere funderede. At tilføje en bredere kontekstuel ramme (bl.a. samfundsmæssig, personrelateret og fysisk) synes at være oplagt i forsøget på at kvalificere fortolkningen.

Hvorfor en case study-tilgang?

Et case-studie kan være en enten beskrivende, undersøgende eller forklarende analyse af en person, en gruppe, et system eller et fænomen. Et forklarende casestudie anvendes med henblik på at forstå årsager og deres underliggende principper. Yin (2009) definerer det som en forskningsstrategi, der forsøger at forstå empirisk materiale indenfor dets faktiske kontekst. Karakteristisk for casestudiet er bl.a. dets fleksibilitet overfor det empiriske materiale; casestudieforskning kan involvere enkelte eller flere casestudier, det kan inkludere såvel kvalitativ som kvantitativ evidens, og det kan bygge på mange evidenskilder (ibid.) (Siegfried 2005). Ifølge Flyvbjerg (2006) har casestudierne igennem tiden været genstand for en del kritik. Kritikken har været rettet mod den ikke-generaliserbare viden, der ofte er resultatet af casestudierne.

Denne kritik har foranlediget mistillid til metodens reelle pålidelighed og gyldighed. Attituden mod casestudiemetoden har ifølge Flyvbjerg (2006) vendt sig 180 grader – i dag repræsenterer tilgangen en meget stor andel af den aktuelle forskningspraksis indenfor især sociale og samfundsvidenskabelige studier (ibid.). Flyvbjerg (2006) forsvarer i sin arkitel *'Five Misunderstandings About Case-Study Research'* casestudiernes vidensproduktion og fremsætter: *"… in the study of human affairs, there appears to exist only context-dependent knowledge …"* (ibid. p. 221).

Hermed problematiserer han altså den viden, der ikke er kontekstafhængig, idet han pointerer, at menneskers anliggender altid vedrører en kontekst, og at menneskers handlinger tager afsæt i kontekstafhængig viden: erfaringer. Derfor er der behov for kontekstafhængig viden, men at frembringe denne kræver imidlertid, at der bliver gjort et stykke arbejde for at belyse den relevante kontekst.

"It is only because of experience with cases that one can at all move from being a beginner to being an expert. If people were exclusively trained in context-independent knowledge and rules, that is, the kind of knowledge that forms the basis of textbooks and computers, they would remain at the beginner's level in the learning process." (ibid. p. 226).

Når man diskuterer casestudiets forcer og svagheder, er det desuden også relevant, som Campbell (1975) gør det, at overveje alternativerne: "*After all, man is, in his ordinary way, a very competent knower, and qualitative common-sense knowing is not replaced by quantitative knowing ... This is not to say that such common sense naturalistic observation is objective, dependable, or unbiased. But it is all that we have. It is the only route to knowledge – noisy, fallible, and biased though it be."* (Campbell 1975).

Campbell (1975) anerkender således den kvalitative videns begrænsninger, men pointerer, at kvantitativ viden ikke kan erstatte menneskets behov for at indarbejde viden igennem det konkrete møde med personligt erfarede, kontekstspecifikke observationer.

Det forklarende casestudie er valgt som den primære analytiske ramme for dette ph.d.-projekts empiriske indsamlinger og analyser. Der er flere forhold, der her gør casestudiet velegnet som analytisk indfaldsvinkel. Det vedrører først og fremmest metodens mulighed for at skabe én analytisk ramme for forskelligartede empiriske materialer og studier, hvilket ses som en forudsætning for at tilgå projektets komplekse karakter. Desuden fremgår det allerede nu ganske klart, at den

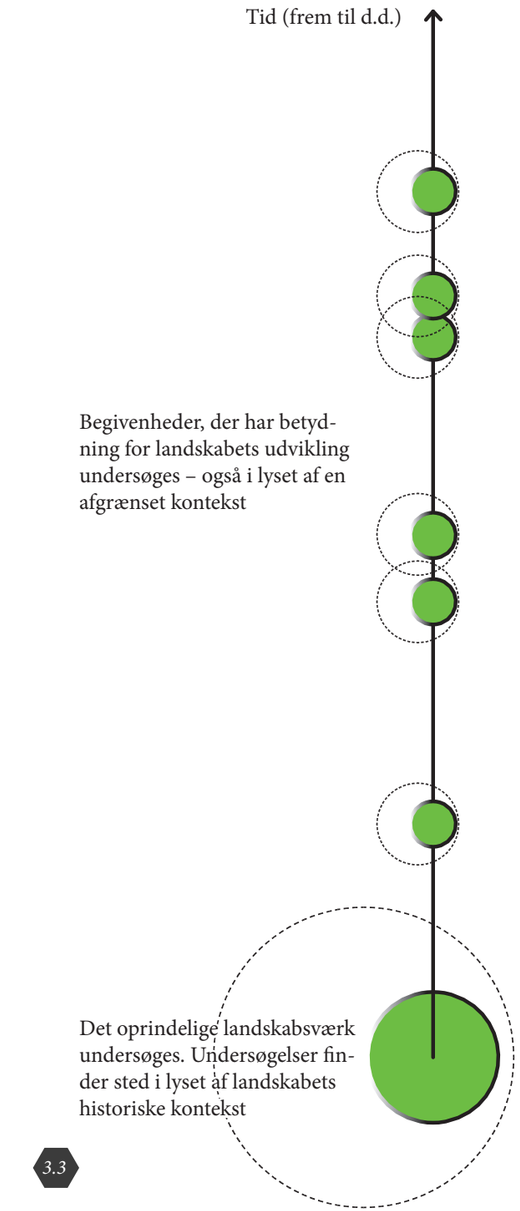

Fig. 3.3: Illustrationen viser projektets tredelte fokus på henholdsvis det konkrete landskabsværk, senere begivenheder i landskaberne og hertil en afgrænset kontekst som en analytisk ramme.

fysiske såvel som sociale og samfundsmæssige kontekst, der optræder omkring dannelsen af landskabsarkitekturen, har spillet en afgørende rolle for netop udviklingen af landskabernes arkitektoniske kvaliteter. For at forstå kvalitetsdannelsen i disse landskabsarkitektoniske værker forekommer det naturligt at undersøge samspillet imellem disse værker og den kontekst, de har optrådt i. Og netop her udmærker case studymetoden sig.

Thomas (2011) fremstiller om casen og dens genstandsfelt: *"The case that is the subject of the inquiry will be an instance of a class of phenomena that provides an analytical frame – an object – within which the study is conducted and which the case illuminates and explicates."* (Thomas 2011).

Dermed betoner han, at casen (landskabet) er udtryk for en samling af fænomener (kontekst). Konteksten betragter han som en analytisk ramme for studiet, men studiet peger også tilbage på konteksten, da kontekstens betydning for casen bliver belyst. Dette har relevans for nærværende projekt, der ikke blot interesserer sig for kvalitetsdannelse, men også for, *hvorfor* resultatet af kvalitetsdannelsen er forskelligt, og hermed kan analysen pege tilbage på forholdene (konteksten), der gjorde sig gældende.

Udvælgelse af cases

Studiet er konstrueret som et *multiple-casestudie* (Yin 2009). Det vil sige, at det empiriske materiale findes og behandles individuelt i flere klynger af empiri, der hver især knytter sig til et fysisk areal: et alment boligområde. At udføre flere sideløbende casestudier vil give anledning til at diskutere områdernes forskelligheder. Netop det komparative fokus kan vise sig afgørende for at forstå, hvordan forskellige udviklingsscenarier kan opstå. Denne viden kan dermed kvalificere forståelse af det enkelte boligområde i sin konkrete kontekst og kan desuden føre til bredere generelle diskussioner af fænomener, der hæver sig op fra de specifikke fysiske områder.

I dette studie har det derfor stor værdi, at de undersøgte cases har forskellige karakteristika, idet forskellene kan indeholde forklarende aspekter. Alene pga. kompleksiteten af et boligområde og dets kontekst vil det være umuligt at finde to ens cases. Ikke desto mindre er projektets cases identificeret som forskellige varianter *(ekstremer)* indenfor en given ramme (ibid.). Herunder er casenes udvælgelseskriterier beskrevet.

Rammen

Følgende kriterier er opsat for generelt at kvalificere casenes anvendelighed som empirisk afsæt for analyserne, idet bl.a. mængden af empiri øges:

- De oprindelige landskaber havde 'tydelige arkitektoniske intentioner' – dvs. at landskabsarkitekterne bevidst forholder sig til de tre kvalitetsaspekter, der ifølge Vitruvius karakteriserer arkitektoniske arbejder.
- Der skal for det givne landskab findes tilgængeligt og 'betragteligt' empirisk materiale.
- Casene udvælges iblandt fsb's boligområder. Idet fsb er vært for projektet, er der fuld tilgængelighed til samtlige oprindelige planmaterialer, hvilket byder projektet de bedste vilkår for analyserne. Desuden bidrager projektet således i tråd med dets karakter som erhvervs-ph.d.-projekt til fsb's kendskab til konkrete forhold i de givne boligafdelinger.
- Landskaberne har en alder på minimum 40 år, idet deres oprindelige elementer som minimum bør være udviklet til et 'voksent' stadie i dag. Grænsen på 40 år synes passende, da mange træarter har nået nærved fuld højde her. Det vil vise, at casene optræder i perioden 1934–1970, da fsb's tidligste byggeri stammer fra 1943.
- Landskaberne spiller/har spillet en identitetsmæssig tydelig rolle for den enkelte boligbebyggelse. Her vurderes landskabernes forholdsmæssige og karaktermæssige repræsentation i bebyggelsen.

Variation indenfor rammen (ekstremer)

Følgende kriterier er opsat for at opnå en spredning imellem de udvalgte cases:

- Periodemæssig spredning, da planlægningspraksis har ændret sig betydeligt igennem tiden.
- Udtalte forskelle i landskabernes fysiske dispositioner, formgivning, karakter samt anvendelsen af areal.
- Udtalte forskelle i områdernes bebyggelsesstruktur, -placering, -karakter m.m.
- Forskelle i den fysiske kontekst, som landskaberne optræder i – herunder et fokus på infrastruktur.

- Udviklingsmæssige forskelle (graden af fysiske forandringer fra etableringstidspunkt til i dag).

Som det ses af ovenstående, optræder der såvel faktuelle udvælgelseskriterier såvel som kriterier, der kræver en forudgående undersøgelse og vurdering. Forud for udvælgelsen af projektets cases har det derfor vist sig nødvendigt at gennemføre et forstudie af 15 boligområder i fsb. Områderne, der indgik i forstudiet, tilhørte den angivne periode og havde, hvad man kan karakterisere som 'tydelige landskabelige intentioner'. Forstudiet havde til formål at forelægge tilstrækkelig information om bl.a. landskabernes design, tilgængeligheden af empirisk materiale og forholdet imellem oprindeligt og nutidigt udtryk. Denne information lå til grund for den endelige udvælgelse af cases. Det var således 'ekstremer' indenfor de angivne forhold samt kvalificering inden for de generelle kriterier, der ledte til udvælgelsen af de endelige 6 cases.

Der er tale om landskaber i almene boligområder i og omkring København, der alle kan betragtes som landskabsarkitektoniske værker. Landskaberne findes indenfor værtsvirksomhedens (fsb's) 81 boligafdelinger. Boligområderne er etableret (bebyggelse påbegyndt) i perioden mellem 1934 og 1968 og repræsenterer dermed 4 forskellige årtier og et spænd på 34 år.

Landskaber i følgende boligområder er valgt som cases:

1. ***Lundevænget (1934-45), landskabet er tegnet af Carl Theodor Sørensen. København NV.***
2. ***Kantorparken (1939-40), landskabet er tegnet af Carl Theodor Sørensen. København NV.***
3. ***Skolevangen (1944-45), landskabet er tegnet af Carl Theodor Sørensen. Brønshøj.***
4. ***Voldparken (1946-48), landskabet er tegnet af Carl Theodor Sørensen. Brønshøj.***
5. ***Tingbjerg (1955-58 og 1964-71), landskabet er tegnet af Carl Theodor Sørensen, Arne Levin og Ronald Lund. Brønshøj.***
6. ***Rymarksvænget (1968-70), landskabet er tegnet af Jørn Palle Schmidt. København NV.***

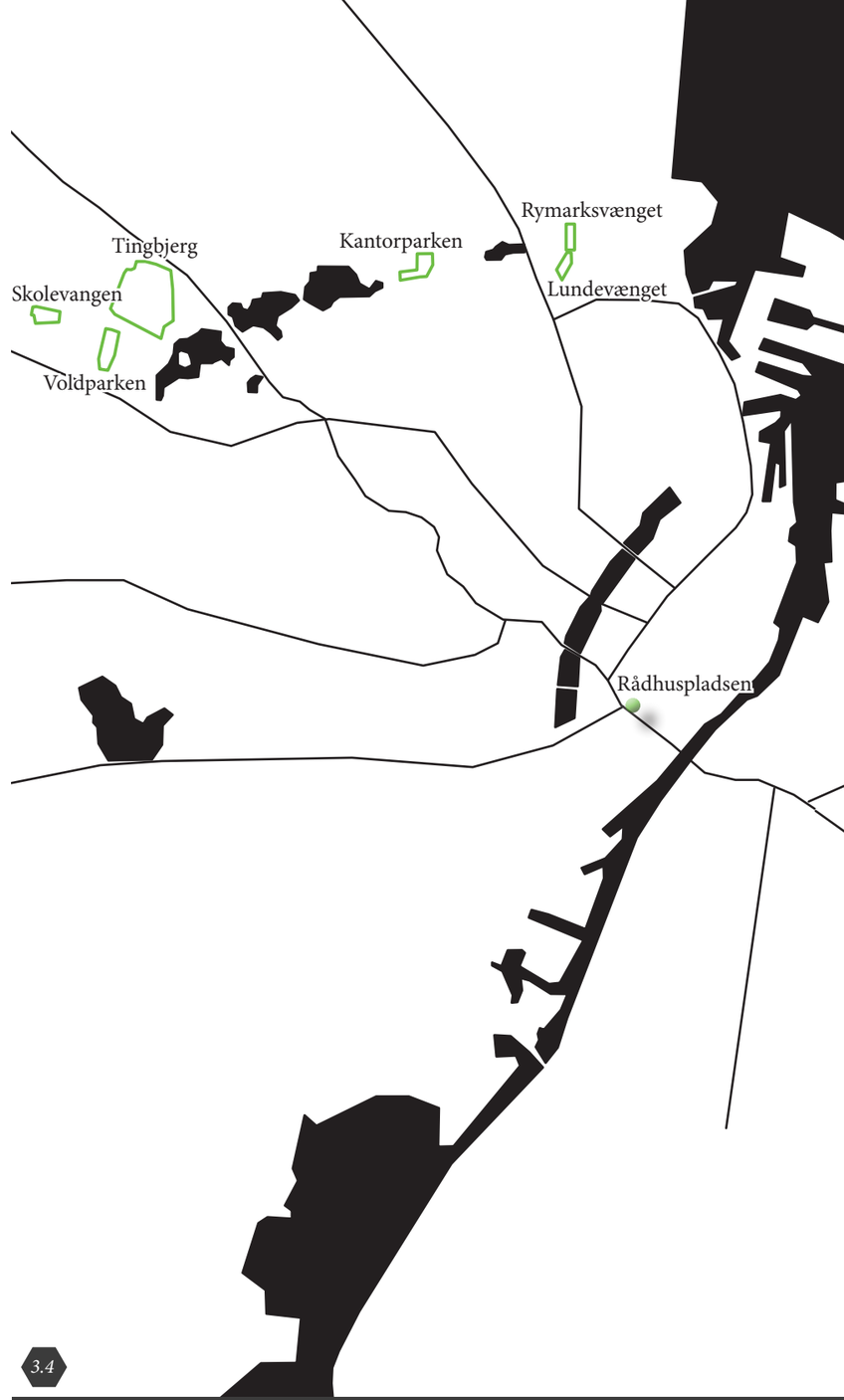
Se figur 3.4.

Læsning af de arkitektoniske intentioner: Værket og udviklingen

De 6 cases betragtes fra flere vinkler (se 'Genstandsfelter i case-analyserne') i forsøget på at forstå kvalitetsdannelsen i landskaberne. Analysen i hver case er bygget op omkring to dele: Én, der beskæftiger sig med det oprindelige landskabsværk, og én, der beskæftiger sig med udviklingen af landskabet frem til i dag.

Skemaet nedenfor skitserer det valgte fokus i de to analysedele og præciserer, hvordan dette skal bidrage i besvarelsen af projektets problemstilling.

Hvad undersøges?	Der søges konkret forståelse for:
Værket: *Hvilke kvaliteter forsøgte landskabsarkitekterne at skabe i landskaberne – og hvilke fysiske løsninger fremstillede de for at opnå dette?*	• De tilsigtede kvaliteter: Hvilke perspektiver på kvalitet optræder, og hvordan skabes kvaliteterne i landskabsarkitekturen? • De konkrete fysiske løsninger, der skulle føre til den tilsigtede kvalitet
Udviklingen: *Hvad har forårsaget landskabets udvikling frem til i dag?*	• Hvordan landskaberne er blevet ændret af mennesker eller naturlige processer • Årsagerne eller motiverne bag ændringerne samt hvilke valg og kompromiser, aktører har foretaget i forbindelse med overlagte ændringer. Således også: Hvordan ændringer kan repræsentere et perspektiv på kvalitet • Hvordan det oprindelige landskab har været anledning eller medvirkende til kvalitetsdannelse eller mangel på samme

3.4

Fig. 3.4: De 6 case-områder optræder i de københavnske forstæder nord for midtbyen. Størstedelen af fsb's boligafdelinger er beliggende i København NV og Brønshøj og på Amager.

For at besvare disse spørgsmål og opnå den viden, som problemstillingen kræver, er analyserne nødt til at være rettet mod 'historiske handlinger og påvirkninger'. Udgangspunktet er Hauxners (2001) værkanalyse ***(se Hauxners værkanalyse, metodisk teori)***.

Værkanalysemetoden

I teoriafsnittet er forelagt en analysemetode, der har stærke holdepunkter i hermeneutikken. Metoden, der betegnes *værkanalyse*, er indenfor landskabsarkitekturen især blevet beskrevet og anvendt af Malene Hauxner. Metoden refererer til andre fagdiscipliners brug af værkanalysen, der grundlæggende handler om at fortolke og forstå kunstneriske produkter – det vil sige udfaldet af andre menneskers handlinger (Hauxner 2009).

Udover en stor mængde videnskabelige publikationer resulterede Hauxners forskning i tre bogværker om landskabsarkitekturhistorie. Inspireret af disse tre bogværker og informeret af Hauxners metodebeskrivelser vil projektets analyser iføre sig værkanalysens briller. Dette metodevalg er foretaget, idet værkanalysen præsenterer den bedste mulighed for at skabe et indblik i de historiske handlinger, der er foretaget i case-landskaber. Det er disse handlinger – aktørernes kvalitetsdannelse – der er centrale at forstå, hvis projektet skal udtale sig om landskabernes fortsatte mulighed for at sikre og skabe kvalitet i fremtiden.

Projektets forudsætninger for og anvendelse af værkanalysemetoden

Termen *'værk'* bruges i ph.d.-projektets analyser. I denne forbindelse er værket synonym for *det landskabsprojekt, der oprindeligt blev etableret*. Tegningsmaterialet, der bruges til at analysere og berette om værket, er derfor ikke nødvendigvis identisk med landskabsværket, om end der ofte vil være store overensstemmelser. Det kan dog eksempelvis forekomme, at der i tegningsmaterialet er markeret træer, der aldrig blev plantet, eller som fik en anden placering, og dette kan måske fremgå af senere registreringer. At fokus er på det etablerede landskab er centralt, fordi projektet interesserer sig særligt for den kvalitetsdannelse og de påvirkninger, der har fundet sted efter etableringen af landskabet. Her er det blandt andet hensigten at klarlægge, hvorvidt udviklingen er sket i forlængelse af udgangspunktet (det oprindeligt etablerede værk). Derfor er det vigtigt at få indsigt i – ikke bare hvad der blev planlagt – men hvad det fysiske udgangspunkt var.

Værkanalysens metoder og elementer spiller en rolle i begge analysedele: værket og udviklingen. Når nærværende projekt betegner den første analysedel i de 6 cases for *'værket'*, så refererer det blot til det oprindeligt etablerede landskab. Det skal dog ikke forstås således, at det kun er her, værkanalysens metoder er i brug. Værkanalysens optik og metode er relevant og anvendelig, både når analysen fokuserer både på de oprindelige landskabsarkitekters og senere aktørers forsøg på kvalitetsdannelse i landskaberne.

I nærværende ph.d. projekt benytter analyserne Hauxners metode som afsæt til at fortolke og forstå kvalitetsdannelse i landskabsarkitektur. Selv fokuserede Hauxner i høj grad på landskabsværket som formidler af kulturen og natursynet på oprindelsestidspunktet. Dette projekt har et anderledes fokus; det interesserer sig for de tidlige landskabsarkitekters, men også for senere aktørers kvalitetsdannelse i landskabet. Således undersøges *landskabsdannelse som en (samtids)proces* – en sammenhængende række af episoder og handlinger med betydning for landskabets fysiske udvikling og dets kvaliteter. I næste afsnit vil trinene i den anvendte fortolkningspraksis blive fremlagt, og tilgangen er stærkt inspireret af Hauxners metoder. Der er dog elementer i analysen, der afviger fra Hauxners (2001) systematik, idet metoden er tilpasset dette ph.d.-projekts specifikke fokus og forudsætninger. Disse afvigelser vil kort blive fremstillet her:

1. Hvis Hauxners (2001) analyse skal følges nøje, går morfologien ud på indledningsvis at beskrive de konkrete forhold, der er gældende i landskabsværket. Her fokuserer Hauxner (2001) på elementer i landskabet og på rumlighed. I dette projekts værkanalyser bliver *rumlighed* dog ikke betragtet som et "konkret forhold", da rumligheden ikke kan registreres. Det forholder sig sådan, fordi analyserne er overvejende baseret på tidlige tegningsmaterialer, da værkerne i mange tilfælde ikke kan opleves i deres tiltænkte version i dag. Tegningsmaterialet indeholder *ikke* en formidling af den tænkte rumlighed, men derimod kun markering af placeringen og typen af fysiske elementer i landskabet. Men de rumlige strukturer, der vil være udfaldet af planternes vækst, er ikke kendte, fordi planternes (komponenters og strukturers) påtænkte udvikling ikke er kendt. Afhængigt af udviklingen, der er tiltænkt planterne, kan rummene blive vidt forskellige. For at forstå rumligheden i disse værkanalyser må der derfor foretages en forudgående fortolkning. Derfor indgår rumlige forhold ikke som en del af den indledende

analyse *(afsnittet: 'Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet')*, der kun beskæftiger sig med de konkrete forhold, der kan registreres: de fysiske landskabselementer. Landskabernes rum samt deres virke bliver senere vurderet i analyseafsnittet *'Virkning'* i hver af de 6 cases' værkanalyser.

2. Hauxner (2001) benytter termerne *komponenter* og *strukturer* til at beskrive henholdsvis landskabets fysiske elementer (såsom beplantninger og mure) og strukturerne af landskabets *rum*. I nærværende projekt anvendes disse termer anderledes. På grund af betydningen af termen *'komponent'* (= bestanddel) er det fundet hensigtsmæssigt at lade termen beskrive de mindste "byggeklodser", der er anvendt i landskabet. Således er der tale om materialet (fx den specifikke planteart eller stentype, som henholdsvis trægruppen og belægningsfladen er sammensat af). Begrebet *'strukturer'* beskriver desuden ikke rumlige strukturer, men derimod de fysiske strukturer, som sammensætningen af komponenter resulterer i (eksempelvis en trærække eller en græsflade). Disse afvigelser i sprogbrug er fundet hensigtsmæssige af flere årsager: De valgte materialer spiller en central rolle for analysens forståelse af holdbarhed og udvikling, og betydningen af 'komponent' som de mindste enheder giver i denne sammenhæng bedre mening. For anvendelsen af strukturtermen gælder samme argument, nemlig at strukturer optræder, når delelementer (komponenter) indordner sig i en enhed (strukturen). Det vurderes ikke, at denne anderledes brug af Hauxners værkanalysetermer spiller nogen afgørende rolle for brugen af metoden, men den hjælper undertegnede til at rette fokus mod en mindre skala og forhold, der synes afgørende for landskabernes udvikling. I det følgende afsnit vil projektets analytiske trin blive gennemgået, og brugen af termerne bliver udfoldet yderligere.

De to analyser: værk og udvikling

For hver af de 6 cases bliver der foretaget en analyse af det oprindelige værk og en analyse af værkets udvikling. Optikken og termerne fra Hauxners værkanalyse anvendes i begge analysedele, dog noget forskelligt. Analyserne er for hver af de 6 cases bygget op omkring en fast skabelon. Grundlæggende har hvert niveau i analysen til formål at besvare spørgsmål, der viser tilbage på besvarelsen af projektets hovedspørgsmål.

Analyserne introduceres med en kort gennemgang af værkets fysiske kontekst (de fysiske forudsætninger skal underbygge en forståelse for landskabsværkets endelige design)

a. Afgrænsning og terræn

b. Bebyggelse

c. Infrastruktur

Værket

1. Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet: Hvad definerer landskabet?
2. Virkning: Hvilke virkninger opstår som følge heraf?
3. Kontekst og kvaliteter i værket: Kan disse virkninger forstås som kvalitetsdannelse, når landskabsarkitekturen fortolkes i en bredere kontekst?

Udviklingen

4. Begivenheder og proces: Hvad er der foregået i landskabet?
5. Udviklingens konsekvenser: Hvilken betydning har det haft?
6. Værkets styrker: Med hvilke midler er det (eventuelt) lykkedes at bibeholde kvalitet i værket?

Anvendelse af analysens elementer: komponenter, strukturer, syntaks og kontekst

Hauxners (2001) morfologi og analysemetode spiller en gennemgående rolle i de to hovedanalyser. De fire termer *komponenter, strukturer, syntaks* og *kontekst* tilbyder et sprog til at tale om det konkrete landskab og et analytisk afsæt for at bevæge sig mod en fortolkning af landskabets tilsigtede kvaliteter.

Imens termerne anvendes gennemgående i de to analyser som vokabular, bliver de også fremhævet og inddraget som elementer forskellige steder i analysen og med varieret systematik. Komponenter, strukturer og syntaks beskrives indledende i analysen af værket (1) (tallet refererer til punktopstillingen i forrige afsnit) og giver hernæst anledning til en refleksion over deres virkning (2). I denne bærende del af analysen bliver analyseelementerne (komponenter, strukturer, syntaks) ikke beskrevet uafhængigt, men de optræder derimod som en del af en sammenhængende fortælling om landskabet. Det indebærer, at

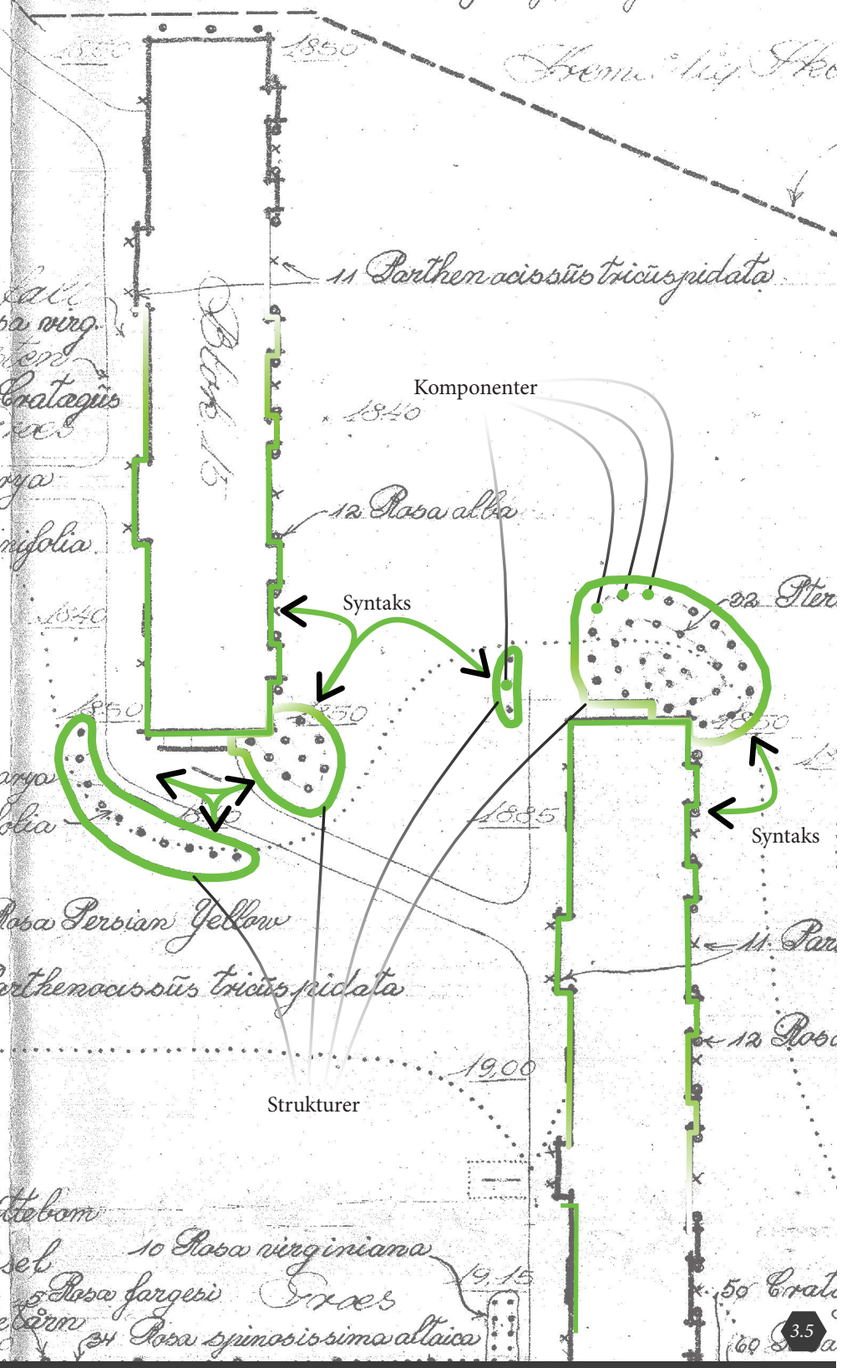

Fig. 3.5: Diagrammet viser en 'læsning' af et tegningsmateriale. Der er fremhævet eksempler på komponenter, strukturer og syntaks i landskabsplanen. Bygningerne udgør desuden en del af landskabets lokale fysiske kontekst. Den samfundsmæssige og sociale kontekst kan af gode grunde ikke identificeres på baggrund af planmaterialet.

landskabets komponenter bliver beskrevet som en del af landskabets strukturer, der sammen optræder i en given syntaks. Det sker med henblik på at skabe en flydende og præcis fortælling om landskabet, hvor de tre analyseelementer forstås i deres sammenhæng for at forstå elementernes indbyrdes relationer. Konteksten er derimod empiri, der ankommer 'udefra' i (3) med det formål at fortolke kvaliteterne af det nu analyserede landskab i lyset af en given ramme.

I analysen af landskabernes udvikling forholder det sig anderledes. De 4 analyse-elementer bliver ikke beskrevet i forbindelse med hver begivenhed, men fremhæves individuelt, hvor det viser sig relevant. Ved et fokus på de begivenheder og den proces (1), der har fundet sted frem til i dag, kan de 4 analyseelementer have en varieret betydning i forhold til karakteren og konsekvenserne (2) af begivenheden. Det betyder i praksis, at hvis en specifik begivenhed i landskabets udvikling fx har stor betydning for landskabets syntaks, så vil analysens fokus i dette tilfælde være rettet mod syntaksen og de kvaliteter, der knytter sig til denne. En detaljeret beskrivelse af fx komponenterne kan udelades i denne forbindelse. Således vil der blive manøvreret primært af hensyn til analysens omfang såvel som en nødvendig afvejning af relevans for besvarelse af projektets problemstillinger. Der er en nærmere beskrivelse af udviklingsanalysernes begivenheder i afsnittet *'Nedslag: begivenheder'*.

I det følgende vil projektets forståelse og anvendelse af de 4 analyse-elementer blive gennemgået, så det bliver tydeligt, hvad det er, analyserne tager afsæt i. Se desuden figur 3.5.

Komponenter: Landskabets byggeklodser

Komponenter er landskabernes 'byggeklodser'. Her er tale om de konkrete materialer, levende som ikke-levende, der er anvendt i opbygningen af landskabet. Dette analyse-element fokuserer på:

- Plantevalg: *fx piletræet, ligusteren og blomsten i bedet*. Valg af belægnings- og overfladematerialer: *fx hårde og løse belægninger i stier og veje eller græsset i en grøn flade*. Valg af uderumsinventar: *fx: bænken, tørrestativet, tæppebankestativet, skuret, legeredskabet og pergolaen osv.*
- Analysen interesserer sig for de egenskaber, der knytter sig til komponenterne, som kan vise sig at spille en særlig rolle for landskabets tænkte kvaliteter: *Fx langlivede eller hjemmehørende planter, der har betydning for landskabets holdbarhed. Fladen består af græs, hvilket er af stor betydning for anvendelsesmulighederne. Tørrestativet har også en bestemt brug for øje, men én, der refererer til en anden periodes uderumsanvendelse.*

Af de nævnte kategorier spiller anvendelsen af 'grønne komponenter' den centrale rolle i case-analyserne. Dette henføres til den kvantitative overvægt af specifikke valg indenfor denne kategori samt de grønne komponenters centrale rolle for værkernes kvaliteter og udvikling.

Strukturer: Landskabet tager form

Strukturer beskriver landskabets hovedbestanddele (fx trægrupper, busketter eller en parkeringsplads), der opstår, når homogene eller heterogene komponenter sammensættes. Strukturerne udgør bl.a. de primære rumdannende elementer i landskaberne og bliver dermed betydningsfulde for landskabernes duelighed *(utilitas)* og æstetik *(venustas)*, idet de påvirker brugernes bevægelses- og opholdsmønstre ved at være anledning til blandt andet passage, læ, skygge, sol, synlighed og lukkethed samt brugernes oplevelse af stedet. Valget af strukturer spiller også en betydelig rolle for landskabernes robusthed overfor diverse påvirkninger *(firmitas)*.

Bygninger i boligområdet udgør også en slags strukturer, og deres rolle som strukturer i landskabet bliver vurderet i situationer, hvor det fremstår relevant. Bygningerne bliver dog ikke givet et selvstændigt fokus i landskabsanalyserne, der eksempelvis ikke forholder sig til deres udvikling og arkitektoniske kvaliteter. Analysen anser dermed ikke bygningerne som strukturer, der skal underlægges samme kvalitetsoptik som landskabsstrukturerne. Bygningerne optræder dog og bliver i analyserne anset som en del af den lokale fysiske kontekst, forudsætninger, som landskaberne aktivt skal forholde sig til.

Strukturerne har som analyse-element udgangspunkt i[1]:

- Måden hvorpå komponenterne er sammensat i strukturer: *fx med*

1 Som det fremgår af de eksemplificerede strukturtyper, er det overvejende beplantninger, der er i fokus. Dette er der flere grunde til, blandt andet at beplantningerne i modsætning til fx belægningsflader udgør rumdannende strukturer, der har stor betydning for landskabernes tilsigtede kvaliteter. Herudover er der generelt i analyserne et større fokus på planterne på grund af den relative overvægt, de udgør i landskabsbilledet, og på grund af deres kompleksitet og dermed øgede betydning for landskabernes udvikling. Belægningsflader og terrænstrukturer spiller dog en (særlig) rolle enkelte steder i landskaberne og vil i disse situationer også blive behandlet i analysen.

løse interne relationer eller efter et klart defineret system og med planter i et eller flere lag og af samme eller forskellig alder.

- Strukturens omfang og form: *fx; skovplantninger med blotlagt bund, organisk formede trægrupper, trærækker med stynede kroner, ubrudte græsflader etc.*
- Desuden interesserer analysen sig for de egenskaber og virkninger, der knytter sig til strukturerne (igen med eventuel betydning for landskabets kvaliteter): *fx trægruppens læ- eller skyggegivende virkning, skovbeplantningens rum- og karaktergivende betydning, stiforløbets oplevelsesmæssige betydning etc.*

Syntaks: Spillepladen defineres

Syntaks beskriver det system, som landskabets komponenter og strukturer disponeres efter. Eksempler herpå kunne være 'tilfældigt spredte trægrupper', ensartede parallelle trærækker, beplantning, der stemmer i med bygningernes forløb og skala etc. Syntaksen beskriver dermed komponenter og strukturer i relation til hinanden og til andre fysiske omgivelser. Syntaksen er afgørende for oplevelsen, brugeren vil få i landskabet, og definerer dermed i høj grad landskabets æstetisk *(utilitas)*: Ifølge Vitruvius kan *"ordinatio, dispositio, eurythmia, symmetria, decor, distributio"* være nogle centrale temaer, som arkitekten kan aktivere (Hanno-Walter 1994). Syntaksen har betydning for områdets duelighed *(utilitas)* og særligt de rum, der skabes i, omkring og imellem landskabets strukturer. Dette analyseelement fokuserer på:

- Identifikation af det/de systemer, hvorefter landskabets komponenter og strukturer er organiseret: *fx solitære træer ved bygningsgavle, trægrupper på plænerne med løse relationer til hinanden og til bygninger etc.*
- Analysen fokuserer i denne forbindelse på de virkninger, der knytter sig til den givne orden (igen med eventuel betydning for landskabets kvaliteter): *fx giver beplantningsstrukturerne anledning til en stor rumlig variation, og det tværgående beplantningsbælte opleves som et samlende element i boligområdet etc.*

Konteksten: Et værk med forbindelser

Kontekst er et vidt begreb og kan i teorien vedrøre alt imellem himmel og jord. I analyserne er analyseelementet 'kontekst' begrænset til at handle om udvalgte temaer. Dette er temaer, der er fremkommet på baggrund af en granskning af landskabernes tilblivelse og udvikling. Konteksten kan deles op i to kategorier:

En lokal fysisk del, der er specifik for det givne landskab (case). Her er følgende temaer behandlet i forbindelse med hver case:

a. Afgrænsning og terræn

b. Bebyggelse

c. Infrastruktur

En *fysisk, social og samfundsmæssig del*, der i højere grad repræsenterer eksterne forhold, og som har haft betydning for flere eller alle landskaber (cases). Følgende temaer er beskrevet indledningsvis i det samlede case-studie og inddrages i de enkelte cases ved relevans:

- *Landskabsarkitekterne*
- *Forholdet imellem bygningsidealer og landskabsarkitektur i boligbebyggelserne (1930-70)*
- *Boligmarkedet og byggekonjunkturer i storbyen København*
- *Idealsamfund*
- *Bilisme*

Der har for hver case været nogle lokale forhold (se fig. 3.6), der har gjort sig gældende for landskabernes udformning og udvikling. Et udsnit af den fysiske kontekst – afgrænsning og terræn, bebyggelse, infrastruktur – præsenteres indledningsvis i casen (før analyse af værket og udviklingen), idet dette er en hjælp for læseren til at forstå planternes indpas i deres konkrete sammenhæng.

Kontekststudiet (fig. 3.6) indeholder viden om forhold, der til en vis grad kan siges at være generelt relevant for analysen af flere eller alle cases. Derfor er denne information blevet samlet, og den vil blive præsenteret indledningsvis til gennemgangen af de 6 cases. Grundet denne struktur kan analyserne i de 6 cases trække på kontekststudiet, hvor det er relevant i forbindelse med analysen. Desuden medfører denne struktur, at læseren af denne afhandling kan danne sig et forhåndsbillede af, hvad det er for en "virkelighed", som de 6 landskaber bliver til i, og dette indblik kan være en hjælp til at forstå nogle af de forhold, der gjorde sig gældende, og øge oplevelsen af relevans i case-analyserne.

Ideelt burde studiet af konteksten udgøre summen af (eksterne) fakto-

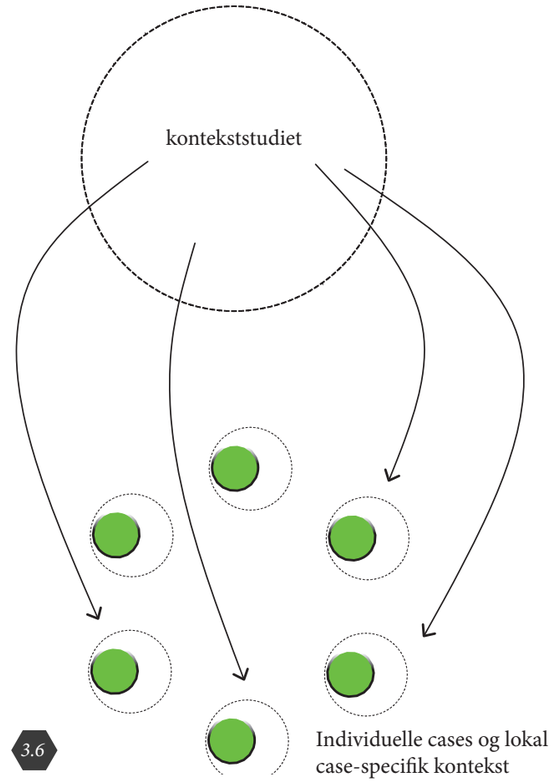

Fig. 3.6: Illustrationen viser, hvordan analysen af de enkelte landskaber bygger på viden fra såvel en lokal case-specifik kontekst som det mere generelle og overordnede kontekststudie.

rer, der har haft indflydelse på landskabsværkets udformning og udvikling. Faktorerne er således mange: bygninger, nærområdet, arealets placering/udformning, arkitektens egne præferencer, andre aktører, samfundsmæssige tendenser, juridiske forhold, vaner og gældende praksis, økonomi, trends osv. Desuden er der nogle naturlige processer, der, selvom de påvirker værket over tid, tit tages for givet. Det er i praksis ikke muligt at tegne et så fuldendt billede af konteksten for hvert af de 6 værker. I praksis er det ofte kun få kontekstuelle forhold, der viser en klar relation til værket, som kan identificeres i det empiriske materiale, på trods af at den kontekstuelle ramme er meget større. De temaer, der er blevet udvalgt, definerer en kontekstuel ramme, det i rimelig grad har været muligt at udfylde på et tilfredsstillende niveau, dvs. et niveau, hvor informationerne giver mening i forbindelse med analysen af kvalitetsdannelsen i landskabsarkitekturen.

Kortlægningen af konteksten bliver dannet på baggrund af en bred palet af empiri. Blandt andet bliver bogværker, referater, andre litterære kilder, statistik, fotos m.m. anvendt i forsøget på at danne disse tidsbilleder, som case-projekterne diskuteres op imod.

Nedslag i udviklingen: begivenheder

Som det fremgår af afsnittet *'De to analyser: værk og udvikling'*, vil analysen af landskabets udvikling blive indledt med en gennemgang af begivenheder og forhold, der viser sig som betydningsfulde. I dette afsnit vil vi kort se på de 'nedslag', der foretages, når disse begivenheder bliver identificeret og analyseret.

Hvordan skal 'begivenheder' forstås, og hvad kunne det fx være? I projektets cases optræder der en række forandringer af fysisk karakter, som påvirker det oprindeligt planlagte landskab. Nogle af begivenhederne synes at have nære forbindelser til den samfundsmæssige udviklingstendens. Et eksempel herpå er det eksponentielt voksende behov for parkeringsmuligheder i perioden 1950-1970. Denne samfundsmæssige udvikling får i større eller mindre grad betydning for samtlige boligområder i København i den periode – særligt dem, der er planlagt før 1950'erne, og som i begyndelsen har få parkeringspladser. Begivenheder, der relaterer sig til (eksempelvis) håndtering af den øgende bilisme, vil derfor kunne iagttages i flere af case-analyserne. Andre begivenheder knytter sig alene til én specifik case, som når eksempelvis en given beplantningsstruktur påvirkes af en bygningsrenovering. Sådanne begivenheder bliver omtalt, hvis de fremstår betydningsfulde for kvalitetsdannelsen i det aktuelle landskab. En begivenhed kan også foregå over tid og tager ikke nødvendigvis afsæt i en enkelt konkret handling eller et velbeskrevet projekt; der kan fx være tale om den registrerede udvikling af en given beplantning.

Fælles for alle disse begivenheder er, at de vurderes at have en *'betydning for de oprindeligt indarbejdede kvaliteter, eller at de indeholder intentioner om ny kvalitetsdannelse'*. Selve vurderingen er ikke let at foretage, og der vil i mængden af cases og begivenheder uden tvivl være emner og begivenheder, som kunne være inddraget eller undværet. Nogle ændringer vil måske ikke være identificeret pga. manglende empiri, eller fordi det på anden vis har vist sig svært at danne sig et overblik over begivenhedens betydning. Tilsammen vil de mange begivenheder tegne et overordnet billede af de temaer, der kommer i spil, når de tre kvalitetsdimensioner udgør den centrale optik. Projektets validitet hviler på den antagelse, at dette overordnede billede vil optræde forholdsvist 'stabilt' trods begivenhedernes 'relative' udvælgelsesforudsætninger. Som guide til at identificere begivenheder af stor relevans for områdets kvalitetsdannelse har følgende kriterier/udsagn været vejledende:

- Begivenheden i form af en tilføjelse, ændring eller påvirkning af landskabet har indflydelse på de oprindeligt tilsigtede kvaliteter
- Begivenheden i landskabet vidner om tydelige intentioner om at tilføje ny kvalitet
- Begivenheden finder sted, fordi tidligere tilsigtede kvaliteter har mistet betydning
- Begivenheden optræder, fordi de oprindeligt tilsigtede kvaliteter ikke kunne opretholdes

I den udvælgelse, der foregår, bliver den udførendes forforståelse af betydning. Forforståelsen er i et hermeneutisk perspektiv en forudsætning for fortolkning, men samtidig en begrænsende ramme (Gadamer 2007). Identifikationen af begivenhederne i landskaberne er mulig, men præget af, at undertegnede som landskabsarkitekt har en på forhånd given (og tilegner sig en) idé om, *hvad der var de tilsigtede kvaliteter, hvad der vidner om ny kvalitetsdannelse, hvad der har og ikke har betydning, og hvad det vil sige at 'opretholde'*.

Materiale, fejlkilder, valg

Dette kapitel vil introducere læseren for de empiriske kilder, der er grundlag for projektets analyser. De empiriske materialer er mange og forskelligartede, og dilemmaer, der knytter sig til dette, vil desuden blive berørt.

Brug og fremstilling af tegningsmateriale i analyserne

I analyserne anvendes de oprindelige tegningsmaterialer som et gennemgående element. I samspil med skriftlige udredninger tegner analyserne et billede af landskabsarkitekturen i de 6 case-områder.

Inddragelse af det oprindelige tegningsmateriale i afhandlingens analyseafsnit, skal også ses som en løbende præsentation af centrale dele af projektets empiri. Læsningen af denne empiri er central for analyserne, og derfor hviler analyserne i så høj grad som muligt på de oprindelige planer fremfor nye repræsentationer af værkerne og landskabsarkitekternes intentioner. Hvor det findes hensigtsmæssigt for forståelsen af intentioner i materialet, har undertegnede markeret elementer eller forhold i diagramformat ovenpå *de oprindelige planer*. Det har dog i videst mulig grad været ønsket at lade de oprindelige planer fremstå uden unødig 'manipulation', således at læseren vil have de bedst mulige forudsætninger for at følge med i – og selv undersøge materialet, der indeholder mange interessante spørgsmål og svar. Materialet er således forelagt så ærligt, som det har været muligt. Derfor er der for hvert stykke empiri forsøgt foretaget en vurdering af, om markeringer er nødvendige, eller om de kan undværes.

Empiri: forudsætninger og valg

I arkitektfaget er der tradition for at arbejde (forslagsstillende) med tegninger eller 'planer', og netop denne type materiale vil også udgøre grundlaget for projektets analyser. Der findes en længere række tegningstyper indenfor disciplinen, og typen kan blandt andet udtrykke, hvilket projektstadie materialet er udviklet i, eller hvilket perspektiv objektet er skitseret fra. Tegningstyperne, der er anvendt som grundlag i analyserne, varierer imellem situationsplaner, bebyggelsesplaner, haveplaner, planteplaner, snit, opstalter, perspektivtegninger, skitser og koncepttegninger etc.

Materialet, der anvendes som grundlag for analyserne, varierer. Såvel mængden, detaljegraden og præcisionen som kvaliteten af materialet kan variere fra den ene case til den næste, hvilket kan skyldes dels overleveringen, dels de forskellige arkitekters og perioders tradition for at producere tegningsmateriale:

- *Mængden og tilgængeligheden af empiri* veksler imellem hver case og imellem de enkelte begivenheder. Der er kun udvalgt boligområder, hvortil der findes "tilstrækkeligt" grundlæggende materiale i forhold til at fortolke de oprindelige værker på en kvalificeret måde. Omfanget af det tilgængelige materiale varierer alligevel. Til visse områder findes der ikke specifikke planteplaner og dermed er det de mere generelle haveplaner, der anvendes. I stedet finder vi fx plantebestillingslister for flere af disse områder og anden supplerende empiri. Også når det gælder de enkelte begivenheder, der optræder i relation til områdernes udvikling, er materialegrundlaget forskelligt. For nogle begivenheder, selv dem, der har foranlediget større forandringer, findes der ingen dokumentation overhovedet, og det er således på senere registreringer, at ændringerne kan ses og fortolkes. For andre begivenheder er der meget og fyldestgørende materiale – i nogle tilfælde endda suppleret med tekst såsom referater fra beboermøder, og i disse sager kan der opnås et bedre indblik i forandringernes praksis.
- *Tegningernes type* er som nævnt ligeledes beskrivende for, hvorfra i planprocessen materialet stammer. For nogle sager finder vi fx blot skitser, hvilket betyder, at processen sandsynligvis endnu er på et idéplan. Dette kan gøre nogle materialer mindre anvendelige ift. at beskrive, hvad der rent faktisk skete. Omvendt kan denne type tegninger give os et unikt indblik i landskabsarkitekternes rationaler og tilgange på det helt tidlige stadie. I analysen af værket er det hensigten at opnå det bedst mulige indblik i det landskab, *der blev etableret*. Derfor er der også forskel på, hvilke materialer analysen helst læner sig op ad. Planteplaner og haveplaner med konkrete planteangivelser indeholder den største grad af stillingtagen til det konkrete projekt, der skal gennemføres. Da der i disse planer er taget stilling til de konkrete materialer, der skal anvendes, er det også dette materiale, der bedst kan vidne om værket. Senere registreringer, der optræder for flere af landskaberne, kan desuden være et vigtigt bidrag til at validere realiseringen af det forudgående tegningsmateriale.
- *Kvaliteten af materialerne* er ligeledes et springende punkt i analyserne. Kvaliteten skal her forstås som tegningernes tilstand eller

den grundighed, hvormed de er produceret. Hermed kan der tales om, hvor 'læsbare' tegningerne er. Visse anvendte planer er svært læsbare, hvilket kan skyldes skader på tegningsmaterialet. I andre tilfælde fremstår materialet udvandet, idet det fx er blevet duplikeret flere gange med 'støj' eller tab af detaljer til følge. Fortolkning af materialet kan være hæmmet af sådanne forhold.

- *Informationsgraden* i planerne kan desuden variere. Dette gælder også for tegninger af samme type. Påskrifter til elementer på tegningerne er anvendt i forskelligt omfang, og også detaljerne indført på planerne veksler.

Af det ovenstående fremgår det, at praktiske omstændigheder i høj grad gør sig gældende i valget af empiri. Dette er en af forudsætningerne for projektet og samtidig årsagen til den valgte fortolkningspraksis: Forstået således, at materialet ikke indeholder 'forklaringer' af landskabets tilsigtede kvaliteter, men at den mest præcise eller detaljerede empiri egner sig bedst i fortolkningen af intentionerne.

Selvom de nævnte planer og tegninger udgør analysernes empiriske grundlag, vil også aktuelle fotos fra områderne indgå som aktivt medie i denne afhandling og særligt i analyserne. Ift. selve udførelsen af værkanalyserne har fotografier spillet en mindre rolle, men de er sidenhen indført i case-analyserne, idet de har en vigtig kommunikativ rolle. Man vil som læser opleve, at der primært er anvendt fotografier taget i forårs-, sommer- og efterårsperioden, hvor træer og andre planter fremstår 'grønne'. Dette har den fordel, at det er lettere at se og tale om elementernes rumlige aspekter. Som læser bør man dog vide, at der kan være en betydelig forskel imellem områdernes udtryk og rumlighed i sommer- og vinterhalvåret (se desuden afsnittet *'Tid en uhåndterlig størrelse'*).

Både udviklingsanalyser og værkanalyser vil være suppleret af aktuelle fotos. Dette er en pragmatisk manøvre, der er foretaget, fordi det konstateres, at de aktuelle fotografier i mange situationer vil være de bedst tilgængelige referencer også i de historiske analyser. Det vil derfor være op til læseren at fokusere på essensen i fotografierne ved af fra undertekster.

Medmindre andet fremgår, er undertegnede ophavsmand til anvendte fotos.

Tegningsmaterialet som adgang til viden om kvalitetsdannelse

Hvad angår projektets empiri, der overvejende består af tegningsmaterialer, skal det pointeres, at selvsamme materiale er anledning til asocial *eksklusion*, når det gælder kvalitetsdannelse. Ifølge ANT-perspektivet (se teorien) kan tegningerne karakteriseres som et passagested, som kun de færreste aktører har adgang til. Det er landskabsarkitekterne, der har tegningen som redskab, hvorfor der kan argumenteres for, at tegningerne i høj grad også er landskabsarkitekternes talerør – og ikke de andre aktørers. De oprindelige landskabsværker er tegnet, før beboere kom til, så allerede på dette tidspunkt er der tale om, at andre, det vil sige landskabsarkitekterne og bygherren (fsb), har udøvet kvalitetsdannelse på beboernes vegne. Både tegningsmaterialet og landskaberne er således ekskluderende, hvad angår kvalitetsdannelse. I sig selv er dette ikke problematisk, da det (uanset hvem der stod bag den) blot er den givne kvalitetsdannelse, der har analysens fokus. Spørgsmålet er dog, hvorvidt andre aktørers kvalitetsdannelse (når den altså finder sted) også bliver repræsenteret igennem tegningsmateriale.

Analysen – og særligt udviklingsanalysen – er opmærksom på denne anden kvalitetsdannelse, der ikke altid er dokumenteret. Analysen er ofte i stand til at indfange og beskrive mange af de begivenheder, der finder sted udenfor landskabsarkitektens tegninger. Dette sker blandt andet på baggrund af tidligere og aktuelle fotos fra og registreringer i området samt referater fra afdelingsbestyrelserne. Der vil dog også være begivenheder, der ikke bliver registreret i analysen, og nogle, der kan registreres, men ikke forklares, da empirien ikke rækker til det.

Trods dets begrænsede repræsentation anvendes tegningsmaterialet som primær empiri; først og fremmest er det i mange tilfælde den bedste kilde til at vidne om den kvalitetsdannelse, der har fundet sted. Hernæst skal man have for øje, at beboerdemokratiet i boligafdelingernes første årtier havde et meget mere begrænset virke, hvorfor landskabsarkitekten og fagfolk i almindelighed spillede en større rolle ved fysiske forandringer i landskaberne. Der er således i de første årtier heller ikke tale om mange begivenheder, som ikke er landskabsarkitekternes tegninger.

Forforståelse

Der er ingen tvivl om, at undertegnedes forforståelse[2] kommer i spil i analyserne, hvor der sker forsøg på at identificere aktørernes kvalitetsdannelse. Men med ønsket om at kortlægge forskellige idealer om kvalitetforsøger undertegnede samtidig at distancere sig i forhold til en snæver eller nutidig idé om, hvad landskabsarkitektonisk kvalitet er. Dette for at kunne forholde sig åbent til, hvad kvalitetsdannelse *kan være*. Samtidig er undertegnede nødt til at tage afsæt i sin (subjektive) faglige baggrund og sin egen forståelse af en historisk kontekst, i forsøget på at fortolke hvad der for de involverede aktører har repræsenteret kvalitet. Denne forforståelse er forsøgt kvalificeret af diverse studier af bl.a. fagspecifikke emner og samtidsrelateret (for værket) materiale (se afsnittet *'Anvendelse af analysens elementer: komponenter, strukturer, syntaks og kontekst'*). Hvorvidt subjektet (i dette tilfælde undertegnede) har forstået det, der fortolkes, er en uundgåelig usikkerhedsfaktor.

Tid en uhåndterlig størrelse

Når de landskabsarkitektoniske kvaliteter analyseres og italesættes, sker det ud fra en idé om, at en form for stabil virkelighed kan indfanges og beskrives. Landskabsarkitekturen eksisterer dog i en dynamisk virkelighed, og tingene er under konstant forandring. Dette er et perspektiv, der er forsøgt berørt teoretisk samt analytisk igennem fokus på landskaber under udvikling. Der, hvor analysen og fokusset ikke favner, er i den skala, der omfatter årscyklussen og årstidernes variationer. Projektets empiri og analyser håndterer arkitekturen med udgangspunkt i den situation, der gælder, når planterne fremstår med løv (grønne) imellem forår og efterår. Det er denne periode, hvor planternes rumlige strukturer er mest markante, og hvor landskabernes karakterer er mest tydelige. Derfor undersøger analyserne et 'ideelt' scenarie. Projektet havde været markant anderledes, hvis landskaberne søgtes repræsenteret og diskuteret i henhold til flere årstidsscenarier. Faren er, at dette ville have fjernet fokus fra projektets egentlige genstandsfelter. Desuden er det værd at påpege, at beboerne og brugerne af disse områder i højere grad er til stede i landskaberne i sommerhalvåret, hvorfor denne situation har været vigtigst at illustrere. Endelig er der god grund til at tro, at landskabet med løv også har været udgangspunktet for tænkningen af værket oprindeligt, og ved at tage udgangspunkt i dette scenarie læses værket dermed også på baggrund af landskabsarkitektens intentioner.

En begrænset kontekstuel ramme

Der er i projektet et ønske om at identificere og diskutere dynamikker i og omkring landskabsarkitekturen. Det er i mange tilfælde relevant at holde sig for øje, at der omkring arkitekturen optræder en række dynamikker, som kan være svære at identificere eller at favne på en meningsfuld måde. Dette gør sig særligt gældende for den *'samfundsmæssige kontekst og de naturlige processer'*, hvilket er begreber, der bruges til at påpege boligområdernes forbindelse til større samfundsmæssige tendenser. Her foreligger der en anerkendelse af og en forståelse for, at der er overordnede kræfter på spil, der påvirker såvel menneskelige aktører som materielle aktanter i og omkring værkerne. Denne reference til en bredere kontekst vil somme tider skinne tydeligt igennem, hvorfor den også omtales som en faktor i projektet. I nogle tilfælde kan der refereres direkte til projektets kontekststudie, imens der i andre tilfælde er tale om ubehandlede emner. Ikke desto mindre er det vigtigt at pointere, at kontekststudiet ikke formår at forklare disse tendenser i dybden. Projektet har ikke et omfang, hvor det giver mening at opbygge en bredere kontekstuel ramme, om end det i enkelte situationer kan have været forklarende for specifikke hændelser i de 6 cases. Kontekststudiets rolle vil derfor i mange situationer bestå i at påpege, at disse sammenhænge har været gældende, og herudover ikke i at udfolde emnerne yderligere.

2 For at forstå må subjektet fortolke, men fortolkningen er i sig selv skabt på baggrund af forståelse også kaldet forforståelse eller fordomme. Dette skaber en cirkelslutning, fordi det der fortolkes bliver forstået ud fra en tidligere forståelse, som igen får indflydelse på nye fortolkninger. Dette kaldes den hermeneutiske cirkel og den fortsætter i princippet i det uendelige (Gadamer 2007)

Landskabsarkitektur-håndbogen - et addendum

Ét perspektiv på projektets anvendelighed

Nærværende ph.d.-afhandling rundes i konklusionen af med nogle perspektiverende overvejelser blandt andet vedrørende aktualiteten af diskussionens fund. Projektets relevans for praksis kan med fordel forstås igennem fsb's behov for at kunne håndtere landskabsarkitektoniske kvaliteter, og hovedspørgsmålet er, hvorvidt og hvordan dette ph.d.-projekt bidrager med perspektiver eller løsninger til dette.

Det har tidligt vist sig utilstrækkeligt at overhænde al relevant viden til projektets 'værtsvirksomhed' i form af monografien alene. Derfor er der parallelt med afhandlingen blevet udarbejdet en 'håndbog', der adresserer den fremadrettede håndtering af landskabsarkitekturen i fsb's boligafdelinger. Denne håndbog, kaldet *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden,* er et eksempel på ibrugtagning af noget af den viden, der er indhøstet i afhandlingen. Håndbogen har til formål at behandle de problematikker, der knytter sig direkte til landskabsudviklingen i fsb.

Håndbogen, der har sit afsæt i udvalgte konklusioner og observationer fra nærværende afhandling, indeholder en række perspektiverende udsagn. Først og fremmest forholder den sig til, hvordan ph.d.-projektets konklusioner kan kvalificere landskabshåndteringen i en almen boligorganisation, hvor der skal være samspil imellem politisk praksis og jordnær planlægning og drift. Derfor kan håndbogen tilnærmelsesvist betragtes som en slags perspektiverende fortsættelse eller afrunding på ph.d.-afhandlingen, og derfor er håndbogen som et addendum også vedlagt nærværende afhandling (på vedlagte CD).

Det er vigtigt at pointere, at *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* ikke har en reflekterende karakter og dermed ikke ligner en "klassisk perspektivering". Refleksionen er 'allerede foretaget', for at håndbogen kan være nøgtern og foreskrivende. Det valg skyldes den rolle, som håndbogen indtager, når den i fsb-regi skal kunne læses og anvendes som et overskueligt materiale, der har til opgave at foreskrive handling. Håndbogen er så at sige allerede ude over det undersøgende stadie. Ikke desto mindre bygger anbefalingerne på en række refleksioner, der kobler afhandlingens konklusioner om udviklingen af kvalitet med de behov, der udtrykkes af og observeres i fsb. Dermed er materialet et perspektiv på afhandlingens anvendelighed.

Et andet element, der karakteriserer håndbogen, er, at den forsøger at give nogle generelle svar på udfordringer, der ikke kan siges at være generelle alene på baggrund af fund i de 6 cases. Svarene bygger således på undertegnedes og andre fsb-ansattes bredere og erfarede viden om, hvad der gør sig gældende i fsb og i selskabets mange boligafdelinger. Desuden skeler håndbogen til anden viden indenfor feltet, som ikke har været hensigtsmæssigt inddraget i tilrettelæggelsen af afhandlingen. Håndbogen ville dog ikke være blevet udarbejdet uden dette ph.d.-projekts omfattende studie af 6 af fsb's boligområder, der har informeret håndbogen.

Håndbogens to dele – med hver deres fokus, målgruppe og afsæt

Håndbogens primære rolle er at spille ind i organisationen med overordnede perspektiver på, hvordan kvaliteter i fsb's landskaber kan håndteres for fremtiden. Håndbogen er derfor struktureret med dette primære formål for øje: Indledningsvis (i Del 1) bliver læseren præsenteret for udvalgte problematikker og fund, et par eksempler herpå og herefter 6 anbefalinger til organisatoriske ændringer. Håndbogen er dermed indledningsvis rettet mod behovet for politisk handling.

Trods denne brede "introduktion" (Del 1) har det dog været ønsket fra fsb, at håndbogen også tilbyder et mere dybdegående, fagligt funderet perspektiv på landskabsarkitekturens forudsætninger og de praktiske muligheder for at håndtere ændringer og fornyelse. Derfor optræder der en Del 2, der netop tegner dette bredere billede af landskabsarkitekturen i en almen-bolig-kontekst, hvor hverdagens udfordringer er i centrum. Håndbogens anden del tager i kraft af det brede fokus ikke alene udgangspunkt i afhandlingens fund og teori, men trækker på en bredere dokumenteret viden og erfaret virkelighed, som kunne kaldes generel faglig viden indenfor feltet. Desuden er der som nævnt trukket på værtsvirksomhedens erfaring med praksis i andre boligafdelinger og deres drift af grønne områder. Hvor der slutteligt er tale om konkrete anbefalinger for varetagelse af landskabsarkitekturen, læner anbefalingerne sig dog overvejende op ad de konkrete fund i case-analyserne. Især de positive eksempler på elasticitet i landskabsarkitekturen bliver

definerende for handlemuligheder og overvejelser for praktikere.

I praksis kunne håndbogen altså deles i to separate enheder, og hver del ville hermed have sin egen målgruppe. Håndbogens aktuelle opbygning, og herunder fremskyndelse af politiske anbefalinger, er dog udtryk for fsb's ønsker og behov.

Fokus på eksisterende landskaber

Ph.d.-afhandlingen har fokus på såvel planlægningen af arkitektoniske kvaliteter og landskaber samt på den efterfølgende udvikling og opretholdelse af kvaliteter. *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* lægger hovedvægten på fsb's eksisterende landskaber og håndteringen af disse. Årsagen til dette er, at de eksisterende landskaber udgør et stort aktiv for fsb i dag – også økonomisk set. Selvom fsb også bygger nyt, er det viden om håndteringen af de eksisterende landskaber, der er fsb's primære behov.

Formen på *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* illustrerer således den specifikke optik, der er ønsket af fsb, når ph.d.-afhandlingens fund skal aktiveres i fsb's praksis. Håndbogen eksemplificerer dermed forbindelsen mellem det videnskabelige arbejde og et af de mulige erhvervsrettede resultater, der kan opstå fra projektet.

***Struktur*planer: en central anbefaling – men en ny betydning**

At kunne *tale* om landskabernes tilsigtede kvaliteter og at kunne *udpege* disse kvaliteter – det er en forudsætning for at arbejde *kvalificeret* med landskabsarkitekturen. Således altså en forudsætning for en landskabsudvikling, hvor de oprindeligt givne arkitektoniske kvaliteter bliver inddraget i afgørende beslutnings- og afvejningsprocesser.

Dette er en central pointe, der optræder i *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden*. Dette perspektiv ses som svar på konkrete udviklingsproblematikker, der diskuteres i ph.d.-afhandlingen.

Hvad der er værd at bemærke er, at den konkrete anbefaling handler om tilvejebringelsen af *strukturplaner* som et middel til at udpege og kortlægge landskabselementer (og deres syntaks), der er bærende for givne kvaliteter. En sådan kortlægning af bærende landskabselementer og syntaks skal ledsages af beskrivelser af de konkrete landskabselementer og forklaring af, hvorfor og hvordan disse elementer aktuelt bidrager til at skabe kvalitet. Således synliggøres 'kvaliteterne'.

Læseren vil dog opleve, at måden, hvorpå håndbogen forstår *struktur(planer),* ikke svarer til ph.d.-projektets generelle brug af termen. I ph.d.-projektet udtrykker *struktur* alene de enheder, der opstår, når flere komponenter optræder sammen i én fysisk enhed. I håndbogen dækker termen derimod over ethvert 'markant' landskabselement samt disponeringen af disse (komponenter, strukturer og syntaks). Årsagen til denne noget forskellige anvendelse af termen skal igen forstås som et led i oversættelsen af ph.d.-afhandlingen til et anvendelsesorienteret produkt, der rammer ned i organisationen fsb. Oversættelsen sker, fordi fsb allerede opererer med en omfattende *strukturplan* i boligområdet Tingbjerg. Således er der allerede skabt en idé om, hvad en strukturplan er og indeholder, og håndbogens anbefaling læner sig op ad denne idé. Projektet finder det uhensigtsmæssigt at anvende en anden forståelse af termen, end den der allerede findes i organisationen, hvorfor håndbogen for at undgå forvirring adopterer denne forståelse, når det anvendelsesorienterede produkt rettes til fsb.

Analyse

Kontekststudiet

Dette kontekststudie optræder som indledning til projektets case-analyser. Her stifter projektet et overordnet bekendtskab med udvalgte temaer, der har relevans for analysen af de 6 cases. I tråd med Hauxner (2001) betragter dette projekt både personer, 'samfund' og fysiske forudsætninger som en del af landskabernes kontekst og som et middel til at forstå deres essens. Den mere stedsspecifikke kontekst, der blandt andet vedrører landskabernes fysiske forudsætninger, præsenteres direkte i case-analyserne.

Landskabsarkitekterne

Fire landskabsarkitekter står bag landskabsværkerne i ph.d.-projektets 6 cases. Arne Levin og Ronald Lund optræder sammen med C.Th. Sørensen i forbindelse med projekteringen af Tingbjerg. Jørn Palle Schmidt står bag Rymarksvænget. Men herudover er det alene C.Th. Sørensen, der er ophavsmand til de landskabsværker, der optræder i projektet. Og det er der en god grund til: I nærved 30 år er C.Th. Sørensen husarkitekt for fsb, og med ganske få undtagelser står han bag alle boligselskabets landskaber i perioden 1933 til 1960 (Schoop 1994). Et kendskab til C.Th. Sørensens virke og hans syn på landskabsarkitektoniske kvaliteter er derfor et vigtigt afsæt for at forstå meget af den kvalitetsdannelse, der har fundet sted i fsb's landskaber i denne periode. Kontekststudiet vil dog også, i mindre omfang, benævne de andre tre landskabsarkitekter, idet også de har sat vigtige præg i enkelte landskaber. Mængden af tilgængelig information, der omhandler de fire landskabsarkitekter, er dog noget forskellig. Ronald Lund og Arne Levin er blot benævnt i enkelte artikler, imens C.Th. Sørensen i den grad har sikret sit eftermæle i dansk arkitekturlitteratur.

C.Th. Sørensen

Carl Theodor Sørensen (herefter: Sørensen) bliver i dag betragtet som en af det tyvende århundredes store landskabsarkitekter (Spirn 1993). Sørensen er aktiv i sit virke som landskabsarkitekt fra modernismens frembrud og indtil cirka 1970, hvorefter han fortsat udgiver bøger og artikler indtil sin død i 1979 (Andersson & Høyer 1993). Således efterlod Sørensen sig en stor mængde materiale; dels sit forfatterskab og dels de utallige projekter, han tegnede, hvoraf mange endnu trives indenfor landets grænser. Desuden er der blevet skrevet meget om Sørensen; *C.Th. Sørensen – En Havekunstner* af Andersson og Høyer (1993) er en af de mest tilbundsgående analyser af landskabsarkitekten.

Andersson og Høyer, der begge havde et personligt kendskab til Sørensen, skriver, at ingen opgave var for stor eller for lille for Sørensen. Intet var for fint eller banalt. Derfor lagde Sørensen navn til alt fra kolonihaveområder og parcelhushaver til kirkegårde, parker, universitetshaver og boligområder. Andersson og Høyer kalder alt, hvad Sørensen frembragte, for *dansk*. Motiverne, der dukker op i Sørensens arbejder, er alle almindelige i det danske kulturlandskab: lunden, hækken, lysningen og skovbrynet. Hver bliver de stiliseret i en endnu klarere form.

Sørensen kæmpede for havekunstens (landskabsarkitekturens, red.) berettigelse som kunstart og mente blandt andet derfor, at det var en disciplin, der hørte hjemme på Kunstakademiet. I *Havekunstens Oprindelse* (1963) er Sørensen enig i sin åndsfælle Lewis Mumfords betragninger, idet denne advarer mod at nøjes med standardløsninger, hvilket ifølge Sørensen vil sige at løse problemernes tekniske side. I forlængelse heraf udtaler Sørensen: *"For vor kultur er kunsten udviklingens mening."* (Sørensen, 1963, p. 55).

Således efterlader han ingen tvivl om sit syn på kunstens betydning i havearkitekturen (landskabsarkitekturen, red.).

Trods hans kunstneriske evner, der ofte blev udtrykt i klare motiver og strenge geometriske strukturer, så kalder Andersson og Høyer (ibid.) dog Sørensens anlæg for *menneskelige*; folks behov bliver ikke overset i forhold til kunsten. Man føler sig ikke trykket, men fri (ibid.).

Der er blevet sagt og skrevet meget om Sørensen og hans værker, men ét af de emner, der er centrale at fremhæve her, er legepladserne. I bogen *Parkpolitik i Sogn og Købstad* (Sørensen 1931) har Sørensen skrevet et kapitel om legepladser, som indledes med: *"Børnelegepladserne er*

4.1

Foto 4.1: C.Th. Sørensen besøger børnene på skrammellegepladsen i Emdrup, idet han interesserer sig for legens betydning for læring (foto fra midten af 1940'erne, i Andersson & Høyer 1993).

Foto 4.2: Med beplantningen havde Schmidt for vane at skabe grønt modspil til bygningerne. Her planter han søjlepopler på plænerne og rådhusvin på facaden af American Tobaccos hovedsæde, Gladsaxe (foto fra 1960'erne, af Agnete Muusfeldt i Lund 2007).

byens allervigtigste form for offentlige plantninger." (ibid. p. 49). Citatet siger stort set alt, hvad der behøver blive sagt om Sørensens indstilling til børnene og deres berettigelse i landskaberne. Sørensen stillede krav til legepladsernes udformning og placering i forhold til boligerne, og ifølge Andersson og Høyer gjorde han det på en måde, som lod ane, at han havde kendskab til blandt andet Fröbels og Steiners pædagogiske ideer om børns selvbeskæftigelse og selvopdragelse. Virketrang er desuden et begreb, som Sørensen ofte anvendte, idet han beskriver legepladsernes formål. Netop virketrangen var også anledningen til, at han opfandt ideen om byggelegepladsen, hvor børnene fik mulighed for at prøve kræfter af på en måde, der også skulle udvikle dem som mennesker, som kunne tage initiativ og blive en del af et velfungerende samfund (Andersson & Høyer, 1993).

Sørensen var med sine høje idealer for landskaberne forud for sin tid. Grunden til, at det lykkedes ham at gennemtvinge så mange af sine ønsker og planer for landskaberne, der fx blev prioriteret i de almene boligområder, var, at han ofte lod sig involvere i arbejderne, imens de endnu var på projekteringsstadiet. Denne påtrængenhed samt hans fornemmelse for helheder medvirkede til, at anlæggene sjældent fremstod som løsrevne enheder i forhold til bebyggelsen, men som et selvstændigt samlet element i bebyggelsen (ibid.), (Schoop 1994).

Jørn Palle Schmidt

En anden af dansk landskabsarkitekturs kendte ansigter er Jørn Palle Schmidt (herefter: Schmidt). Schmidt var aktivt projekterende i 50 år og professor ved Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole i perioden 1972-93, hvor han publicerede en række bøger og artikler.

Schmidt startede egen tegnestue og var projekterende allerede i 1952, men blev dog særligt aktiv i 1960'erne og 1970'erne, hvor der blev bygget hastigt. I de store boligbebyggelser anvendte Schmidt haveplaner og plantninger som modspil til bebyggelsens monotoni. Lund (2007) eksemplificerer blandt andet dette med Schmidts haveplan for boligbyggeriet Vesterbo i Værløse, hvor hans slyngede, skovlignende beplantninger med mange træarter udgør en skalamæssigt jævnbyrdig modvægt til byggeriet.

Schmidt brugte ligesom sine forgængere G.N. Brandt og C.Th. Sørensen det danske kulturlandskab som inspiration for sine motiver. Det er der ifølge Lund (2007) flere gode grunde til: Skov, lund og eng danner fælles referencebilleder fra afsender (landskabsarkitekten) til modtager (bruger). Desuden er der en stor kulturbåren erfaring med at opbygge sådanne planteelementer, hvorfor resultaterne er bedre kendte. Ligesom Sørensen arbejdede Schmidt med stiliserede motiver, og planudformningerne i hans anlæg var desuden også ofte funktionalistiske (Lund 2007).

Grundet de ændrede omstændigheder for byggeriet efter 1950'erne var Schmidt optaget af jordbundsforholdene og ikke mindst jordens behandling under anlægsprocessen. Schmidt mente, at den manipulerede jord, der har ændret struktur som følge af anlægsarbejder, er landskabsarkitekternes helt store problem. Derfor argumenterede han for landskabsarkitekternes rolle i hele projekteringsfasen; en rolle, der blev udvandet i de hurtige og storskalerede boligprojekter (Lund 2007).

Arne Levin

Der er ikke blevet skrevet meget om landskabsarkitekt Arne Levin, og et dybere kendskab til hans virke som landskabsarkitekt ville man kun kunne få ved at sætte sig ind i flere af hans arbejder. Haveforeningen Hestholm er et eksempel på et af disse, hvor en unik og personlig stil kommer til udtryk i situationsplanen. Haveforeningen blev tegnet og etableret i 1967-71 (Lund 2002). Planen illustrerer for tidspunktet helt nye ideer for balancen imellem det private, det nære fællesskab og det brede fællesskab, som afsæt for landskabsdisponeringen.

Ronald Lund

Ronald Lund kan man stifte et kort bekendtskab med via en tidsskriftartikel i 'Landskab' i 1988. Artiklen fortæller om Lunds virke, dog ikke om hans inspirationskilder og tilgangen til faget. Ikke uden relevans fik Lund sit første job som havearkitekt i slutningen af 1940'erne på Georg Boyes tegnestue (Permin 1988). Georg Boye var kendt for at benytte sig af hastigt voksende plantevækster i sine projekter (Lund 2002). På tegnestuen fik Ronald Lund hurtigt stort ansvar, og han blev senere kompagnon i selskabet. Lunds og Boyes samarbejde fortsatte helt til 1961, hvorefter Lund stiftede egen virksomhed. Desuden nævnes det, at Lunds samarbejde med C.Th. Sørensen og Steen Eiler Rasmussen i Tingbjerg blev etableret på grund af uoverensstemmelser mellem Sørensen og Arne Levin. I et interview fortæller Lund selv, at de oprindelige aftalevilkår imellem Sørensen og Levin foreskrev, at Sørensen arbejdede idémæssigt med den bløde blyant, imens Levin stod for selve projekteringen og konduktørarbejdet. Disse vilkår blev ifølge Lund også hans (Permin 1988).

Den almene boligsektor som organisatorisk ramme

Samtlige af projektets landskabsværker (cases) bliver til i den almene boligsektor, og det spiller en rolle for etableringen og udviklingen af landskaberne. Den *almene boligsektor* er dog ikke en statisk størrelse, der er derimod tale om en bolig- og organisationsform, som har udviklet sig, siden *det sociale boligbyggeri* opstod.

Der er i dag cirka 700 almene boligorganisationer med cirka 550.000 boliger, hvilket svarer til næsten en femtedel af alle boliger i Danmark[1]. I hovedstadsområdet er andelen endnu større, her er det cirka 36 % (2006) af boligerne, der er almene (Andersen & Fridberg 2006).

Tilblivelsen af den almene boligsektor har sine egentlige rødder i 1910'erne og 1920'erne, hvor gunstige lånevilkår fører til dannelsen af en række nye boligforeninger. I 1920'erne var det selvregulerede, private kooperative boligforeninger, der var aftagere for en vis statsstøtte fra Statens Boligfond. I 1933 ændrer vilkårene sig, idet der bliver vedtaget en lov om socialt boligbyggeri, der indebærer økonomisk støtte, men boligforeningerne blev samtidig statsreguleret herved. Desuden blev det fastlagt, at foreningerne skulle være non-profit (ibid.).

Nygaard (1984) nævner demokratiet i de små, tidlige boligforeninger som noget enestående, og beboerdemokratiet er fortsat et bærende element i de almene boligafdelinger. Også i vores nabolande optræder der almene boliger under forskellige modeller. Årsagen til, at den danske model skiller sig ud, er netop den høje grad af beboerindflydelse i de danske boligafdelinger; Andersen og Fridberg (ibid.) kalder det selvstyre. Jensen (2006, p. 85) skriver: *"Det danske beboerdemokrati er unikt efter international målestok. Ingen andre steder er den sociale boligpolitik forenet med den grad af beboerfunderet lokal selvforvaltning, som vi kender det i den danske lovgivning."*

Hun argumenterer desuden for, at beboerdemokratierne medvirker til, at bestemte samfundssegmenter, som ellers ikke ville have været politisk aktive, bliver deltagere i et politisk og demokratisk system. Afdelingsmødet og dets kompetence har en udstrakt deltagerdemokratisk styreform. Afdelingsbestyrelsen, der vælges på afdelingsmøderne, har i dag vide beføjelser. Bestyrelserne udfærdiger afdelingens budget i samspil med boligadministrationen. Det omfatter blandt andet vedligeholdelses- og fornyelsesbehov samt rammer for iværksættelse af arbejder og aktiviteter i afdelingen. Budgettet forelægges for afdelingsmødet til godkendelse (Boligselskabernes Landsforening 2010). Således har beboerdemokratiet beslutningskompetencer, der blandt andet dækker boligafdelingens økonomi og fysiske tilstand[2].

Selvstyret har ikke altid været uproblematisk og gnidningsfrit. Eksempelvis blev boligselskaberne i perioden fra 1930'erne større og større, og det betød, at afstanden imellem administrationerne og beboerne voksede. Samtidig voksede opgaverne i omfang, og Nygaard (1984) påpeger, at afstanden imellem arkitekter og brugere voksede i de store bebyggelser i 1960'erne og 1970'erne. Nygaard (1984) fremhæver dette som et forhold, der har fået betydning for relationen imellem beboeren og det bebyggede miljø i nogle boligafdelinger, idet fokus er blevet flyttet fra den enkelte beboers behov i sit lokalmiljø og til boligselskabets og statens interesse for at bygge så mange boligenheder som muligt.

Langsomt er beboernes mandat i boligselskaberne dog blevet udvidet, og det betød blandt andet, at det i 1984 blev vedtaget ved lov, at der i selskaberne også skulle være en beboerrepræsentation. I 1997 blev denne indflydelse yderligere udbygget, da beboervalgte ved lov kom i flertal i boligselskabernes bestyrelser (Jensen 2006). Således er det i dag beboerdemokraterne, der har en finger med i spillet, når de almene boligselskaber bygger nyt.

Forholdet imellem landskabsarkitektur og bygningsarkitektur i boligbebyggelserne (1930-70)

Der er paralleller imellem landskabsarkitekturens forudsætninger og strømningerne i bygningsarkitekturen samt byplanlægningen som helhed. Forholdet imellem bygninger og landskaber er et samspil, der skaber *forskellige* levemiljøer for mennesker på baggrund af forskellige idealer.

En forløber for landskabsarkitekturudviklingen i det tyvende århundrede er fænomenet *folkeparken*. Folkeparken er fortællingen om udviklingen af flere og flere offentlige grønne anlæg i Europas og USA's storbyer i anden halvdel af 1800-tallet. Bevægelsen var tæt knyttet til industrialiseringen og de deraf afstedkomne behov for lys, luft og bevægelse i byerne. Folkeparkerne havde også en opdragende funktion, idet man ønskede, at borgerne, på tværs af sociale klasser, skulle forstå

Fig. 4.3: Beboerdemokratiet udgør i stigende grad den organisatoriske ramme for nybyggeriet og driften i de almene boligforeninger (foto/illustration 1990, i Lind og Møller 1994).

1 *Ifølge BL's medlemsstatistik, 2013.*

2 *Det betyder også, at landskaberne, der undersøges i denne afhandling, i vid udstrækning er underlagt beboerdemokratiernes beslutninger, hvor forhold såsom landskabsdrift og -renoveringer er centrale økonomiske poster i mange afdelingsbudgetter.*

og knyttes til naturen igennem oplevelse og erfaringer med denne. Det var også hensigten, at borgernes sociale adfærd kunne udvikles i dette forum. Med øje for menneskets behov for idræt og aktivitet ændrede folkeparken sig i begyndelsen af 1900-tallet i mange tilfælde mod rene idrætsorienterede anlæg, hvor disse funktioner blev totalt styrende for udformningen (Stenersen 1993). Folkeparken peger på en spirende interesse for 'det grønne' i byen og mere specifikt på behovet for plads og mulighed for fysisk udfoldelse.

Indtil 1900-tallet er 'det grønne' dog noget, der alene hører parkerne til. Byens boligområder består hovedsageligt af karéer og i gårdene optræder blot baghuse og cykelskure (Schoop 1994). Dette begynder langsom tat ændre sig i starten af det tyvende århundrede, hvor der optræder eksempler på grønne gårde, og udviklingen kulminerer med de nyklassicistiske storgårde efter første verdenskrig (Lind og Møller 1994).

Arkitekturhistorie fra 1930'erne beretter om karréen, der gradvist åbner sig og bliver til bebyggelsen med de *fritlagte parallelle stokke*. Det er funktionalismen, der bryder igennem. Udgangspunktet for den nye disponering var en bedre orientering af lejlighederne, der fik mere lys og luft, men den handlede i den grad også om at komme baggårdene til livs; de blev skiftet ud med grønne friarealer. Idealerne fra folkeparken får således også fodfæste i funktionalismens arkitektur og byplanlægning. De nye boligområder kaldte man *parkbebyggelser* (Nygaard 1984). Parkbebyggelserne blev anledning til nye vilkår for landskabsarkitekturen, der kom til at virke imellem stokkene. Landskabsarkitekturen i mellemkrigstiden bar præg af det tilsyneladende naturlige, formuleret i et sprog, der efterlignede den pastorale dyrkningsform: engen (Hauxner 2011). fsb's Lundevænget er et eksempel på en sådan bebyggelse, hvor de åbne arealer med engpræg imellem stokkene giver plads til udfoldelse.

Allerede fra midten af 1930'erne er der kritikere af stokbebyggelserne, og Kay Fisker er en af disse. Han udtaler, at den militaristiske opmarch af ensartede stokke er trættende, og at disponeringen desuden resulterer i ubeskyttede og forblæste friarealer (Nygaard 1984, p. 29). Kay Fisker indvarsler med dette perspektiv den nye bebyggelsesplan, der kommer til at præge 1940'erne og 1950'erne. Nygaard (ibid.) kalder dette den *'organiske parkbebyggelse'*, hvor blokkene følger landskabets træk og anbringes, så de danner rum (ibid., p. 29). Vinkelbebyggelser optræder hyppigt i denne periode, og Nygaard (ibid.) peger på, at dette i visse tilfælde betyder en delvis tilbagevenden til karréens lukkede rum. I løbet af 1950'erne vokser boligbebyggelserne, og ofte bliver de opført i forening af flere boligselskaber. Dette har dels økonomiske årsager, men skyldes også, at arkitekter ønsker at forme byområder som helheder for at undgå det kaotiske præg, som forstæderne hidtil havde fået (ibid.). De nye bebyggelsesstrukturer får igen betydning for landskaberne i boligområderne, da også disse kommer til at optræde i en større skala. Nu forekommer det blandt andet oftere, at friarealer er delte imellem de uafhængige boligafdelinger. Fra et formgivningsmæssigt perspektiv har landskabsarkitekturen desuden også været i langsom forandring siden afslutningen af Anden Verdenskrig. Nu dominerer det menneskeskabte, det tekniske og det kontrollerede, og formsproget hentes fra en argri-hortikulturel dyrkningsform: haven (Hauxner 2011).

Danmark tager fra 1957 del i den store efterkrigs-højkonjunktur. Elementbyggeriet er på dette tidspunkt grundlagt blandt andet på baggrund af det politiske pres for at fremme "særlige byggemåder" (Nygaard 1984). I 1958 indførtes der direkte krav om, at alt støttet byggeri skulle modulprojekteres. Kombinationen af disse faktorer resulterer i et byggeboom i perioden 1958-1973. Samtidig vinder en ny arkitektur frem. Hvor 1950'ernes formsprog var organisk, så udvikles der med højkonjunkturen et nyt, modsat formsprog (Nygaard 1984). Mies van der Rohes *"Less is more"* rammer præcist, og budskabet er, at jo enklere konstruktion og form, jo smukkere arkitektur. Om end Mies van der Rohes *internationale formsprog* var særegent, og kun efterlignet af få[3], bliver hans filosofi adopteret af den spirende montage-arkitektur (Bech-Danielsen 2004). En arkitektur, der ifølge Nygaard (ibid.) bliver realiseret som kasser med ensartede, blanke overflader og et anonymt udtryk, og som ifølge Bech-Danielsen (2004) taler om lighed og homogenitet. For landskaberne resulterer denne nye bygningsarkitektur i en begrænset rumlig variation omkring bygningerne. Det bliver herfra op til landskabsarkitekterne selv at skabe rumlig variation ved brug af landskabets elementer, idet bygningerne i mindre omfang bidrager til at skabe rum i en menneskelig skala (Lund 2002). Bygningerne såvel som byområderne optræder i en fortsat større skala, hvilket desuden medfører, at landskaberne ikke blot opleves fra grundniveau, men nu også er noget, som beboerne har uspoleret udsigt til.

Det rationelle byggeri og dets metoder er senere blevet kritiseret for

3 I Danmark lod blandt andre Arne Jacobsen sig inspirere af Mies van der Rohes modernisme.

dets uhensigtsmæssige konsekvenser for landskaberne. Særligt maskinernes nye rolle i byggerier får stor betydning, da byggepladsen indrettes efter og præges af maskinkørslen. Jorden på byggepladsernes arealer, der senere skal blive grundlaget for boligafdelingens levende materialer, bliver komprimeret af de nye aktiviteter. Således er der i denne periodes værdsættelse af byggeriets effektivitet indbygget et naturligt dilemma ift. at opretholde forudsætninger på senere tilkomne planters trivsel (Lund 2007).

Boligmarkedet og byggekonjunkturer i storbyen København

København var ikke gearet til at opsuge væksten, da indbyggertallet stiger kraftigt i 1800-tallet på grund af industrialiseringen og den tilstødende urbanisering. Byen var spærret inde af voldene, da der var forbud mod at bygge udenfor disse. I 1853 bliver København ramt af en koleraepidemi, og 5.000 københavnere dør, og denne begivenhed vidner om byens trange og uhygiejniske vilkår, hvor alt for mange mennesker bor på for lidt plads.

1856 markerer året, hvor demarkationslinjen omkring voldene endeligt bliver nedbrudt. Fra dette tidspunkt begynder København at ekspandere ud i de områder, der i dag kendes som brokvartererne. Fortsat og helt frem til år 1900 var ny bebyggelse dog kendetegnet som karrébebyggelser placeret på smalle grunde. Gårdarealerne var opdelt af plankeværker og cykelskure. Ifølge Schoop (1994) var der med disse karrébebyggelser tale om spekulation; om enkelte velhavende bygherrer, der spekulerede i at skabe flest mulige lejemål til samfundets lavere sociale klasser.

Det private boligbyggeri går dog i stå omkring 1908 på grund af en forudgående overproduktion af boliger i blandt andet Købehavn, og dette resulterer i en langvarig byggekrise i årene, der følger. Det er dog netop i fraværet af det private byggeri, at det sociale boligbyggeri blomstrer op. Behovet for nye boliger melder sig, blot få år efter stilstanden indtrådte i 1908, men uden de private bygherrer på markedet må staten tage initiativer til det støttede byggeri. De første kooperative boligforeninger bliver dannet i 1910'erne med statsstøtte. I København bygger boligforeningerne i brokvartererne udenfor voldene, og i denne periode er karréen som boligform fortsat fremherskende (ibid.).

En egentlig boligpolitik, der fører til meget gunstige og socialt orienterede boliglove, bliver grundlagt kort efter første verdenskrig. En betænkning fra Indenrigsministeriet, *Det fremtidige boligbyggeri*, repræsenterer ifølge Nygaard (1984) en holdning, der er enestående for årene lige efter krigen. Det mener han, fordi der, som han påpeger, er tale om en sammenhængende og helhedsorienteret opfattelse, der vægter sociale og arkitektoniske målsætninger, og som gør økonomien og boligpolitikken til midler, der er underordnet målsætningen. Betænkningen fra Indenrigsministeriet går ind for en udvidet statslåneordning og kontrol med huslejerne. Med hjælp fra statsstøttede lån bider nydannede boligselskaber sig i perioden efter 1920'erne fast i det københavnske boligmarked.

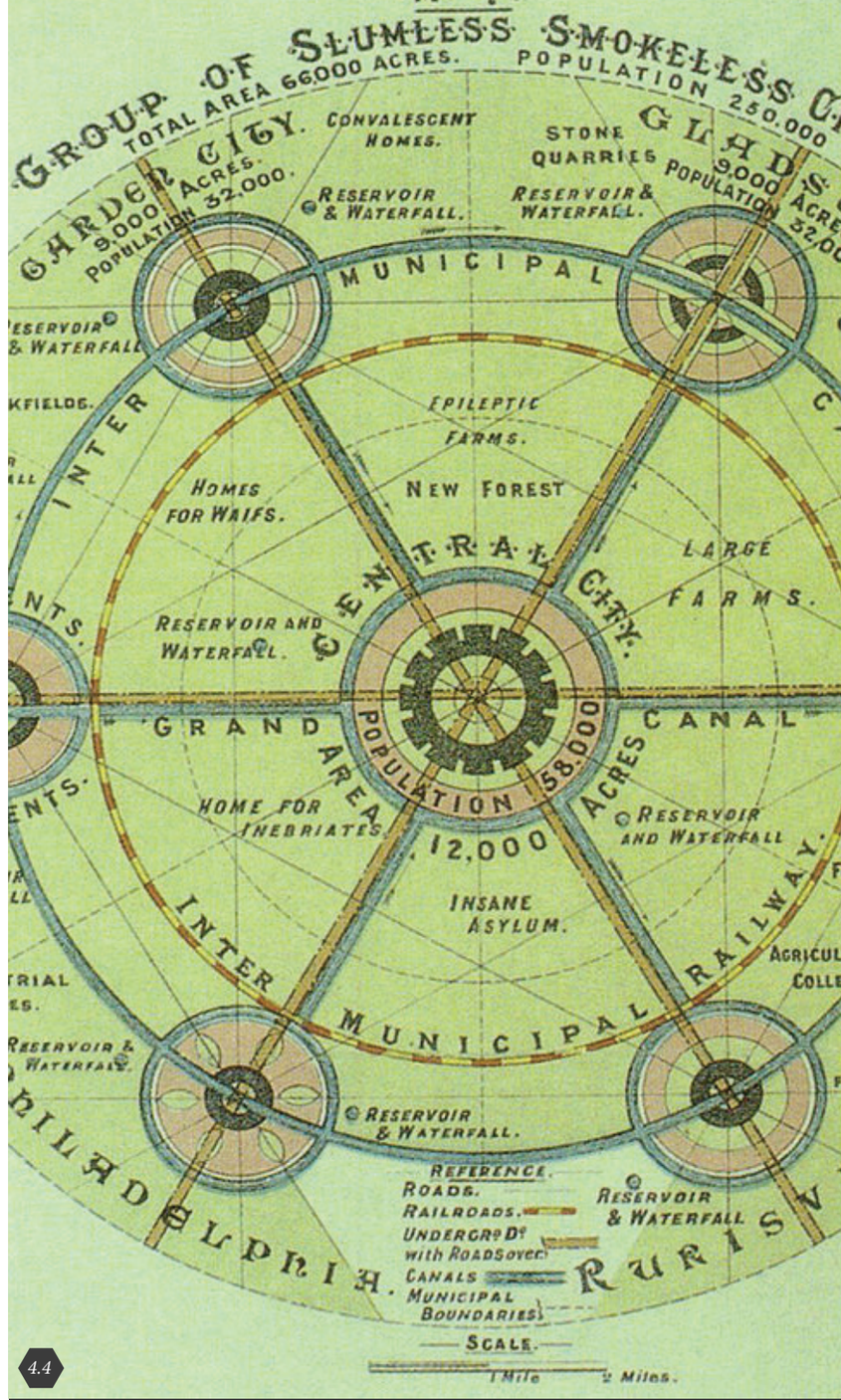
I 1930'erne lider dansk økonomi, og arbejdsløsheden stiger markant for at toppe over 30 % i 1932. Krisen får dog ingen længerevarende indflydelse på boligbyggeriet i København, da den store indvandring til storbyerne stadig skaber bolignød. Derfor var det kapital fra blandt andet landbruget, der søgte over i boligsektoren. Boligbyggeriet topper i 1935, hvor 23.000 nye lejligheder (på landsplan) bliver opført på blot et år. Herfra var der en svingende, men nedadgående tendens frem til Anden Verdenskrig (Schoop 1994).

I perioden under Anden Verdenskrig er der derimod dyb krise i boligbyggeriet, hvilket skyldes både materialeknaphed og en hårdt trængt samfundsøkonomi. Trods umiddelbar optimisme ved krigens afslutning er der fortsat problemer i byggeriet i årene efter krigen – navnlig på grund af manglen på materialer, der forsinker byggeriet og presser priserne i vejret (Lind & Møller 1994).

Langsomt bedres forholdene frem til midten af 1950'erne, hvilket blandt andet bliver tilskrevet en række rationaliseringsinitiativer, der eksempelvis omfattede krav til en fast etagehøjde i det støttede byggeri samt formidling af forskning og erfaring omkring rationelt byggeri. Fra 1958 kommer der fart på, og det såkaldte byggeboom varer i næsten 15 år, frem til 1973. I 1960'erne øger hovedstaden årligt sit areal med 12-13 kvadratkilometer. Danmark er trådt ind i en højkonjunktur (ibid.), (Nygaard 1984).

Idealsamfund

"Utopias begin with the hope that the world can be made a better place, largely because of the unhappiness of life in a world that needs serious improvement." (Trahair 1999, p x./10)

4.4

Fig. 4.4: Der har igennem tiden optrådt mange forsøg på at (master-)planlægge idealsamfund. Illustrationen stammer fra Ebenezer Howards 'Garden Cities of To-morrow' fra 1998.

4.5

Foto 4.5: Den øgede bilisme kom til at udgøre et markant skift i organiseringen af byen og dens boligområder (foto 2011).

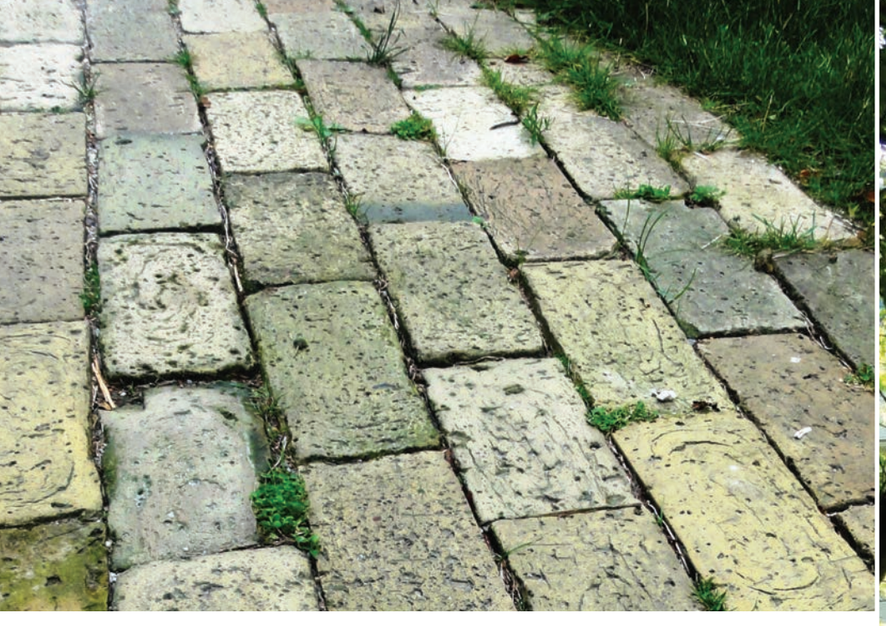
Sådan præsenterer Trahair (1999) rækken af 'idealsamfund', som planlæggere og arkitekter igennem tiden har haft visioner om. Mange af utopisterne er ifølge Trahair fulgt i kølvandet på kapitalismens indtog i 1800-tallet. Charles Fouriers kollektive falanstère er et kendt eksempel, og Robert Owens 'Rational Society' et andet (Christensen & Kristensen 1972). Netop Owens tanker blev en del af grundlaget for de engelske garden cities og neighbourhoods, som særligt sociologen Robert Mumford nærede stor sympati for (Trahair 1999). Ifølge Nygaard (1984) er forestillingen om, at storbyen gør mennesker rodløse og fremmedgjorte et gennemgående element i meget af den danske byplanlægning. Han påpeger, at især engelske og danske planlæggere har ønsket at reparere på storbyens ulemper ved at bygge byer i byen for der at skabe bedre mulighed for fælleskaber. Da Københavns ekspansion fortsætter i mellemkrigstiden, er der flere og flere eksempler på, at danske byplanlæggere og arkitekter tager Mumfords ideer til sig på baggrund af bekymringer om den voksende storby. I 1934 beskriver Steen Eiler Rasmussen ideen om at forsyne boligområder med *community-centre* som et redskab til at udbygge den nødvendige fællesforståelse. Ideer som disse – inspireret overvejende af Mumfords idealer – kommer til at præge mange boligbebyggelser, der vokser i skala i midten af det tyvende århundrede (Lind 2008).

Bilisme

Den øgede bilisme kommer til at præge mange danske boligbebyggelser og dansk byplanlægning generelt. Antallet af biler i Danmark vokser fra omkring 200.000 i midten af 1930'erne til omtrent 1,7 millioner i 1970 (van Deurs 2010), (Lind & Møller 1994). De 6 cases, der optræder i dette projekt, er etableret i løbet af denne periode, og hermed må det siges, at de trafikale omstændigheder har forandret sig betydeligt fra opførelsen af Lundevænget (1933-34) til Rymarksvænget (1968-70).

Trods denne vedvarende og jævne udvikling er det først i 1960'erne, at byplanlæggerne sætter kræfterne ind for at adskille boliger og trafik. Det betyder, at byplanlæggerne i perioden op til 1960 forholder sig forholdsvis afventende i forhold til håndteringen af det øgede antal biler, hvorfor disse løbende måtte finde indpas i de eksisterende trafikale systemer. Det betyder blandt andet også, at mange boligområder frem til 1960 ikke planlægges med henblik på at skulle rumme et stigende antal parkerede biler. Af den grund *finder udvidelser af infrastruktur og særligt parkeringspladser løbende sted i boligområderne* – ikke på baggrund af lovfæstede krav, men som svar på det stigende behov (Nygaard 1984).

I kølvandet på 1960'erne sker der et stemningsskift i forhold til bilen og den trafikale situation, hvilket skyldes, at borgernes tidligere færden på gader og torve var på tilbagegang (Lind og Møller 1994). *Trafiksanering* optræder som et centralt tema i byplanlægningen i 1970'erne og 1980'erne, hvor ensretninger, stilleveje og adskillelse af trafikanter bliver anvendte redskaber i boligområderne (Nygaard 1984).

Skolevangen (1944-45)

Landskabsværket i Skolevangen var simpelt og tydeligt. Det blev baseret på 8 omfangsrige beplantningsbælter, der opdelte landskabets funktioner, og som modsvarede bygningernes skala. Netop de store volumener og landskabets tydelige æstetiske idé fremstår som en hovedårsag til, at alle dets kvalitetsdimensioner er blevet respekteret i udviklingen af boligområdet.

Boligafdelingen har hjemme i Københavns periferi, i Brønshøj. Blot 50 meter syd for Skolevangen finder man Vestvolden, der er en markant grøn kile igennem forstæderne omkring København. Landskaberne i Skolevangen er tegnet af C.Th. Sørensens tegnestue (herfra: Sørensen) ved IIVK's afslutning.

Grundlaget for værkanalysen er den oprindelige haveplan med påskrifter vedrørende beplantningstyper. Plantebestillingslisten, der hører til haveplanen, er også bærende empiri. Senere materialer viser, hvordan blandt andet legepladsudvidelser, parkeringsbehov og udvikling i beplantningen har udfordret det oprindelige landskabsværk.

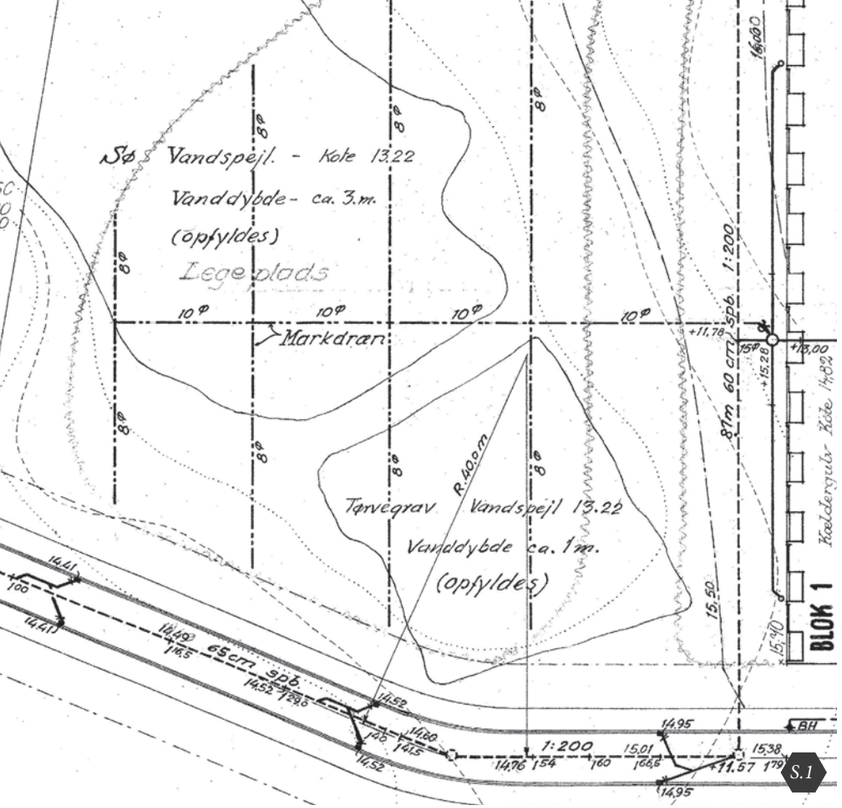

Fig. S.1: Detalje fra situationsplan (1943), der viser tørvegrave i områdets vestlige ende.
Foto S.2: et kig langs en østvendt bygningsfacade. Detaljer i murværket og stiforløbet er gennemgående elementer i bebyggelsen (foto, 2012).

Afgrænsning og terræn

Skolevangen er opført på et øst-vest-orienteret, aflangt areal. Fra øst falder terrænet jævnt i alt 7 meter over de godt 300 meter. Før 1944 var der vådområder og tørvegrave med vandspejl i områdets vestlige ende (fig. S.1). Skolevangen har på etableringstidspunktet ikke mange naboer, og området fremstår dermed åbent. Mod nord og vest var der enkelte landbrugsbygninger (matrikelkort 1943 og 1949). I øst følger Mørkhøjvej skellet, og i vest er det Novembervej, der afgrænser boligområdet. Mod nord og syd er der først senere kommet naboer til.

Bebyggelse

Bebyggelsen er tegnet af Kooperative Arkitekter. Bebyggelsesplanen i Skolevangen er simpel og konsekvent (situationsplan 1943). Der er 345 boliger fordelt på 11 ensartede blokke organiseret i to rækker. Rækkerne møder hinanden i en spids vinkel i øst. Det betyder, at stokkene ligger tæt i den østlige ende, hvor rækkerne flettes sammen, imens de spredes mod vest. Alle bygninger er opført med facade i gule mursten og en bolighøjde på 3 etager. Stueetagen er hævet ½ etage. Samtlige boliger har altan mod vest eller sydvest og hovedindgange mod øst. Vinduer, hoveddøre og altaner optræder systematiske i facaden. De smalle vinduer og vertikale, murede søljer udgør gennemgående karakteristika i facaderne (foto S.2).

Infrastruktur

Området er planlagt, således at der fra den sydlige adgangsvej Muldager er adgang til de 4 sydlige blokke. Kildeager er vejadgangen til de nordlige boligblokke. Udover adgangsvejene har området et diskret stisystem. Langs den østlige side af bygningerne er der adgangsstier, der består af 2 rækker betonfliser med gule klinker imellem og omkring (fig. L.2). Klinkerne går helt til facade. Stierne er ca. 3 m brede og leder til de nærliggende veje. En let-bugtet klinkebelagt sti i ca. 3 m bredde slynger sig desuden centralt imellem de to bygningsrækker fra øst mod vest. Stierne langs bygningsfacaderne forbinder den centrale sti med de omgivende adgangsveje.

Eftersom vejene optræder ved byggeriets ydre gavle og ikke imellem blokkene, er der få belagte flader i selve området. Ses der bort fra de decentrale veje, så er der tale om en belægningsprocent på 6-7 %.

Landskabsværket

Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

Analysens udgangspunkt er haveplanen (1943). Der optræder kun få solitære komponenter (træer og buske). Umiddelbart fremstår planen dog færdig og detaljeret, og de 7 asketræer placeret syd for blok 10 fortæller, at også solitære komponenter indgår i planen.

Beplantningsbælterne

Haveplanen fra 1943 med de få solitære komponenter indeholder i alt 8 simple, men omfangsrige strukturer (fig. S.3). Dette er skovlignende beplantningsbælter med en bredde på cirka 9 meter, som optræder imellem og parallelt med boligblokkene i en afstand på 7-11 meter fra bygningerne. Hvor det har været muligt (i tre rækker), er bælterne trukket på tværs af landskabets centrale akse – henover den gennemgående sti. Hvor dette ikke har været muligt pga. blokkenes forskydning, er bælterne afsluttet ved aksen. Bælterne er som strukturer på planen markeret med en jævn streg. Stregen afslutter bælternes ender med en halvcirkel, og den buer, der hvor bælterne trækkes henover stien.

På haveplanen har bælterne fået betegnelsen *'Pl.'*, der i signaturforklaringen oversættes med *'Plantning og buske'*. Specifikke planteangivelser er der ikke på planen, men af plantebestillingslisten (1945) fremgår det, hvilke arter der skal indgå i bælterne. Plantebælterne er oprettet med sigte mod forskellige skovlignende monokulturer med en form for underskov. Det konkluderes ud fra plantebestillingslisten (1945) og fra senere registrering (1988). Bælterne synes dog at være etableret som monokulturer af træer uden plantekomponenter i underskoven. På planteregistreringen i planforslaget (1988) har landskabsarkitekterne ikke fundet planter i underskoven (men tilføjer her disse i deres eget forslag).

Plantebestillingslisten (1945) vidner om hjemtagning af træer i et antal, der indikerer, at de skal etableres så tæt, som man ville gøre det ved skovdrift. Beplantningen blev således med al sandsynlighed rejst som en egentlig skovplantning.

Omend bælterne optræder ens på planen, vil der i praksis være tale om en stor variation. Det vil være tilfældet, fordi der er tale om forskellige monokulturer, og hver struktur vil udvikle en særegen karakter.

Fig. S.3: C.Th. Sørensens haveplan for Skolevangen fra 1943

Signaturer
Nivellerede Højder (10,00)
Projekterede " 10,00
Klinker og Klinkestier Kl.
Singels Si.
Plantning og Buske Pl.
Træer •
Belysningsmaste Lampe Sl.
Bænkestativ B.

NORD

Statens Motorvej

Tilkørselsvej udlagt for Sandmagerentreprisen.

Tilkørselsvej udlagt for Sandmagerentreprisen.

Kalvoskel og Kommunegrænse

BØRNEHAVE
Stuegrupper i Kote 15,10

BLOK 5
Kuldegrube Kote 14,70

BLOK 6
Kuldegrube Kote 14,70

BLOK 7
Kuldegrube Kote 15,57

BLOK 8
Kuldegrube Kote 16,57

BLOK 9
Kuldegrube Kote 14,79

BLOK 10
Kuldegrube Kote 14,45

BLOK 11
Kuldegrube Kote 20,31

BLOK 1
Kuldegrube Kote 14,52

BLOK 2
Kuldegrube Kote 16,12

BLOK 3
Kuldegrube Kote 16,90

BLOK 4
Kuldegrube Kote 20,00

Klinkekant underfliget

Børnehavens Anelæg
Grusel Legeplads

Klinkekant under fliget

Sø - Vandspejl i Kote 13,22
Vanddybde ca 3 m.

Grusbelagt Legeplads

Tørvegrav - Vandspejl 13,22
Vanddybde ca 1 m.

Sandlegeplads

Sandlegeplads

Afgravning af Brændsel

Byskilde

Transformator Station

Muldager

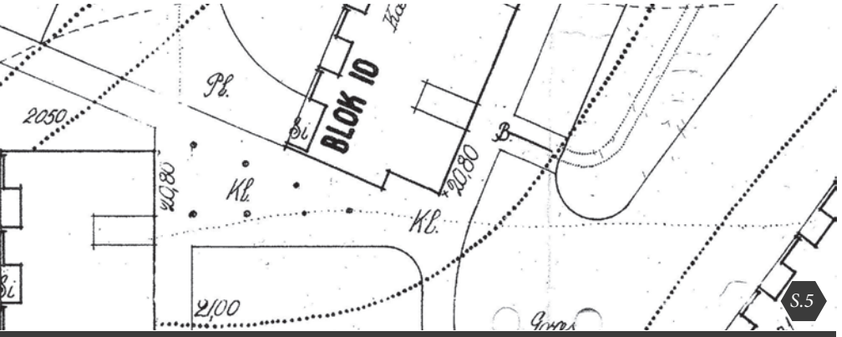
Mørkhøjvej

HENHØRER TIL KBHVNS MAG.s 4' AFDL.s
BYGGETILLADELSE AF
Magn. 4. Afdl. B.nr. Jr. IU 1981 ★ 8 SEP 1943 1982 ★ 8 SEP 1943

Skoleparken
Kotr. Nr. 20 Husum
Haveplan
Sag. Nr. 1420 Maal 1:400
29-5-43 C. Th. Sørensen

Maalestok 1:400
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 meter

S.4

S.5

Foto S.4: Et monokulturelt beplantningsbælte bestående af lærk (Larix dicidua) (foto pvm. 2013).
Fig. S.5: 7 asketræer markerer den vinkel, der optræder imellem de to bygningsrækker. Denne 'kant' er det eneste sted på planen, hvor solitære træer er markeret.

Lærk (Larix decidua, se foto S.4), eg (Quercus robur), tjørn (Cratægus crus-galli) og almindelig hæg (Prunus padus) er eksempler på komponenter, der hver især vil resultere i vidt forskellige strukturer, udtryksmæssigt og omfangsmæssigt.

Virkning og afvigelse

Tilgangen som Sørensen har, når han etablerer beplantningsbælterne som 'skov', vil få betydning for planternes vækst og beplantningens karakter. Dels vil beplantningsbælterne få en tidlig visuel og rumlig effekt, da de fra starten fylder noget, og fordi de hurtigt vil presse hinanden opad pga. intern konkurrence om lyset. Dels vil træerne med tiden blive højere, end tilfældet ville være for en mere spredt beplantning. Trækronerne vil også hæves, som det opleves i monokulturelle skove.

Rum

Beplantningsbælterne giver anledning til nogle rumlige kompositioner, som går igen i hele landskabet. Imellem bælterne og bygningernes vestlige side findes smalle plæner. Afstanden imellem beplantningsbælterne og bygningsfacaderne på henholdsvis 7 og 11 meter bevirker, at rummene virker intime og overskuelige på trods af de ubrudte linjer langs bygninger og skovbryn. Nogle steder udgør kronen fra bæltet et helt eller halvt tag over plænerne, og højden op til kronen varierer (5-12 meter), afhængigt af træarterne i de enkelte bælter. Imellem blok 10 og bæltet med egetræer opstår ligefrem en tunnel som konsekvens af træernes brede kroner, der nærmer sig bygningernes tage. Imellem beplantningsbæltet og bygningernes østlige side finder man de klinkebelagte stier. Rummene her fremstår endnu smallere, selvom afstanden imellem beplantningsbælte og bygning er den samme på begge sider. Det er 'funktionstætheden' i rummene langs bygningernes østlige side, der bidrager til denne effekt. Hække og buskrækker langs mange af stiernes østlige sider bekræfter bygningernes rette linjer, men får også en særlig betydning for den rumlige situation. Afhængigt af de enkelte gårdrum varierer hækkene i højden 1–2 meter. Hvor disse er højest, forhindres blikket ind i underskoven, og rent visuelt efterfølges hækken af træernes krone vertikalt. Der dannes hermed en markant kløft imellem 'denne mur' og bygningen, og rummet bliver ganske smalt i forhold til 'væggenes' højde.

Bevæger man sig under trækronerne, opleves et særligt og på sin vis også åbent landskab mellem stammerne. Afhængigt af artssammensætningen lukkes der også lidt lys ned igennem trækronerne – og her er der mulighed for opdagelse og leg. Det antages som sagt på baggrund af tegningsmaterialet (Pl.), at der på et senere tidspunkt skulle dannes en buskbeplantning under træerne. De lavere lag vil være med til at bryde sigtelinjerne og skabe intime rum i underskoven.

Mødet mellem naturtyper

Karakteren i området lader sig overvejende tegne af de større strukturer i området: skoven og græsengen. Men det, der især bemærkes, vil være mødet imellem de to naturtyper. På haveplanen (fig. S.3) er det tydeligt, hvordan beplantningsbælterne og engen (plænerne) deles cirka ligeligt om arealet. I mødet mellem engen og skoven opstår skovbrynene. Skovbrynet har en særegen karakter, eftersom planterne i de yderste rækker strækker sig ned og får en vertikal vækst, idet de udnytter deres mulighed for at få lys tæt ved jorden. Enhver chance for lidt ekstra lys bydes velkommen af de sultne træer, og derfor opstår der en tæt grøn 'mur' ud mod engen. Mødet imellem engen og denne grønne mur er et gennemgående perspektiv i Skolevangen, eftersom de lange beplantningsbælter strækker sig helt ind i alle kiler imellem boligblokkene. Det er også dette møde, som beboerne oplever fra deres vinduer.

En kant

Beplantningen i Skolevangen er blødt formet. Formgivningen står i kontrast til byggeriet. Ingen regel uden undtagelse, og ét sted fraviges formen. Det sker ved de 7 asketræer, som man møder nær områdets indgang (fig. S.5). Træerne er plantet i to rækker og udgør en spids vinkel svarende til den, som bygningsrækkerne udgør. Der kan være flere motiver bag dette greb. Asketræerne løser en 'knude', idet beplantningsbælternes systematik ikke kan gennemføres imellem blok 10 og 4, hvor det bliver snævert, da bygningerne nærmer sig hinanden. På dette areal optræder altså grænsen for, hvor systemet kan anvendes, og hermed er en anden løsning fundet. Desuden fortæller de 7 asketræer også en historie om bygningernes orden, idet de refererer til vinklen på de to rækker af boligblokke. Således medierer de imellem sproget i bygnings- og landskabsplanen.

Tiltrækningskraft: en logik i planen

To steder i haveplanen fra 1943 opleves nogle tydelige geometriske motiver. I begge tilfælde er der tale om klinkebelagte cirkler, og de indeholder begge betegnelsen 'sandlegeplads' i en indre cirkel (fig. S.6 og S.7). De to arealer er placeret i områdets henholdsvis østlige og vestlige ender – dog indenfor rammerne af de yderste blokke, blok 5 og 11. Som planeter synes begge af disse cirkler at have en påvirkning på de omkringliggende komponenter og strukturer i området. De udøver, så at sige, en vis tiltrækningskraft. I praksis betyder det, at beplantning såvel som stiforløb bugter sig omkring eller trækkes hen imod disse cirkler. Beplantningsbælterne har på disse arealer lagt sig tæt omkring de belagte cirkler, og de danner dermed en ramme omkring rummene, der optræder i cirklerne.

Det er ikke kun beplantningen, men også stierne, der 'opfører sig anderledes' omkring cirklerne. Særligt ved cirklen ved blok 6 er det tydeligt, hvordan stien slynges omkring denne. Centrum af cirklen danner også centrum for den bue, som stien foretager i sit 120-graders sving. Ved den østlige cirkel læner stien sig – ligesom beplantningen – helt op ad kanten. For den centrale sti gælder det også, at den til enhver tid 'klynger sig' op ad bygningerne, hvor den ikke tiltrækkes af de førnævnte cirkler. På fig. S.8 ses det, hvordan dette tager sig ud i praksis. Stien trækkes så at sige fra den ene bygning til den anden.

Beplantningsbælterne ser i modsætning til stierne ud til at være holdt i skak imellem bygningerne (fig. S.9). En form for orden og ro er opstået her. Enkelte steder, hvor beplantningen bevæger sig væk fra den ene bygning, klynger den sig straks op ad den anden, som vist på illustrationen til højre. Beplantningen synes ligeledes at læne sig op ad stien, der (relativt set) også må have en større tyngde.

Med udgangspunkt i disse eksempler er det tydeligt, at komponenternes og strukturernes 'adfærd' er styret af princippet om tiltrækning. Det er herudover også indforstået, at der forekommer en form for hierarki imellem elementerne. Dette hierarki synes at relatere til komponenternes 'fasthed', hvor bygningerne er mest og beplantningerne mindst faste og permanente. 'Virkningen' og oplevelsen er tydelig på planen, men hvorvidt dette faktisk vil opfattes eller opleves i landskaberne, er et andet spørgsmål.

Rammer for børnenes leg

I landskabsprojektet har boligafdelingens børn fået særlig opmærksomhed. Som beskrevet er der blevet etableret legearealer i 'omdrejningspunkterne'. Begge cirkler indeholder et sandareal, men herudover fortæller materialet ikke, hvad der ellers skulle foregå her. Tæt omkring cirklerne er der plantet tjørn, der danner ramme omkring legen, imens de tillader kig under kronerne indefra. Cirklerne må siges at være centrale elementer i planen, og derfor hviler der også en vis status omkring disse.

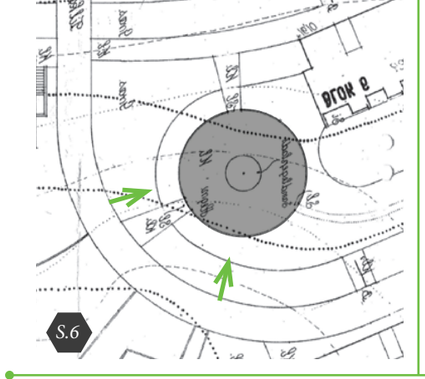
I områdets sydvestlige ende er et andet og meget større areal blevet tildelt børnenes leg. Under (Afgrænsning og terræn) er det beskrevet, hvordan dette område var vådområde før byggeriets opførelse. Arealet kan derfor have være dårligt egnet til byggeri, hvorfor det 'gives' til børnene. Omkring det ovale legeareal er der på planen beskrevet en 1,5 m høj vold, der er beplantet tæt på ydersiden (fig. S.10). Det medfører, at arealet bliver afskærmet visuelt, og legen kan dermed fungere på børnenes præmisser. Beplantningens art og størrelse er ikke beskrevet på planen, men ud fra de anførte strukturer (vold og beplantning), vil der opstå en gryde-lignende dal med græs som grundlag. Nyere planer for arealet (1970 og 1972) viser en projekteret byggelegeplads. Hvorvidt denne har været tilsigtet fra starten eller ej, ved vi ikke, men det ville umiddelbart forklare en del af behovet for placering og afskærmning.

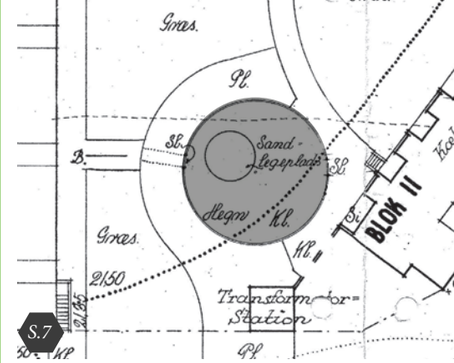
Kontekst og kvaliteter i værket

Skolevangen er opført i årene 1944-45, og den første haveplan for området kan dateres tilbage til 1943. Vi befinder os altså i krigens sene år, og boligmanglen er endnu udtalt. Tilførslen af nye boliger kommer primært fra den almene sektor, da det private boligbyggeri står i stampe. fsb bygger kvalitetsboliger i udkanten af byen, og adgang til lys og luft er centrale idealer i planlægningen. Landskaberne er prioriteret i Skolevangen ved at blive givet plads og opmærksomhed.

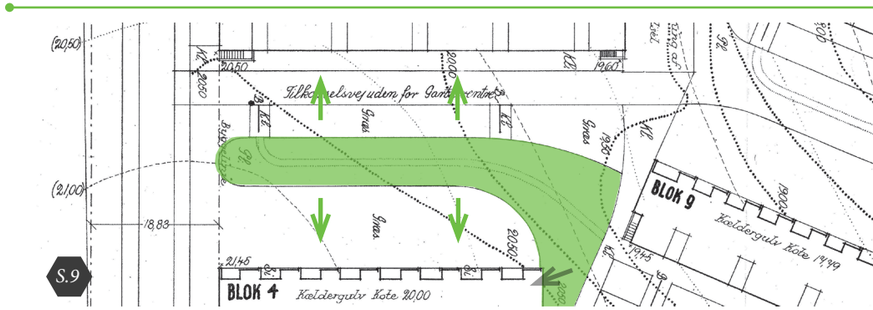
Netop krigen og den medfølgende materialeknaphed kan være forklaringen på den meget begrænsede belægningsprocent i anlægget. Nød kan altså have fremtvunget en form for raffineret brug af de sparsomme materialer. Resultatet af dette og af de yderligt placerede adgangsveje bliver en grøn parkbebyggelse, der er rig på oplevelser.

De gule klinker, der er gennemgående i alle stier i boligafdelingen,

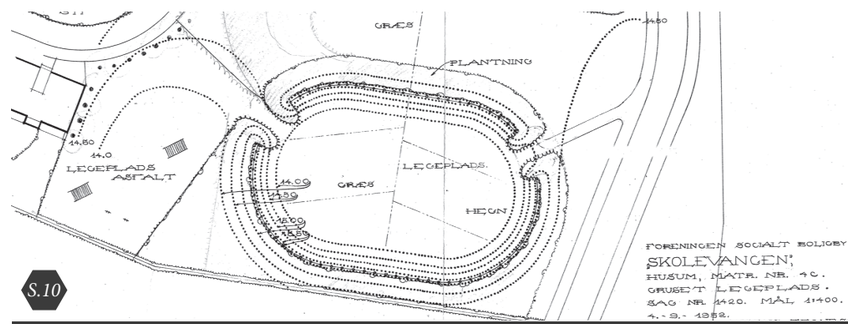

Fig. S.6 og S.7: Henholdsvis det vestlige og det østlige 'omdrejningspunkt'. Fig. S.8: Den centrale sti, der klynger sig op ad bygningsgavlene. Fig. S.9: Et beplantningsbælte, der holdes i skak mellem to bygninger, men forskyder sig i højre side. Fig. S.10: Det vestlige areal, der er dedikeret børnene - afvandingsdræn er markeret (situationsplan 1952). (Ill. 1-4 er udsnit fra Haveplan 1943).

Foto S.11: Den centrale sti fører beboeren ind i området fra ankomsten i øst (foto, 2012).

spiller også en central rolle ved at give stedet identitet. Udover nuancevariationen og samspillet med bygningerne bliver klinkerne en tydelig indikator for, hvornår man træder ind i Skolevangen.

Udtrykket i Skolevangens landskab er i høj grad lånt fra de monokulturelle skove. Der arbejdes med store strukturer, og der lægges i selve planen ikke skjul på, at elementerne er formet af menneskehænder. Brugen af skovbælterne i store strøg er gennemgående, og den variation, der opstår i hver af beplantningerne, tilfører igen en variation i rum og perspektiver.

Skovbryn, rum og funktionalisme

Som det også kan opleves i fx Kantorparken (ref.), Lundevænget (ref.) og andre tilsvarende projekter i 1940'erne, har Sørensen anvendt danske landskabsarketyper som inspiration til sit design. I Skolevangen synes valget af skoven og engen særligt at handle om mødet imellem disse; hermed optræder skovbrynet. Skovbrynet bliver en karakter, der præger hele området. Karakteren af skovene og brynene er dog varierede, eftersom hvert beplantningsbælte er unikt, idet de monokulturelle strukturer varierer i størrelse, form, løvfarver, blomstring osv. Dette medfører blandt andet, at passage langs den centrale sti vil byde på vekslende oplevelser og perspektiver. Fra den centrale akse opleves mødet imellem eng og skov for hver blok, der passeres, og fra boligerne kan beboerne også opleve karakteren fra alle rum. Dette er tænkt som en unik og basal æstetisk kvalitet i dette projekt.

Den rummelige disposition, der opstår primært som resultat af beplantningsbælterne, har også betydning for stedets funktionalitet. Først og fremmest betyder beplantningsbælterne, at plænerne langs bygningernes vestlige side bliver skærmet fra modstående blok og fra fodgængere på de bygningsnære stier. Langs bygningernes østlige side er rummene omvendt praktiske; her drejer det sig om transport, tæppebankning og andre af hverdagens gøremål. Igen uden for mange nysgerrige blikke. Rekreation (herunder udsigt fra vinduer) og praktiske gøremål bliver altså skarpt opdelt. Perspektivet henover plænerne opnår en næsten uspoleret karakter af 'natur', da mange af landskabets funktioner er afskærmede. Ophold synes naturligt på engen, hvilket dog slet ikke er tilfældet i rummene langs stierne, og denne forskel skyldes især hække og buske langs de klinkebelagte stier. Det funktionsopdelte landskab kommer til sin ret her. Også de intime rum, der opstår nær og under beplantningsbælterne, skaber unikke oplevelser i området. En forholdsvis åben underskov med stedvis beplantning i det mellemste lag er med til at variere forløbet under kronerne.

Alt i alt er der tale om en række forskellige rumlige situationer og visuelle forhold, der synes som en intenderet kvalitet. Skolevangen bliver således rig på oplevelser – vel at mærke med ganske simple greb og strukturer.

De funktionalistiske idealer får også betydning for Skolevangens børn, der er prioriteret i Sørensens planer, ligesom han havde for vane at gøre det. Rent symbolsk kan man desuden argumentere for, at børnene har fået en helt særlig status i Skolevangen, idet deres leg placeres centralt i områdets 'omdrejningspunkter'.

At det store, isolerede friareal i Skolevangens vestlige ende blev udviklet som legeplads, kan måske skyldes praktiske omstændigheder, der vedrører jordens byggeegnethed. Ikke desto mindre er der givet rigelig plads til leg og udfoldelse, hvilket er unikt set i kontrast til storbyens daværende trange forhold. Sørensen var forud for sin tid overbevist om de betydelige pædagogiske elementer i legen, der var udviklende for barnets sociale forståelse og 'åndelighed'. Derfor mente han blandt andet også, at det var vigtigt, at børnene fik deres egne områder, hvor de i fred kunne lege og udvikle sig uden konstant at være under opsyn. Dette var, hvad de fik i Skolevangen. Hertil nød de resterende beboere sikkert også godt af distancen til bygningerne (funktionsadskillelse); særligt hvis den omtalte byggelegeplads/skrammellegeplads var på tale allerede i den tidlige planlægning.

Planæstetik – en kvalitet?

De fysiske elementer i planen indgår i en komposition, og det er blandt andet denne komposition, som skaber rummene og oplevelserne, der findes i værket, Skolevangen. Kompositionen er dog ikke tilfældig. Som beskrevet i analysen styres formgivningen af en logik. Den handler om et hierarki imellem landskabets elementer, der skabes af elementernes indbyrdes tiltrækning, og som resulterer i en afbalanceret orden. De to omdrejningspunkter i området fortæller historien bedst.

Hvorvidt selve ideen om tiltrækning udgør en decideret kvalitet for området, er en interessant overvejelse. Man kan på sin vis sige, at der er tale om planæstetik, da sammenhængene imellem elementerne observeres bedst på selve planen, mens den er sværere at få øje på i selve landskabet. Den syntaks, der opstår i landskabet på baggrund af

tiltrækningen, kan dog ses og opleves, og den medfører blandt andet en stor rumlig variation. Derfor kan selve ideen og tiltrækningen også siges at være en kvalitet for landskabet. Også selvom man som besøgende ikke oplever logikken, men kun dens afledte virkninger.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Parkering

Øget behov for parkering har også været et tema i Skolevangen. Hverken på haveplanen (1943) eller på situationsplanen (1943) er parkeringspladser markeret med tekst. En stor rabat langs Kildeagers nordlige side og langs Muldagers sydlige side vidner dog om, at der kan have været parkeringsmuligheder fra et tidligt stadie.

Det har vist sig at være afgørende for udviklingen i Skolevangen, at områdets adgangsveje har været yderligt placeret, da behovet for parkeringspladser voksede. Netop opdelingen imellem friarealer og infrastruktur har medført, at udvidelser har fundet sted, uden at dette har påvirket de centrale friarealer i boligområdet.

Rabatterne langs de to interne veje viser sig at være tilstrækkelige til at møde det stigende behov helt indtil 1993, hvor parkeringsarealet må udvides yderligere (fig. S.12 og S.13). Også de nye parkeringsarealer bliver indpasset langs de eksisterende veje. Vejene udvides en smule, og ved Kildeager involveres også vejens sydlige side – ind mod de grønne rum. Med rabatter, der i små knæk skaber plads til parallelparkering, lykkes det at tilføje cirka 20 nye båse og samtidig efterlade minimale aftryk i rummene imellem boligblokkene (fig. S.14 og foto S.15). Hver af de nye rabatter kom til at optage blot få kvadratmeter af den tidligere græsflade, imens beplantningsbælterne kunne bestå urørt. I enden af Kildeager udvidedes desuden vendepladsen, og også her anlagde man en håndfuld parkeringsenheder.

Der forekommer dog én undtagelse fra de resterende parkeringsløsninger langs vejene, og det er ved blok 3. Hvor de andre blokke er forsynet med stier langs facaden, findes der ved blok 3 en reel tilkørselsvej, der siden opførelsen har været anvendt til kørsel af brændsel til bebyggelsens fyr. Selve vejen er altså ikke ny, men parkeringsenhederne er blevet oprettet på denne strækning ved en senere lejlighed. Dette er sket før 1988, idet pladserne fremgår på beplantningsplanen (1988).

Denne parkering er et 'brud' med den anden praksis i området. Konsekvenserne af dette greb er forholdsvist begrænsede, idet vejen fandtes på forhånd. Desuden er parkeringspladserne anlagt bag beplantningsbæltet af birk – og dermed er de i høj grad afskærmet fra blok 4. Netop birkebeplantningen er dog ikke kendetegnet ved en betydelig underskov, og derfor er parkeringen ikke skærmet fra alle lejligheder.

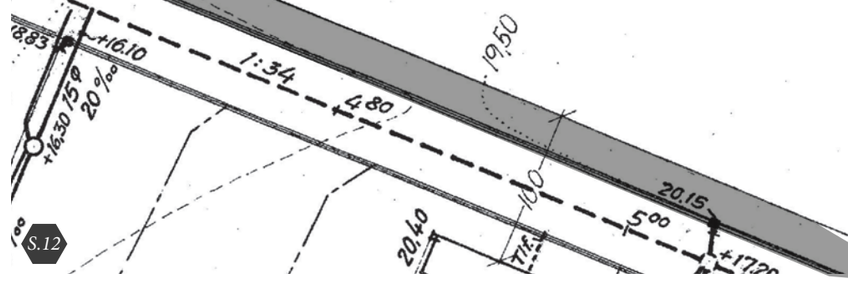
Børn og Leg

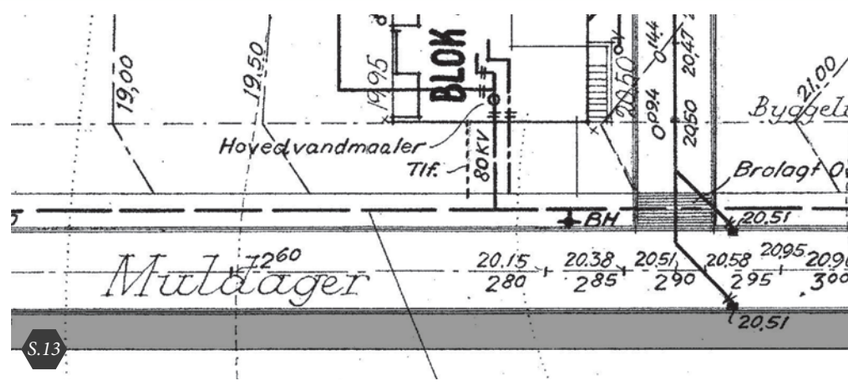
Som det er beskrevet i værkanalysen, har børnene haft en særlig plads i Skolevangen. Serien af planer på næste side viser, hvilket fokus der har været alene på legearealet i Skolevangens vestlige ende. Planerne vidner om en vedvarende aktivitet og interesse for udviklingen af friarealer til børnene frem til i dag. Fælles for planerne indtil 1988 er, at der søges isoleret et område til børnenes leg – beplantningen (overvejende tjørn) bruges blandt andet til at sikre denne afskærmning. Om den viste byggelegeplads oprindeligt var tilsigtet er uvist, men Poul E. Hansen realiserede byggelegepladsen på baggrund af Sørensens pædagogiske idealer om leg. Efter flere års projektering og eksperimenteren med placeringer blev byggelegepladsen placeret yderligt med en nyanlagt boldbane imellem legepladsen og blok 1 (fig. S.18).

En række selvstændige institutioner i fsb's boligbebyggelser samledes i 1949 under navnet SBBU, Socialt Boligbyggeris Ungdomsklubber. Det vestlige legeareal i Skolevangen kom også til at høre under SBBU, og det er altså under disse faner, at både byggelegepladsen og al senere udvikling i delområdet foregik. I starten af 1990'erne udtrådte SBBU af fsb-slægten, og siden har legeområdet formelt tilhørt den nu selvejende institution og altså ikke boligafdelingen Skolevangen. Det er muligvis denne udvikling, der fordrede, at Skolevangen begyndte at etablere "egne" nye legepladser i landskabet. Tre legepladser er blevet anlagt siden. To af disse indarbejdes i beplantningsbælterne imellem blok 2 og 3 samt 3 og 4. Den tredje finder man ved Kildeager 59 (ved blok 5). Der findes desværre ikke oprindelige planer for disse tre projekter.

Legepladserne er sidenhen blevet renoveret og udbygget som led i en 3-trinsraket. Særligt legepladsen ved Kildeager 59 er efterfølgende blevet gennemgribende moderniseret (se dispositionsforslag fra Landskabsarkitekterne Roskilde, 2010). I samme ombæring renoveres og udbygges boldbanen (til en multibane), så den nu tilbyder tidssvarende lege- og spilmuligheder for de større børn.

Legepladsen ved Kildeager 59 står færdig i 2012 (foto S.20). Den er nu blevet udvidet, således at det vestlige 'omdrejningspunkt' er blevet

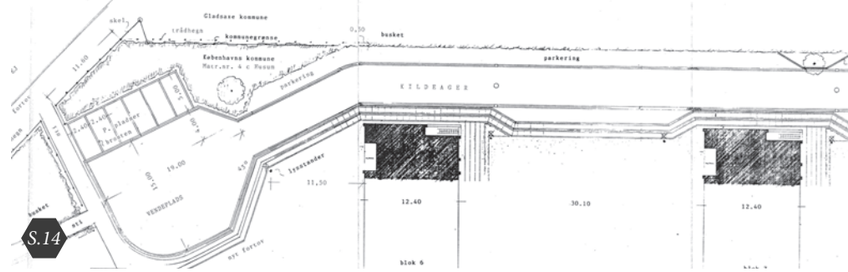
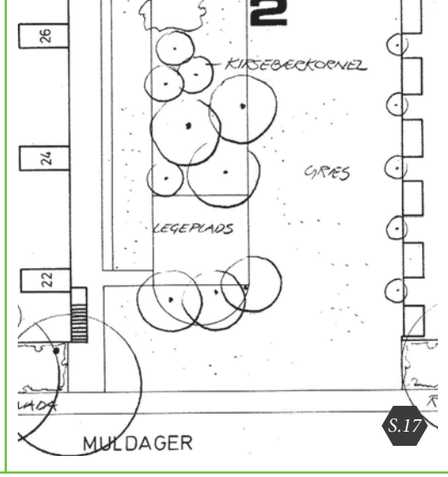

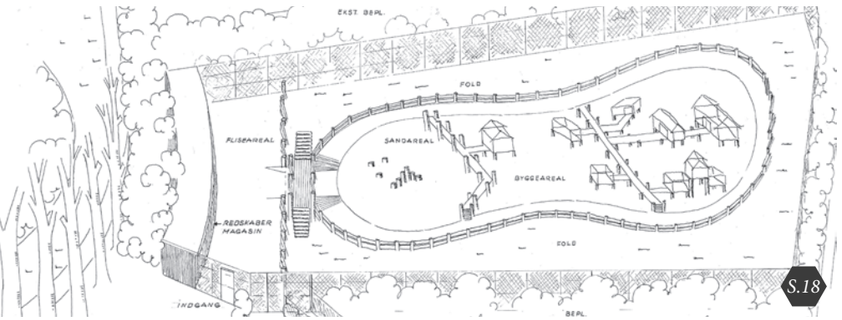
Fig. S.12 og S.13: Veje og rabatter (markeret) ved henholdsvis Muldager og Kildeager efterlader gode arealer til udvidelse af parkeringsarealet (fra situationsplan, 1943). Fig. S.14: Ny parkering finder indpas i periferien af de grønne arealer (Detalje fra vejplan 1993). Foto S.15: Foto af den aktuelle situation langs Kildeager (foto, 2014).

S.16

S.17

S.18

S.19

Fig. S.16: C.Th. Sørensen stiller forslag til en byggeleplads (1952). Fig. S.17: En legeplads finder indpas i et af beplantningsbælterne (detalje fra planforslag, 1988). Fig. S.18: Poul E. Hansen færdiggør Sørensens planer om byggelegepladsen (perspektiv, 1970). Foto S.19: Den netop renoverede og udvidede legeplads og opholdsareal ved Kildeager 59 (foto pvm. 2013).

inddraget. Også en del af den eksisterende tjørnebeplantning er blevet ryddet i forbindelse med arbejdet. Særligt for arbejdet med denne legepladsudvidelse er dog en respekt for det eksisterende anlæg. Fx opgraves og gemmes tjørn eller skud fra de oprindelige tjørn med den hensigt at genskabe skovbæltet i og omkring legepladsen efter endt arbejde. Også komponenter, strukturer og formgivning i den nye legeplads har tydelige referencer til det eksisterende anlæg. Desuden indpasses elementer med en nænsomhed og en forståelse for det eksisterende terræn.

Afrundende må det konstateres, at behovet for legearealer til Skolevangens børn har medført mange planlægningsaktiviteter i området igennem tiden. En decideret indgriben i de primære beplantningsstrukturer og selve syntaksen i uderummene har også været et resultat af behovet for fornyelse. Begivenhederne har dog haft et tydeligt afsæt i de eksisterende landskabsideer, og derfor optræder der flere eksempler på referencer imellem det oprindelige og det nye. Betydningen af ændringerne i omdrejningspunkterne og beplantningen omtales i de følgende afsnit.

Beplantningsbælterne

Beplantningsbælterne er nøje beskrevet i værkanalysen, idet de er anledning til flere af de tilsigtede kvaliteter i området. Det fremgår af blandt andet af værkanalysen, at bælterne spiller en helt særlig rolle – ikke bare for hvordan uderummene opfattes og fungerer – men for hele boligafdelingens identitet.

Beplantningsbælterne i området er etableret som monokulturer med intention om senere indføring af en underskov. Dette bliver antaget på baggrund af Sørensens *'Pl.'* (Plantninger og buske), der markerer bælterne. Endelig i 1988 (planforslag 1988), altså mere end 40 år efter etableringen, indplantes den første underskov, og Sørensens plan bliver en realitet. De monokulturelle 'skove' i Skolevangen optræder derfor i dag med en varieret underskov, der skaber rumlig dybde samt bryder blikket under træstrukturerne, der nu er blevet så høje, at de ikke længere skærmer i øjenhøjde. Dette må anses som en vigtig handling og en særlig kvalitet for udviklingen i beplantningen.

Træmassiverne, der udgør uderummenes primære strukturer, er alle – uden undtagelse – veludviklede og udgør dermed et skalamæssigt modstykke til byggeriet. Disse strukturer sikrer i dag en oplevelsesrigdom i området og en stor variation i rum. Både åbne, lukkede, intime og vidtrækkende uderum er at finde. Nogle er med loft, imens andre har himlen som loft.

Valget af en unik træart i hvert bælte har også tilført en dimension, hvad angår rumlig variation, idet træernes kroner og underskov skaber stærkt varierede situationer. Det vurderes, at en fornuftig, løbende udtynding af træer i bælterne har fundet sted, som det vil og skal ske under almindelig skovdrift. I dag resterer derfor cirka 10 % af de oprindeligt plantede komponenter i bælterne.

Med udgangspunkt i valget af forskellige træsorter i områdets beplantningsbælter opstår der en situation, hvor de enkelte sorters successionsperioder begynder at spille en rolle for bælternes kvalitet og udtryk. Denne situation opleves i dag således, at der er begyndende tegn på fornyelsesbehov i nogle træbælter. Dette gælder for eksempel for birken, der sjældent bliver 100 år, og i skovdrift ofte fældes inden 60-70 år, hvor successionsraten udnyttes bedst. Dette skal fx ses i forhold til egetræet, der reelt kan blive flere hundrede år. Betydningen af dette er, at beplantningsbælterne, på trods af deres flotte fremtræden, optræder i forskellig tilstand.

Planforslaget (1988) foreslår desuden en reetablering af beplantningsbæltet bestående af hæg. Ifølge den registrering, der er grundlag i planforslaget, er der ikke mange af de eksisterende hæg tilbage – årsagen til dette er ikke beskrevet. Landskabsarkitekterne L.N. og Ulla Larsen lægger op til en foryngelse af strukturen og tager igen udgangspunkt i almindelig hæg som plantekomponent. Aktuelle besigtigelser viser, at foryngelsen har fundet sted, og at beplantningsstrukturen trives i dag.

Som nævnt i foregående afsnit findes der et par eksempler på, at beplantningsbælterne er blevet påvirket af senere tilføjelser i udearealerne. Særligt behovet for nye legearealer har spillet en rolle. Resultatet har i hvert tilfælde været, at der er sket en form for 'vekslen' af kvaliteter, hvor man er gået på kompromis med kvaliteten af beplantningsbælternes holdbarhed og virkning til fordel for funktionelle behov. To steder er beplantningsbælter blevet brudt, og oplevelsen af skovbrynet er her noget udvisket. Det nye legeareal, der erstattede det vestlige omdrejningspunkt, har fx gjort indhug i bæltet af tjørn. I sidstnævnte tilfælde har man dog haft fokus på at genplante tjørnen omkring legepladsen, og det antages, at karakteren af skoven med tiden kan genskabes.

Planæstetik og Syntaks

I værkanalysen så vi på den orden, der eksisterede imellem landskabernes komponenter og strukturer. Et af analysens fund var, at der på planen blev 'leget' med en logik, der handlede om tiltrækning – de forskellige elementer imellem. Selvom denne logik gjorde sig gældende generelt i området, var det især i områdets stiforløb og ved de beskrevne omdrejningspunkter, at den fremstod med størst klarhed. Ser vi på områdets elementer i dag, er logikken blevet væsentligt sværere at tyde. Det skyldes, at de to omdrejningspunkter er blevet udvisket eller fjernet, og at stiens forløb er blevet ændret.

Den nyligt færdiggjorte legeplads ved Kildeager 59 har erstattet det vestlige omdrejningspunkt helt. Godt nok har landskabsarkitekten flere steder valgt at benytte cirklen som motiv i den nye plan, men placeringerne af cirklerne er ikke de samme, så 'tiltrækningskraften på stien' er ikke afspejlet i det nye legepladsanlæg.

Det østlige omdrejningspunkt ligger i dag som græs, men kan endnu tydes, da de endnu eksisterende tjørn stadig markerer det cirkulære motiv. Forløbet i stien omkring er dog ændret i forbindelse med en tilbygning til blok 11, og derfor rækker stien nu ind i cirklen (fig. S.21). Dermed bekræfter forholdet imellem disse strukturer heller ikke længere den oprindelige idé om tiltrækning.

Slutteligt kan det nævnes, at den centrale sti er blevet givet et anderledes forløb igennem området. Hvornår dette er foregået, er uvist. Det er dog relevant at påpege, at stiens forløb i den oprindelige plan var en betydelig indikation for ideen om tiltrækning.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Skolevangen har ligesom de andre boligområder oplevet behovet for fornyelse og ændringer i udearealerne. Årsagerne til disse ændringer synes tidstypiske, idet der er tale om et forøget parkeringsbehov, nye legearealer og tilbygninger i bygningsmassen. Generelt kan det alligevel påstås, at landskaberne har håndteret denne udvikling, der udtrykker en anden kvalitetsdannelse, uden de store tab af oprindeligt planlagte æstetiske kvaliteter. Det konkluderer analysen, først og fremmest fordi de bærende beplantningsbælter har bestået og i dag fremstår karaktergivende for hele boligafdelingen. Træerne har gennemgået præcis den udvikling, der ifølge værkanalysen mentes tilsigtet.

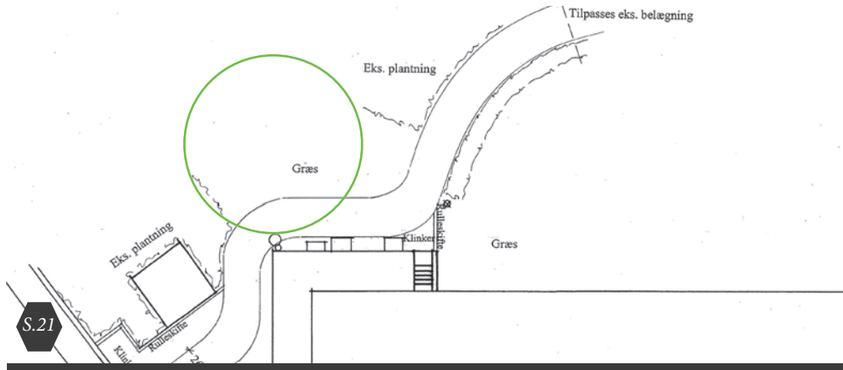
Parkeringsarealerne blev udvidet i 1980'erne og i 1990. Som beskrevet i analysen er det foregået med minimal påvirkning af de grønne elementer. Dette skyldes dels, at man valgte at udvide med en tilgang, der gjorde mindst muligt indhug i de grønne arealer. Men det kan til dels også henføres til, at færdselsveje var anlagt yderligt i området, hvorfor det overhovedet var muligt at udvide her. Særligt det sidstnævnte har medført, at der har været en klar opdeling imellem friarealer og veje i Skolevangen. Hermed har udvidelsen, der har budt på øgede funktionelle kvaliteter, ikke haft en reel konsekvens for de indre friarealers karakter og andre givne kvaliteter. Kun den nye parkering ved blok 3 strækker sig ind i området. Her er parkeringsenhederne indpasset langs beplantningsbæltet, og bilerne er dermed delvist afskærmede. Igen er konsekvenserne begrænsede, om end større (rent visuelt), og løsningen bryder desuden med ideen om de ellers klart funktionsopdelte arealer.

Legearealerne har modsat parkeringsudvidelsen haft betydning for de grønne elementer i Skolevangen, idet nye legepladser er placeret i selve beplantningsbælterne. Aktørerne har befundet sig i en situation, hvor de skulle træffe et valg om at veksle disse kvaliteter. Ultimativt er det blevet behovet for den nye funktionalitet, der blev afgørende. Det må dog konstateres, at der optræder store fordele ved legepladsernes indplacering i selve beplantningsbælterne, hvis målet har været at respektere den eksisterende landskabsarkitektur – dette særligt, hvis man overvejer de alternative placeringer, der måtte være. Beplantningen danner nemlig ramme omkring legefaciliteterne, der synes afskærmede og altså også mindre fremtrædende i landskabet. Godt nok bliver skovbælterne delvist brudt, men træernes evne til at 'samle sig' omkring legepladsen bevirker, at der sker en egentlig indlemmelse i beplantningen. Ved erkendelsen af, at legepladserne var nødvendige for kvaliteten af uderummene i Skolevangen, har det mindst mulige værditab fundet sted ved implementering af disse nye funktioner.

Så der er trods alt sket en del ændringer i landskabet. Analysen opsummerer, at ændringerne ikke har stor indflydelse på de oprindeligt tilsigtede kvaliteter, da landskabernes funktionalitet såvel som de æstetiske virkninger og oplevelser er intakte. Alligevel må man pege på den planæstetiske idé, der med tiden er blevet udvisket. Tidligere i analysen påpeges det, at landskabets greb og virkninger stadig er intakte. Derfor kunne man fristes til at sige, at det spiller en underordnet rolle, hvorvidt denne 'abstrakte' logik i planen forsvinder. Og så alligevel. Ideen er en del af landskabets historie, der beretter om syntaksens berettigelse. Så på trods af, at den måske ikke blev oplevet på stedet, så

S.20

S.21

Foto S.20: Beplantningsbæltet af hæg (Prunus padus) skaber rum og oplevelse (foto, 2014). Fig. S.21: Det østlige omdrejningspunkt er fortrængt af bygningsudvidelsen (markering på belægningsplan, 2001).

Foto S.22: Tiden bider sig fast i selv de bestandige landskabselementer. Foto S.23: Arkitekturens bærende strukturer er intakte: bygningsværk, sti og beplantningsbælter (begge fotos, pvm. 2013).

var den forklarende for syntaksen, dvs. for, hvordan tingene var og er strukturerede. Hvad værdien af denne fortælling kunne være, er svært at gisne om, men man skal ikke underkende, at fortællingen i sig selv også kan have værdi.

Værkets styrker

Analyserne tegner et billede af et anlæg, der har udvist betydelig modstandsdygtighed overfor tidens skiftende påvirkninger. En modstandsdygtighed, der betyder, at landskabet i dag har mange af de oprindeligt planlagte kvaliteter og derudover en række nye.

Dette er tilfældet, på trods af at Skolevangen ligesom andre boligafdelinger er blevet mødt med nye behov og krav om tilpasning. Æstetiske kvaliteter er i høj grad formået opretholdt, imens funktionaliteten af anlægget er blevet revideret.

Et bud på æstetikkens styrke er brugen af få og meget tydelige virkemidler; her tænkes der særligt på beplantningsbælterne. Bælterne fremstår som de (eneste) primære strukturer. Princippet er til at få øje på, så beplantningsbælterne efterlader ingen tvivl om deres berettigelse i landskabet og i boligafdelingen.

Hertil bør det påpeges, at beplantningsbælterne, trods deres konsekvente formgivning (på tegningen), tåler stor intern variation ift. plantekomponenter, både hvad angår størrelse, alder, spredning m.m. alt imens bælternes udtryk bevares. Dermed er beplantningsbælterne fx ikke unødvendigt sårbare overfor fjernelse af enkelte trækomponenter. Til sidst bør det nævnes, at frembringelsesmetoden som skovplantning ligeledes har givet anledning til styrke. Løbende udvælgelse af de sundeste plantekomponenter og fjernelse af de svageste har været en fast aktivitet i landskabsudviklingen frem til i dag. Det har i høj grad været med til at sikre en god vækst i bælterne og materialemæssig holdbarhed. Skal denne tilgang fortsat være gældende for fremtidig udskiftning af beplantning, bliver det dog svært at reetablere bælterne stedvist – det kan vise sig nødvendigt at starte de enkelte bælter 'forfra', når holdbarheden af komponenterne bliver for lav.

Et andet centralt og gennemgående element er den gule klinkebeblægning, der er et karakterisktisk og gennemgående element i landskabet. Klinkebelægningen fremstår i dag med patina og er generelt i en god forfatning. Belægningen kræver dog – og har krævet – renoveringer og konstant opmærksomhed. Dette er særligt tilfældet i den vestlige del af området, hvor jorden er lavtliggende og blød.

Som beskrevet i analysen forekommer der i nogle tilfælde en veksling af kvaliteter, hvor nye behov har kaldt på forandringer. Dette er primært foregået i relation til placering af nye legepladser i beplantningsbælterne. Det konkluderes i foregående afsnit, at netop denne tilgang har haft færrest mulige visuelle konsekvenser. Det på trods af, at beplantningen påvirkes direkte. Udover at beplantningsbælterne leverer en betydelig del af den æstetiske oplevelse såvel som den funktionelle disponering, så synes det også at være i kraft af beplantningsbælternes tilstedeværelse, at de grønne arealer har vist fleksibilitet overfor tidens påvirkninger. Dette fordi de har ageret rammer for nye funktioner. Denne balance bliver fortsat essentiel for fremtiden i bestræbelserne på at sikre kvaliteternes bevarelse og udvikling.

Også disponeringen af infrastrukturen har spillet en vigtig rolle i bevarelsen af de eksisterende grønne kvaliteter, netop fordi den tillod udvidelse af parkeringsarealet med minimale følgevirkninger. Dermed har de eksterne veje bidraget betydeligt til udearealernes fleksibilitet.

Voldparken (1946-48)

Voldparkens landskabsværk handlede om volumener og rumlig variation. Varierede beplantningstrukturer langs bygningsgavle skabte et blødt og koncist hovedrum, der stod i kontrast til den åbne 'slette'. En fragmenteret bebyggelsesplan og et for abstrakt og vedligeholdelseskrævende beplantningskoncept er forklaringer på forfaldet af de tilsigtede arkitektoniske kvaliteter.

Voldparken er beliggende i Husum lige ved Københavns Vestvold, der afgrænser boligafdelingen i nord. Landskaberne er tegnet af C.Th. Sørensens tegnestue (herfra: Sørensen) kort efter IIVK. Grundlaget for værkanalysen er blandt andet en serie af oprindelige haveplaner med planteangivelser samt situationsplaner.

Projektmaterialer viser blandt andet, hvordan særligt det øgede parkeringsbehov har udfordret det oprindelige landskabsværk, men også hvordan boligområdets arealer og rammer ikke er blevet udnyttet optimalt. Desuden fortæller nylige registreringer, at beplantningen omkring landskabets hovedrum har undergået betydelige forandringer.

Fig. V.1: På denne landskabsplan (1947) for Voldparkbebyggelsen er Voldparkens ejendomsgrænse markeret, og det ses, hvordan overgangen til nabobebyggelsen sker i de åbne friarealer uden nogen fysisk markering. Bemærk desuden, hvordan Kobbelvænget deler Voldparken i to enheder.

Afgrænsning og terræn

Voldparken indgår i en større boligplan i Husum sammen med to andre almene boligbebyggelser (fig. V.1). Øst for Voldparken findes Arildsgaard og bag denne Kobbelvænget, der begge er opført af AAB. De tre bebyggelser indgår i en fysisk sammenhæng med fælles bebyggelsesstruktur, og imellem bebyggelserne er der store grønne friarealer. Matrikelskellet er et sted på plænerne imellem Voldparken og Arildsgaard, men der er intet, der markerer overgangen imellem ejendommene.

Mod nord møder Voldparken Københavns Vestvold. Både syd og vest for bebyggelsen støder man på større veje, og bag disse er der et plejecenter og boligbebyggelser i matchende skala. I hver af disse retninger er der markante barrierer i skellet, hvorfor der ikke er visuel kontakt til 'omgivelserne'.

Terrænet indenfor boligafdelingens matrikel bevæger sig mellem 16 og 21 meter over havniveau. På de historiske planer er der intet, der indikerer, at området er vådt, men idet der er et fald mod den sydlige del af den planlagte bebyggelse gives afvandingen alligevel opmærksomhed i landskabsværket (fig. V.2).

Bebyggelse

Edvard Heiberg og Karl Larsen er arkitekterne bag byggeriet. På figur V.1 er bebyggelsesstrukturen vist. Om end infrastrukturen ændrer sig i forhold til den viste plan, så er bebyggelsens disponering den samme som her skildret.

Bebyggelsen i Voldparken består af 15 blokke. Bygningerne er opført i gule teglsten med reliefeffekter i gavlene. Tagene er beklædt med bølgeeternit. Til hver lejlighed er knyttet en indbygget altan. De fleste blokke er fritstående stokke, men 6 af stokkene er sammensat i 3 vinkler.

De to nordligste blokke er både i længde og højde i en større skala end det resterende byggeri. De er opført i 8 etager, hvilket står i skarp kontrast til de resterende blokke med blot 3 etager. Disse to blokke er adskilt fra de andre af den gennemgående vej Kobbelvænget. Syd for Kobbelvænget er desuden opført et garagekompleks, der danner en barriere imellem de to i forvejen adskilte dele af Voldparken.

Området syd for Kobbelvænget bærer også variation, om end bebyggelsen karaktermæssigt og fysisk har tættere relationer. De fleste blokke er nord-syd-vendte og organiseret langs en central kile, hvorigennem der er tilkørsel til området. Øst for kilen optræder 5 tværgående stokke, der rækker ud i de grønne områder. De er både infrastrukturelt og visuelt isoleret fra 'fællesskabet' omkring kilen.

Voldparken tæller 400 boliger ud af de i alt ca. 1200, der er etableret i den samlede områdebebyggelse. Udover boligerne har Voldparken 8 erhvervslejemål, klublokaler, selskabslokaler m.m.

Infrastruktur

Både i og omkring boligafdelingen er der større trafikerede veje. Gadeforløbet i kilen kaldet 'Voldparken' er adgangsvej for størstedelen af Voldparkens egne beboere, men tillader også gennemgående trafik. Den tværgående vej 'Kobbelvænget', der også gennemløber området, udgør adgangsvej til både den nordlige del af Voldparken og boligafdelingerne Arildsgaard og Kobbelvænget. Syd og øst for Voldparken optræder henholdsvis 'Gadelandet' og 'Bystævnet'. Sidstnævnte ender blindt, men begge veje udgør markante barrierer imellem Voldparken og de omkringliggende byområder. Vejene er brede og suppleret med cykelstier og fortove, og langs dem begge etableres der allébeplantninger.

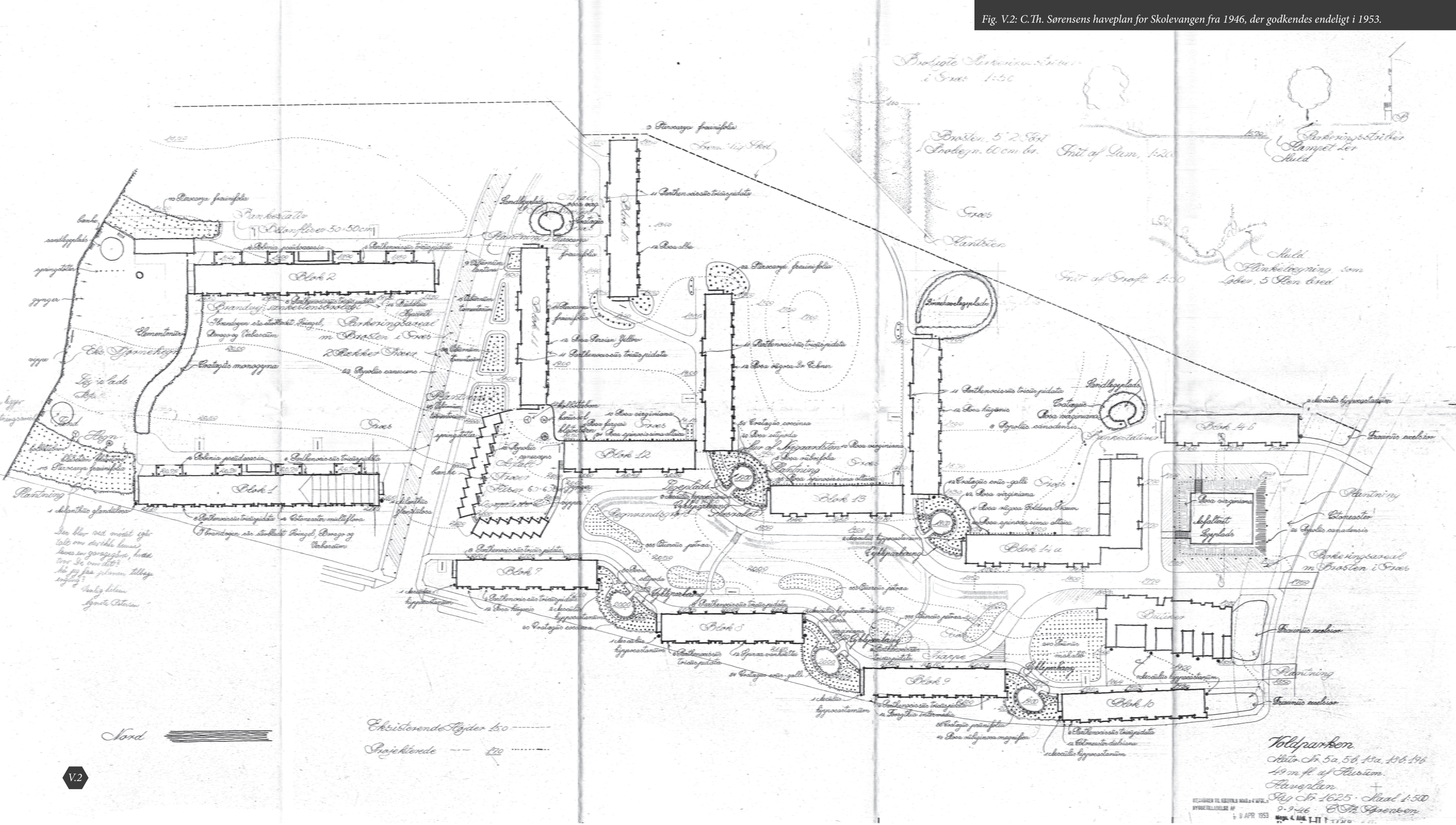
I den mindre skala er infrastrukturen sparsom. Langs gadeforløbet i kilen er der fortove. Ved de øst-vest-orienterede blokke 'i' friarealerne forløber stierne langs de nordlige facader. I vinkelbebyggelserne er der porte, der muliggør adgang til disse stier, og som også skaber flere passager imellem de grønne friarealer og det centrale hovedrum. Udover stiforløbet langs boligfacaderne er der enkelte stier, der krydser plænerne imellem Voldparken og Arildsgaard.

Landskabsværket

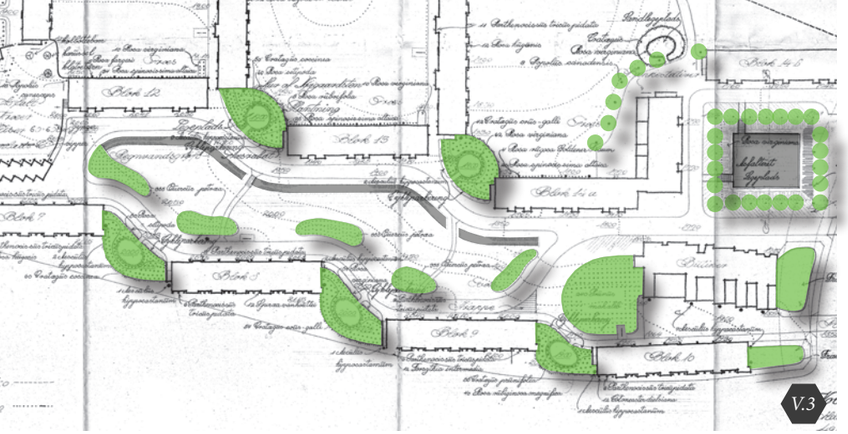
Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

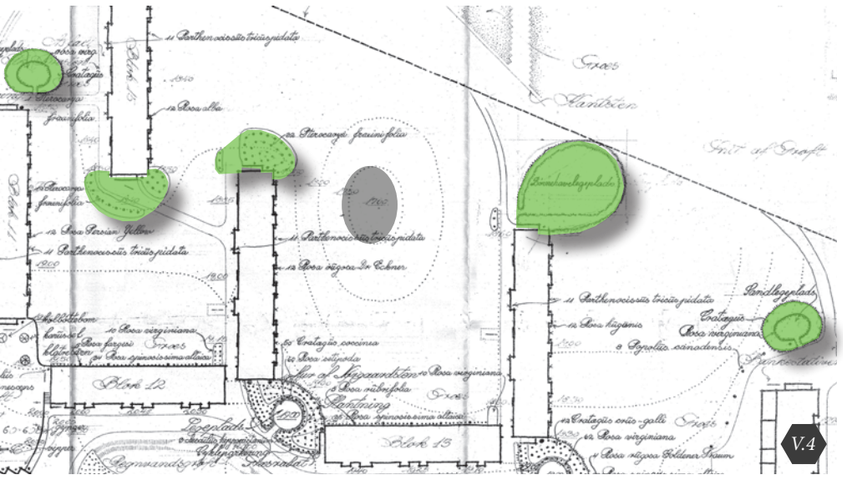
Til at analysere landskabsværket foreligger der 4 alternative haveplanforslag fra Sørensen. Alt tyder på, at der måtte laves mange justeringer, før den endelige udgave blev fundet. I det følgende vil analysen som udgangspunkt henvise til den fjerde og seneste udgave (tegnet i 1946, sidenhen redigeret og endeligt godkendt i 1953), idet det på baggrund af aktuelle besigtigelser vurderes, at denne reflekterer 'værket' bedst

Fig. V.2: C.Th. Sørensens haveplan for Skolevangen fra 1946, der godkendes endeligt i 1953.

V.2

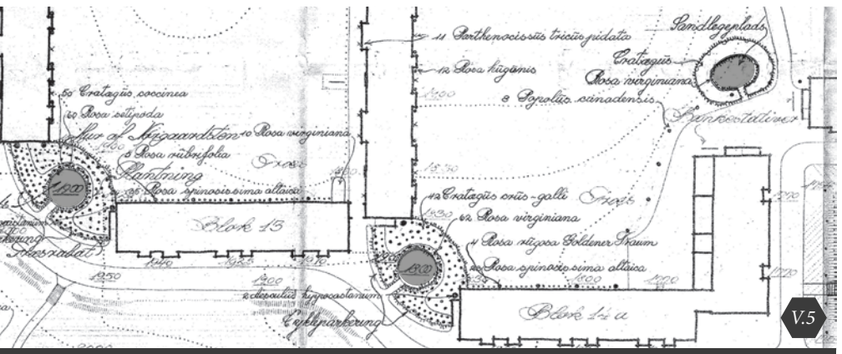

Fig. V.3: Al beplantning (grøn) er fremhævet på et planudsnit af haveplanen (1946-1953). Mange strukturer optræder som store volumener ved bygningsgavle. Markeret (grå) er også en grøft og placeringen af den oprindeligt skitserede dam. Fig. V.4: Et planudsnit, der viser bebyggelsens periferi mod øst. Igen ses voluminøse planter op ad bygningsgavle, men også fritstående plantninger. Markeret (grå) er også en skålformet fordybning i terrænet. Fig. V.5: Mange beplantningsstrukturer er 'hule'. Dette er særligt tilfældet for plantningerne omkring den centrale kile i bebyggelsen (haveplanen, 1946-1953).

(fig. V.2). Den lange reviderings- og godkendelsesperiode bør ikke ses som udtryk for, at landskabet først blev etableret i 1953. Derimod har der snarere været overvejelser vedrørende detaljer, som først senere er faldet på plads for dermed at blive implementeret.

Grønne volumener med rum

På udsnittet fra haveplanen (1946-1953, fig. V.3) er en række beplantninger i og omkring den centrale kile blevet fremhævet. Markeringen omfatter samtlige beplantningselementer på planudsnittet bortset fra facadebeplantninger. Der er ingen solitære træer eller buske på planudsnittet. Derimod fremgår det, at alle beplantningskomponenter indgår i større strukturer, der består enten udelukkende af træer eller af beplantninger i flere lag. Undtagelsesvis optræder træer i rækker eller i geometriske motiver. Udsnittet er udtryk for en tendens, der er generel i Voldparken.

Med undtagelse af det kvadratiske areal ved blok 14 og alléen langs Kobbelvænget har alle strukturer i landskabet desuden en blød formgivning.

Arterne, der findes i beplantningerne, varierer. Der er i de fleste tilfælde kun tale om én træart, men mange steder er der andre planter i de lavere lag. Tjørn (Cratægus) finder man i flere af beplantningerne, og typisk er det hvidtjørn (Cratægus crus-galli) eller skarlagentjørn (skarlagentjørn (Cratægus intricata), der bliver henholdsvis 8 og 3 meter i højden. Desuden anvendes weichseltræ (Prunus mahaleb), der ligesom tjørnen har en begrænset højde. Fælles for disse træarter er desuden deres markante hvide blomstring. På kilens plæner er der vintereg (Quercus petreae), og ved blok 1 og 2 samt ved gavlene blok 12a og 15 er der vingevalnød (Pterocarya fraxinifolia). Både vintereg og vingevalnød er træer, der opnår stor højde, og de har begge en bred og frodig vækst. I de tre tilfælde, hvor træer optræder i rækker, er gråpoppel (Populus canescens) anvendt – en træsort med kraftig opret vækst, der bliver op til 30 meter.

En kort gennemgang af Voldparkens beplantning viser, at:

- 5 af strukturerne på det viste udsnit (fig. V.3) er placeret imellem bygningernes gavle. Her skaber de med bløde kurver en forbindelse fra den ene bygnings gavl til den næste. Strukturerne, der skalamæssigt matcher bygningerne, fylder gavlarealerne ud, således at bygningsmassen bliver afløst af beplantningernes volumen.
- Yderligere 5 af strukturerne optræder på plænen i den centrale kile (fig. V.3). Disse beplantninger, der optræder på en svungen linje, består af egetræer. Strukturerne optræder på den højeste del af plænerne mod vest.
- Hernæst er der de geometrisk strukturerede beplantninger, der optræder med forskellig linjeføring (fig. V.3). Den sydligste kvadratiske plantning indrammer en også kvadratisk plads, hvori en asfalteret legeplads er at finde. På den nordlige side af 'Kobbelvænget' er der en dobbeltrækket alléplantning, der følger vejens forløb videre ind i nabobebyggelserne.
- På plænerne mod vest er endnu 5 beplantningsstrukturer markeret (fig. V.4). Tre af disse optræder igen op ad bygningsgavle, imens de andre to er på plænerne. Formen og størrelsen på disse strukturer er noget forskellige, men ligesom de tidligere er strukturerne formet med blød hånd.

Alt i alt er der tale om en vis variation imellem Voldparkens beplantninger, hvad angår plantevalg, udformning og placering. Beplantningerne kan dog generelt karakteriseres som voluminøse. Desuden er det en tendens, at der optræder store beplantninger ved facadegavlene.

Mange af beplantningsstrukturerne er hule – det vil sige, at de til en vis grad ikke er udfyldte med plantekomponenter (fig. V.5). Dette er tilfældet for alle beplantningsstrukturerne imellem facadegavle ved det centrale hovedrum. Centralt i disse beplantninger optræder der runde eller ovale åbninger med en diameter på cirka 6-7 meter. Strukturerne på de vestlige plæner er også hule eller brudte af stier, og ligeledes er to af strukturerne på plænen i den centrale kile brudte af stier. Rummene i disse beplantninger varierer i bredden fra 6 til 20 meter. Disse brud i plantevolumenerne er et andet karakteristisk træk i landskabsværket.

Græs

Græs bør, om end det kan opfattes som blot et underlag, nævnes som gennemgående komponent og struktur i Voldparkens landskab. Særligt ved de nordligste blokke og i Voldparkens østlige områder er de utilplantede, vidtrækkende græsflader et meget markant element i landskabsværket.

Terræn

Terrænet må karakteriseres som et tredje fremtrædende landskabselement, der bearbejdes på planen. På figur V.3 ses tre eksempler på terrænbearbejdning: På plænen mellem blok 9, 10 og 14 er terrænet sænket i en skålform. I den centrale kile er der foreslået en 160 m lang grøft langs den østlige vej. Sydligst på planen har Sørensen desuden anført 'Dam' over det kvadratiske areal ved tilkørslen til afdelingen. Dammen optræder dog ikke på den endelig haveplan.

Virkning

Et hovedrum opstår, og bygninger blødgøres

Planteanvendelsen har en række effekter, og en af dem er, at der opstår et veldefineret hovedrum omkring den centrale kile i bebyggelsen. Denne virkning opstår, fordi foreningen af bygningsstrukturer og gavlbeplantninger skaber en sammenhængende og veldefineret ramme omkring hele det centrale areal.

De 5 plantestrukturer, der optræder på en svungen linje på kilens plæne, har en dobbeltrolle, idet beplantningerne både optræder som møblering i rummet og samtidig påvirker rumligheden ved i forening at bryde hovedrummet ned i to dele. Resultatet bliver, at uderummene i denne del af boligafdelingen er mere kompakte (foto V.10 og V.12).

Beplantningerne, der optræder systematisk ved bygningsgavlene, får desuden stor betydning for, hvordan bygningerne optræder i Voldparken. Fra de åbne plæner og Arildsgaard vil Voldparkens bebyggelse fremstå indpakket i grønt. Bygningerne blødes således op af de voluminøse gavlbeplantninger, og beplantningen nedtoner hermed mødet imellem den vidt åbne slette og de markante boligblokke. Billedet af en bebyggelse, der ligger tilbagetrukket inde i skoven, vil være et grundlæggende motiv.

I hovedrummet i den centrale kile er virkningen den samme. Bygningerne opblødes, idet beplantningen optræder imellem gavlene. Figur V.6 illustrerer den rumlige struktur og den 'bevægelse', som hovedrummet får. Det bliver tydeligt, at forløbet igennem hele den centrale kile bliver præget af beplantningerne ved gavlene, idet bevægelsen igennem rummet i kilen bliver organisk og svungen. Plantestrukturerne på plænen i kilen samt infrastrukturens formgivning understøtter denne oplevelse og medvirker til, at hele hovedrummet ikke opleves på én gang, men derimod trinvist.

Højhusene står i kontrast

Området omkring de to nordligste blokke står i kontrast til den resterende bebyggelse. Bygningerne, der for deres tid må betragtes som højhuse, bliver ikke blødgjort af beplantning på samme vis som bygningerne mod syd. Derimod strækker de vidt åbne plæner sig fra den ene blok til den næste uden ophør.

Virkningen af dette er, at højhusene fremstår meget markante – nærmest fremhævede – i området, da der ikke vertikalt optræder andre elementer, som bryder med bygningernes fremtoning.

Mellemrummene

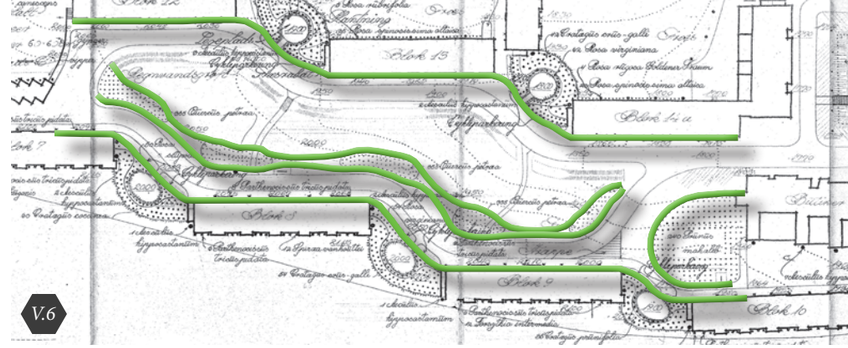
På planudsnittene figur V.7 og V.8 ses to af mellemrummene i landskabets beplantninger. Det er tydeligt, at beplantningerne ikke alene har til formål at opbløde og sammenkæde bygningerne. Mellemrummene i beplantningerne har en selvstændig funktion, idet de tilbyder små, intime rum, der er indrettet til forskellig brug. Mellemrummene supplerer den rumlighed, der optræder i og omkring de åbne arealer, idet de tilbyder intime rum, som ikke naturligt kan optræde på andre arealer i bebyggelsen.

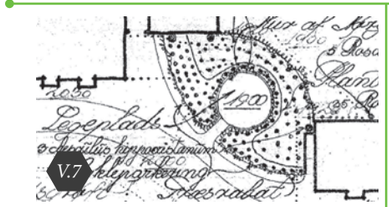
8 steder i Haveplanen (1946/53) har Sørensen skabt rum i en beplantningsstruktur og dermed plads til afskærmede funktioner. Yderligere 3 steder bryder han en struktur for blot at etablere sti igennem.

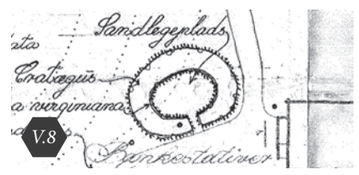
I alle beplantningerne med mellemrum er tjørn (Crataegus – forskellige arter) anvendt som den primære komponent i de rammeskabende strukturer. Tjørnens tætte vækst vil udgøre en tæt skærm trods den begrænsede tykkelse, som væggene i planstrukturerne får. Artens krogede former, detaljer på stammer og grene samt blomstring vil desuden udgøre en oplevelse (i detaljen) for den besøgende. Desuden optræder der enkelte større træer (såsom vingevalnød) langs gavlene i beplantningerne langs hovedrummet. Disse større komponenter vil danne loft over tjørnen og med tiden også de friholdte mellemrum. I nogle af strukturerne indgår ligeledes planter i lavere lag; her er det rosenhække, der danner ramme og farver i bunden.

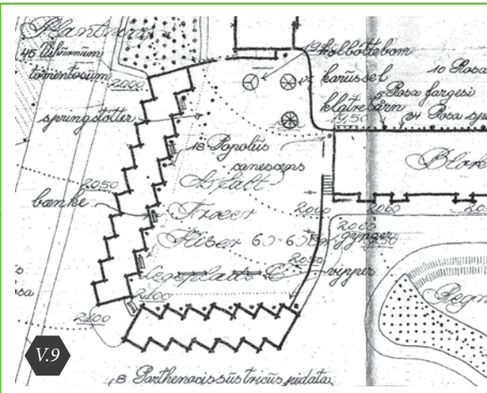
Rum til leg

Beplantningerne med 'mellemrum' betyder, at børnene får deres egne rum og steder, hvor legen kan udfolde sig uforstyrret. Fire af Vold-

V.6

V.7

V.8

V.9

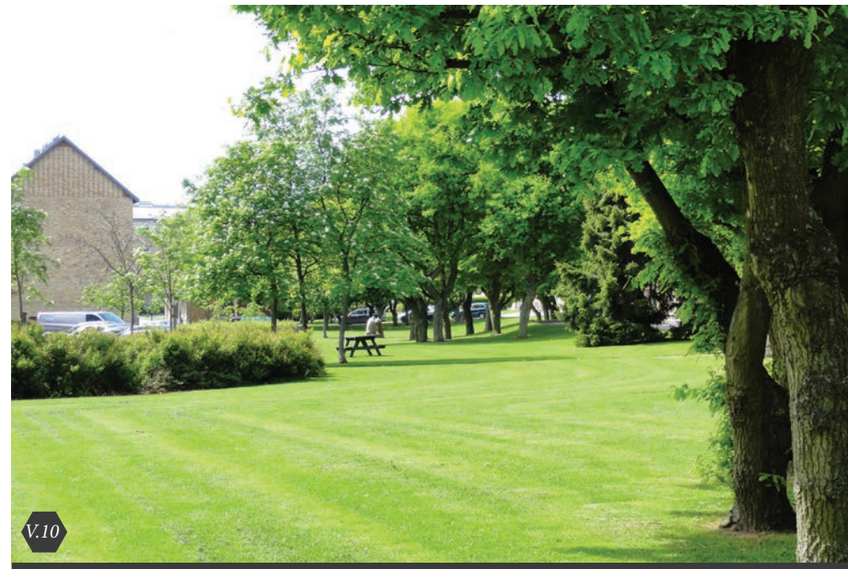

V.10

Fig. V.6: Illustration viser det rumlige forløb i hovedrummet, der skabes i foreningen af bygninger og gavlplantninger samt beplantningsstrukturerne på plænen. Fig. V.7 - V.9: Eksempler på indrammede arealer, der er påtænkt som legepladser. De to udsnit til venstre er 'mellemrum' i beplantningsstrukturerne, imens udsnittet til højre viser, hvordan et af de 'akavede' arealer er aktiveret som legeplads. Foto V.10: Kilens hovedrum (i dag). Egeplantningerne på plænen bryder rummet ned (foto, 2012).

V.11

V.12

Foto V.11: Beplantningsstrukturer på plænen i kilen skaber rumlig variation og oplevelse i hovedrummet. Foto V.12: Samme beplantningsstrukturer bevirker, at man ikke oplever hele hovedrummet på én gang, her, når man entrer hovedrummet fra Kobbelvænget. (begge fotos, 2012).

parkens i alt 7 foreslåede legepladser finder indpas i disse intime rum med grønne rammer. Da arealerne i disse beplantninger er små, synes legepladserne her at være udviklet tematisk i henhold til alderstrin og anvendelse. Derfor ses blandt andet påskrifter som *'sandlegeplads'* og *'børnehavelegeplads'*.

De resterende 3 legepladser er anderledes. De optræder på større arealer, og der synes ikke på samme vis at være fokus på rammedannelse omkring disse. I stedet er legeredskaber fordelt ud over større arealer, og der er plads til friere leg. At der ikke er fokus på rumdannelse, er ikke ensbetydende med, at områderne ikke har rammer, for det er egentlig tilfældet. Hvad der dog er iøjenfaldende, er arealernes placering i den samlede bebyggelsesplan. Særligt arealet nordligst på grunden samt det, man finder bag garagekomplekset (fig. V.9), fremstår som *'restarealer'* i den samlede strukturplan. Begge disse arealer er akavede, idet de formmæssigt og placeringsmæssigt adskiller sig fra den overordnede systematik i projektforslaget. I stedet for at forcere en tilpasning af disse restarealer i den generelle syntaks er områderne blevet aktiveret som legepladser, der optræder som unikke steder i boligafdelingen og med egne funktioner.

Regnvandshåndtering

Der er tydelige tegn på, at håndteringen af regnvand har været en faktor i planens tilblivelse. Det eksisterende terræn falder fra områdets nordvestlige hjørne ned mod plænerne imellem Voldparken og Arildsgaard. Fra Arildsgaard i øst falder terrænet ligeledes, hvorfor der opstår en terrænkile på de åbne plæner øst for Voldparken. Denne kile bliver gradvist dybere i en bevægelse mod syd, hvor der opstår lavområder imellem blok 9, 10 og 14. Dette er områder for potentiel akkumulering af regnvand.

Planforslaget tager stilling til denne eventuelle problematik. Grøften vil opsamle vand, der løber fra nordvest mod øst. Den skålformede fordybning på plænen skal tilbageholde det regnvand, der ellers ville bevæge sig sydpå.

Selvom 'dammen' sydligst i området ikke bliver realiseret i værket, så er der ingen tvivl om, at terrænet er blevet bearbejdet med henblik på at forhindre akkumulering af regnvand til fare for bygningerne.

Kontekst og kvaliteter i værket

Opførelsen af Voldparken finder sted kort efter IIVK. I Danmark hersker der endnu udtalt boligmangel, og økonomien er ikke kommet på fode efter krigen. Derfor spiller den almene boligsektor fortsat en stor rolle ved at sikre tilførslen af boliger. Og der er 'ting, der rører på sig' i byplanlægningen. Inspireret af blandt andet Lewis Mumfords 'havebyer' i England begynder de danske planlæggere at forøge skalaen af boligområderne, idet det bliver et ideal, at alle hverdagens behov skal kunne dækkes i selvsupplerende områder. Dette får betydning for planlægningen af Voldparken og dens nabobebyggelser. Selvom der kun skabes få reelle erhverv i området, skal bydelen, der tæller 1200 boliger, kunne understøtte butiks- og foreningsliv. Såvel butikshuse som erhvervslejemål, fritidsklubber, pensionistklubber og værksteder bliver en indlejret del af boligområdet. Desuden etableres senere i området (1967-68) Børnegården Voldparken, der rummer både vuggestue, børnehave, fritidshjem og børne- og ungdomspension.

Boligområdets skala, hvoraf Voldparken blot udgør én tredjedel, får også betydning for disponeringen af boliger og friarealer. Placeringen af og relationen mellem de 3 'boligklynger' bevirker, at der frigiøres store arealer til landskabsprojektet, og foreningen af boligafdelingernes friarealer giver således mulighed for pladskrævende brugsformer. På grund af plænernes omfang forekommer der desuden en særlig præsentation af bebyggelserne og herunder Voldparkenbebyggelsen, hvor særligt højhusene mod nord bliver udstillet i deres fulde skala.

Som kontrast til de store, fælles plæner arbejdes der minutiøst med at skabe rum til ophold, leg og andre aktiviteter inde i og omkring hovedrummet i kilen. Det er i og igennem dette hovedrum, at mange af landskabets kvaliteter skal findes og forstås.

Med beplantningen i hovedrummet har Sørensen skabt oplevelsen af en blød bevægelse igennem kilen; en landskabelig oplevelse. Denne opblødning af bygningsmassen er generel for hele den sydlige del af boligafdelingen, og hermed optræder der også en samlende karakter i området. Den rumlige bearbejdning, der forekommer med beplantningen i hovedrummet, har således tydelige æstetiske aspekter.

Sørensen synes at være optaget af at skabe uderum af intim karakter i Voldparken. Derfor er beplantningen i Voldparken ikke blot anvendt i et samspil med bygningerne i definitionen af bebyggelsens store træk; den er med til at skabe små rum til ophold og leg ved blokkenes gavle. Denne differentiering af rumligheder i landskabsplanen, må ses som

en tilsigtet kvalitet i værket.

Legepladsen er også et vigtigt tema i planen. Differentiering af legepladserne samt forsøget på at skabe gode rammer omkring disse har fået meget fokus. Desuden løser placeringen af visse legepladser også nogle 'problemer' i bebyggelsesplanen, idet flere af de anvendte arealer fremstår som rester, som konsekvens af dispositionen af bygninger og veje.

Det må desuden anses som et forsøg på funktionel kvalitetsdannelse (og en interessant fortælling), at Sørensen på planlægningstidspunktet adresserede afvandingsproblemer, der kunne opstå i området. Om end dammen ikke blev implementeret endeligt, kan de andre løsninger have været medvirkende til at holde vand fra kældrene.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Besøger man Voldparken i dag, vil man opleve, at konkrete ændringer og omdannelser ikke har bevæget anlægget langt fra det oprindelige værk. Alligevel kan området ikke opleves som det sted, som værket fortæller om. Det skyldes hovedsageligt, at der er sket et forfald i landskabets beplantning, og dette har præget udviklingen af de oprindeligt tilsigtede kvaliteter. Af konkrete ændringer går 'parkeringsproblematikken' dog igen som et hovedtema.

Parkering

I landskabsværket var der planlagt parkering langs Kobbelvænget samt omkring den kvadratiske plads ved Voldparkens sydlige indkørsel. Desuden blev der bygget et garagekompleks. På trods af disse indledende prioriteringer viser det sig i 1964, at de eksisterende faciliteter er utilstrækkelige. Poul Erik Hansen står klar med en plan, der skal forøge antallet af parkeringsbåse. På skitseforslaget (1964, fig. V.13) ses det, at Hansen forestiller sig flere parkeringspladser placeret afsides nord for plænen mellem blok 1 og 2. Indtil dette tidspunkt er arealet blevet benyttet til leg og har været asfalteret. Hansen foreslår at 'flytte' legepladsen ud på det grønne areal mellem blokkene. Hvorfor forslaget ikke bliver godkendt, er uklart, men senere planer benævner en '*byggelegeplads*' på arealet, så der kan således have været modsatrettede interesser.

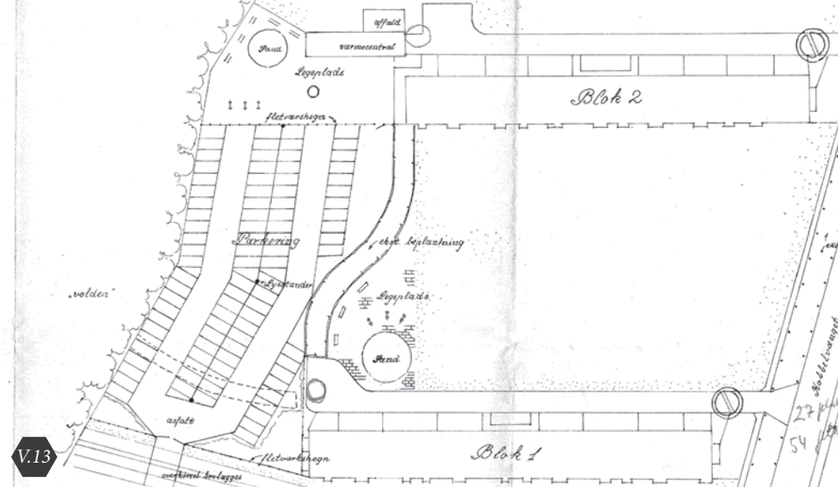
I perioden 1968 til 1972 udarbejder Hansen yderligere en række forskellige forslag til parkeringsløsninger. Fællesnævneren for disse er, at de alle har et forøget antal båse i forhold til forslaget fra 1964. I 1972 godkendes den endelige plan for en udvidelse, og et større trefaset projekt kan sættes i gang. Arealer i hele boligområdet er denne gang sat i spil. Planen er illustreret på tre delplaner i figur V.14-V.16. Delplanerne beskriver en etablering af 30 parkeringsbåse på østsiden af både blok 1 og 2. Ud for blok 10 er der tegnet 10 båse. Hele vejen omkring det centrale grønne areal i kilen skal vinkelparkering etableres med en befæstelse af græsarmering. Desuden inddrages det store, åbne friareal mellem blok 13 og 14; her foreslås etableret 111 parkeringsbåse. Der er altså tale om meget omfattende ændringer i Voldparken – planer, der skal udvide parkeringsarealerne med cirka 250 båse i alt.

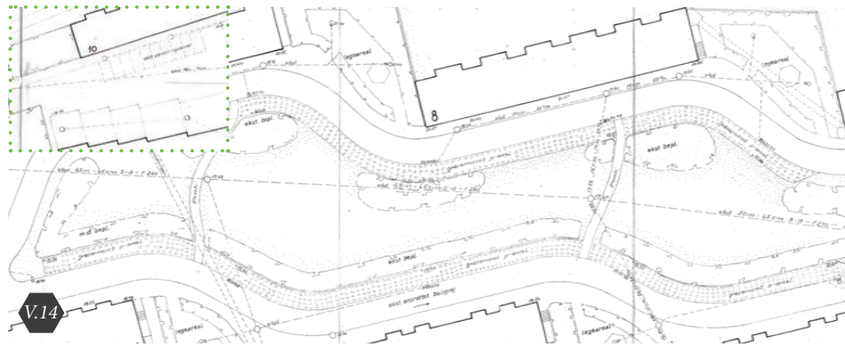
Før den endelige realisering af anlægget bliver projektet nedskaleret, selvom Københavns Kommune på dette tidspunkt har godkendt planerne. Udfaldet bliver, at parkeringsarealerne, der foreslås ved blok 10 samt ved blok 1 og 2, etableres. Løsningen i den grønne kile implementeres delvist dog temmelig forsinket, da det er Hans-Henrik Træstrup Madsens tegninger fra 1986, der realiseres til slut. Løsningsforslaget i kilen omgøres desuden i mellemtiden, og båsene, der etableres, bliver færre og parallelle med kørselsretningen. Planerne for de 111 båse imellem blok 13 og 14 droppes helt, hvilket betyder, at græssletten 'skånes'.

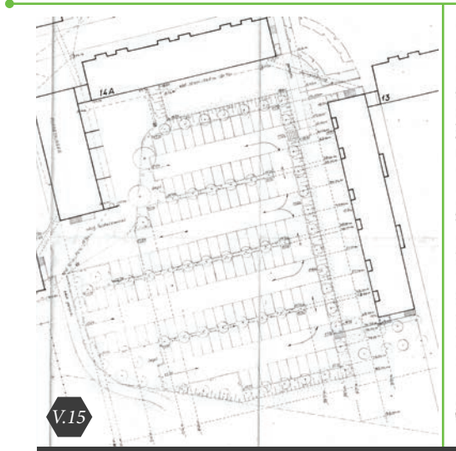
Parkeringen har altså været et centralt tema, der har influeret landskabets udvikling. Problematikken er udtalt i Voldparken, idet al bilinfrastruktur optræder internt i området, og derfor må parkeringsløsningerne også findes her. I nogle situationer medfører løsningerne, at der kommer en distance imellem beboerne og de grønne arealer. Fra indgangene til blok 1 og 2 vil bilerne eksempelvis udgøre en visuel barriere til de grønne områder, og den centrale plæne i kilen bliver rammet af.

Hvor blev børnene af?

Hvor der oprindeligt fandtes legepladser på områdets restarealer, findes der i dag nærved 'ingenting'. Både det nordlige areal og området bag garagerne fremstår øde. Begge arealer er stadigvæk asfalterede i dag. På det nordlige areal er der to ødelagte basketball-kurve (se ortofoto V.18 og foto V.20). Den kvadratiske plads ved områdets indgang i syd fremstår med græsbeklædning, og der er en udtjent sandkasse på

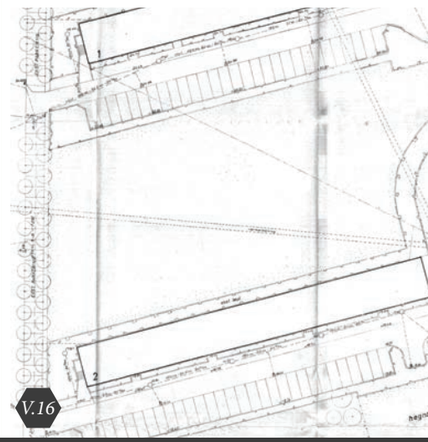
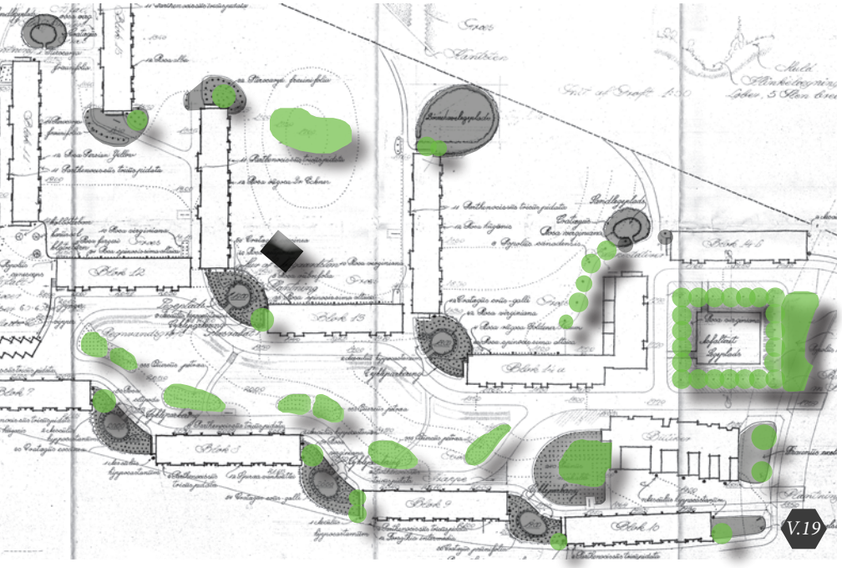

Fig. V.13: Her ses Poul E. Hansens skitseforslag (1964) for anlæggelse af parkeringspladser i områdets nordligste areal. Forslaget godkendes ikke. Fig. V.14 - V.16: Udsnittene stammer fra Poul Erik Hansens endelige planforslag (1972), der godkendes af boligafdelingen og Københavns Kommune. Tegningerne fortæller historien om behovet for massive udvidelser, og de tre delplaner har vidtrækkende konsekvenser for landskaberne. Ikke alle dele af det trefasede projekt gennemføres, og den ellers særligt markante udvidelse på den åbne plæne mellem blok 13 og 14 (fig. V.15) realiseres aldrig.

V.17

V.18

V.19

V.20

Ortofoto V.17: En ny legeplads er etableret og fremstår eksponeret på de åbne plæner ved blok 13. Legepladsen ses desuden på planudsnittet nedenfor. Ortofoto V.18: Her ses 'restarealet' bagved garagekomplekset, der oprindeligt var en asfalteret legeplads. Fig. V.19: På udsnittet fra haveplanen (1946-1953) er markeret den beplantning (grøn), der optræder på arealet i dag ovenpå et lag (grå) af den oprindelige beplantning. Det generelle svind er tydeligt. Foto V.20: Her ses det nordlige 'restareal' (foto, 2012).

området. Det samme gælder for de andre etablerede legearealer ved bygningsgavlene, hvor sporerne efter legepladser er væk; kun mellem blok 9 og 10 findes et legeskur og en sandkasse. Herudover er det ikke meget, der vidner om de mange og varierede legepladser, der oprindeligt var etableret i området.

Der foreligger ikke materiale, der beretter om, hvorfor disse legepladser, der oprindeligt var så mangfoldige, nu er forsvundet. Slitage og manglende vedligeholdelse eller måske et svindende behov kan være en del af forklaringen – men dette er blot gætterier.

Der, hvor forandringen er mest udtalt, er på de førnævnte restarealer. Idet disse steder oprindeligt var givet en 'alternativ' funktion, synes de også at have haft en berettigelse. Det er dog ikke længere tilfældet. Arealerne fremstår nu som tomme områder, der yderligere adskiller bebyggelse såvel som beboere, og påvirker således de oprindeligt tænkte sammenhænge i området.

I mellemtiden er én ny legeplads dog kommet til – det er en af de åbne plæner (ortofoto V.17). Denne legeplads optræder uden afskærmning, og såvel vejr som blikke har frit spil i området. Den farverige legeplads, der bedst kan beskrives som et 'katalogprodukt', er et fremmedlegeme på plænen, hvor den ikke har relation til omgivelserne. Valget af blandt andet placeringen er ikke dokumenteret, og dermed er der heller ingen forklaring på, hvorfor man ikke har valgt at genanvende de førnævnte restarealer, der i dag ligger ubrugte hen – men som er afskærmede. En placering på plænerne kan umiddelbart have virket som den 'lette' og økonomisk set billigste løsning – måske en forklaring. Det ville uden tvivl have været mere omkostningsfuldt at omdanne de eksisterende, asfaltbelagte legearealer.

Strukturerne og syntaksen udvandes

Udviklingen af beplantningen i Skolevangen har generelt ikke været i beplantningsstrukturernes favør. De fleste strukturer ved bygningsgavle er forsvundet eller reduceret til blot enlige trækomponenter (se fig. V.19). Med strukturerne er også forsvundet mange af de oprindeligt planlagte virkninger, der især opstod på baggrund af beplantningernes rumskabende effekt.

De få solitære træer, der endnu eksisterer, findes primært ved gavlene ud mod de åbne plæner. Omend disse træer ikke længere er rammeskabende for de intime rum, der oprindeligt fandtes her, så fremstår flere af disse alligevel med stor volumen i dag, og hermed repræsenterer de en del af den visuelle effekt, der oprindeligt var tiltænkt. Særligt to eksemplarer af vingevalnød udgør grønne massiver, der både matcher bygningernes skala og laver en blød formidling af bygningerne set fra de åbne plæner.

De geometriske beplantninger i landskabet er også opretholdt. Nogle trækomponenter er udskiftet og i kvadratet i syd er alle de oprindelige komponenter blevet erstattet af nye. Dette er interessant, da det står i kontrast til de resterende strukturer i landskabet, der netop ikke er blevet reetableret.

De intime rum, der fandtes i mange af beplantningsstrukturerne, eksisterer ikke længere i dag. De få trækomponenter, der står tilbage enkelte steder, har ikke egenskaberne til at udgøre nogen form for ramme omkring sådanne rum. Hovedrummet præges også af fraværet af disse strukturer, idet rummet er mindre veldefineret, imens bygningerne til gengæld optræder forholdsvist markante.

Tilstanden af de nuværende og tilbageblevne træer og buske er ikke ringe, hvilket vidner om, at driften af området med sandsynlighed foregår med omhu – hvad angår de eksisterende plantekomponenter. Hvad driften derimod ikke har været i stand til, er at opretholde landskabsstrukturerne 'som strukturer' med de egenskaber, der knyttede sig hertil. Manglende genplantning af udgåede komponenter kan være en hovedårsag, men forklaringerne kan være flere. Som så ofte med udviklingen i beplantningen er dokumentationen sparsom.

Enkelte andre steder er nye, større plantestrukturer oprettet. Blandt andet i den skålformede fordybning på plænen optræder der en større samling træer, der overvejende består af birk (fig. V.19). Birken er vandtolerant, og derfor kan det have været tanken, at planterne skulle modvirke samling af vand på plænen. Strukturen og dens komponenter har dog ingen klar relation til de oprindelige beplantninger og de resterende strukturer i området, og da træerne i strukturen er blevet stynet i toppen, optræder de med en uregelmæssig vækst.

Bøtten vendes

I skrivende stund er der en helhedsplan under udarbejdelse for Voldparken og dens søsterbebyggelser. Det er blandt andet Københavns Kommune, der motiverer til et løft af såvel fysiske som sociale forhold i bydelen. Tegnestuen Habitats står bag den nye visionsplan for områ-

dets landskab (fig. V.21). Den nye helhedsplan udtrykker også et ønske om at sammenknytte Voldparken og dens nabobebyggelser med en landskabsplan. Habitats arkitekter vil opnå dette ved dels at bevare de oprindelige elementer, der vurderes at have værdi for området, dels ved at præge området med nye temaer og gennemgående strukturer.

Temaerne er regnvand og dyrkningshaver. Sten- og jorddiger skal opfange regnvand og skabe vandmiljøer til pryd, og leg er en primær struktur i forslaget. Cirkulære dyrkningshaver, der indrammes af bærhække, er også en gennemgående struktur i planen. Haverne skal optræde i varierende størrelser og skabe rum til brug. Henholdsvis nyttehaver, legepladser, ophold samt blomster- og sansehave indgår i dette havekoncept. Begge strukturtyper ses på planen spredt udover boligområdet, således at alle beboere får adgang til de nye funktioner.

Habitats arkitekter reagerer på, at der i dag mangler strukturer, der samler området og giver identitet. Spørgsmålet er selvfølgelig, hvorvidt disse nye strukturer kan skabe den ønskede helhedsoplevelse. Bearbejdning af rumligheden og de helt store beplantningsstrukturer er fx ikke på tale, og dette kunne ellers virke naturligt i et landskab med denne skala. Visionsplanen skal dog forstås som et 'work in progress'.

Hvad der desuden bør bemærkes, er tegnestuens forsøg på at programmere området med referencer til stedets oprindelige ideer. Sørensens landskabsværk adresserede blandt andet også regnvandstemaet, og i Habitats forslag er der foreslået en genskabelse af 'dammen', der optrådte på Sørensens helt tidlige planforslag. Desuden adresserede Sørensen manglen på intime rum i dette omfattende og åbne boligområde; også her er der stærke forbindelser mellem den nye helhedsplans cirkulære haver og det oprindelige værks 'cirkulære mellemrum'. Habitats har tydeligvis brugt energi på at 'læse' stedets historie og skabe en ny identitet, der har relation til Voldparkens historie.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Situationen omkring vejanlægget har forandret landskabet i Voldparken med betydning for den oprindelige kvalitetsdannelse. For parkeringen er der dog tale om en helt konkret vekslen af kvaliteter, da funktionaliteten, der knytter sig til disse projekter, har været efterspurgt. Analysen påpeger desuden, at de under omstændighederne mildeste løsninger er blevet valgt. En fysisk og visuel distancering til visse grønne områder er dog et konkret tab. At bilerne visuelt optager meget blikfang i hovedrummet er dog et forhold, der kan være med til at sløre billedet af det, der skulle have været en sammenhængende æstetik.

Mærkbart i udviklingen af landskabet er dog særligt tabet og udvandingen af primære strukturer og de funktioner og virkninger, der knyttede sig hertil. I Voldparken er der tydeligvis foregået et langsomt forfald i mange af de oprindelige beplantningsstrukturer, og forfaldet optræder hovedsageligt som en konsekvens af, at strukturerne ikke er blevet fornyet løbende. Tabet af de primære beplantningsstrukturer har mange konsekvenser for de oprindelige landskabsarkitektoniske kvaliteter, og blandt andet oplevelsen af området lever ikke op til det oprindeligt tænkte. De store volumener ved bygningsgavlene skulle skabe sammenhænge på tværs af boligafdelingen, og de sammenhænge skal man nu lede længe efter. Desuden skulle de skalamæssigt matche bygningerne og iklæde disse et blødgørende grønt dække, der mildnede kontrasterne imellem bygningerne og de åbne dele af landskabet. Enkelte store trækomponenter består i dag og bidrager dermed stadig med denne kvalitet (foto V.23). Hovedrummet, der er et centralt element i landskabet, fremstår heller ikke veldefineret efter reduktionen af gavlbeplantningerne, og den tilsigtede bløde bevægelse igennem rummet bliver ikke oplevet som sådan.

At landskabet optræder mere åbent og altså med færre rammegivende plantninger, har også stor betydning for mulighederne for ophold og brug i dag. Manglen på grønne elementer bevirker en begrænset rumlig variation, og det er særligt de intime rum, der er forsvundet. Faciliteterne, der med fordel var blevet placeret i disse rum, er således også forringede funktionelt eller i flere tilfælde (som med legepladserne) forsvundet.

Summen af disse 'ændringer', der er opstået i kølvandet på en svindende landskabsplan, nødvendiggør nu en reel renovering. Derfor synes de aktuelle planer om 'helhedsomdannelse' selvfølgelige nu.

Værkets styrker

Dette afsnit forholder sig til det oprindelige værks styrker i et tidsmæssigt perspektiv. Selvom den nye helhedsplan hverken er vedtaget eller gennemført, omtales denne også med et par ord, da styrken i forslaget kan få betydning for Voldparkens fremtid.

Man kan tolke udvandingen af beplantningsstrukturerne som en mangel og forseelse i driftsfunktionen. Hvad dette udsagn ikke tager højde

Fig. V.21: Habitats' visionsplan, der introducerer to nye primære landskabselementer: De slangeformede diger, der omkranser forsænkninger i terrænnet, og de cirkulære, funktionsorienterede haver.
Foto V.22: Den åbne plæne og store vidde, der er et resultat af Sørensens oprindelige projekt og kvalitetsdannelse. Repræsenterer denne åbenhed stadig en kvalitet i dag? (foto, 2012).

V.23

Foto V.23: En solitær vingevalnød (Pterocarya fraxnifolia) ved en gavl formidler mødet mellem bygningen og de åbne plæner mod øst (foto, 2013).

for, er, hvorvidt driftsopgaven, der er blevet stillet, overhovedet har været mulig at løse i praksis. Særligt hensigterne med gavlbeplantningerne har været flerfoldige, nemlig at udvikle disse som volumener, der udgør rammer i hovedrummet, men samtidig sikre de intime 'mellemrum' inde i plantningerne. Der ser ud til at være opstået et dilemma på baggrund af disse forskellige målsætninger. De enkelte plantekomponenter i hver struktur er vokset, og man har ønsket at bevare dem på grund af deres volumen. I mellemtiden har man måttet tynde i beplantningen, så komponenterne er blevet færre i antal, og derfor har strukturerne i svindende grad fungeret som rammer for de intime rum. Strukturernes dobbeltrolle kan således have været medårsag til et uundgåeligt tab af kvaliteter, der var tilsigtet i værket. Man kan sige, at landskabet har haft et indbygget dilemma, der har udgjort et problem i forbindelse med opretholdelsen af landskabsarkitekturen.

Tydeligheden af landskabets æstetiske hovedidé betragtes også som en faktor i udviklingen af kvaliteterne. Dels blev de gennemgående beplantningsstrukturer sammensat af forskellige plantearter, og dels indgik strukturerne i forskellige sammenhænge og havde flere roller i landskabet. Desuden medførte infrastruktur, bygningsdisponering og de omtalte restarealer, at der opstod en generel fysisk opsplitning i boligafdelingen. Summen af disse faktorer har gjort strukturernes rolle i området mindre tydelig. Sørensen efterlod sig ikke skriftligt materiale om intentionerne i værket, og det har været svært at aflæse de æstetiske kvaliteter i selve landskabet. Hermed bliver en opretholdelse af disse også besværliggjort.

Sørensen var kendt for at anvende hjemmehørende, velkendte og robuste planter i sine landskaber. Særligt tjørnen går igen i hans værker og findes også mange stedet i Voldparken. Plantevalget i landsskabets strukturer er forholdsvist blandet og hviler på robuste og kendte arter. Derfor tilskrives reduceringen af stedets strukturer altså ikke komponentvalget, men i højere grad de førnævnte faktorer.

Vender vi blikket mod værkets fleksibilitet overfor forandringsbehov, så er også denne begrænset. De helt åbne rum efterlader et begrænset spillerum for landskabsanvendelser med andre rumlige behov, idet ændringer i rumligheden vil påvirke oplevelsen af sletten. Havde man været i stand til at opretholde de intime rum ved bygningsgavlene, ville disse dog have udgjort en vis fleksibilitet overfor ændringer i den lille skala. Det samme gælder landskabets 'restarealer', der med fordel kunne være tildelt nye funktioner, når behovene meldte sig. Dette har man dog ikke været god til at benytte sig af. Netop dette kan være én af årsagerne til, at landskabet har været forholdsvist statisk frem til i dag, og til, at de få ændringer, der er foretaget, har påvirket helheden negativt.

Landskabet i visionsplanen

Landskabet, der illustreres i den nye helhedsplan, står overfor noget nær identiske udfordringer, som det eksisterende anlæg har haft. Den fysiske kontekst er den samme; området er på flere måder splittet, og det er uvist, hvilke nye behov der skal håndteres i og af landskabet i fremtiden. Spørgsmålet er dog, hvilke kvaliteter den nye helhedsplan skal vægte, og kun i den forbindelse kan man tale om styrke og mulighed for opretholdelse af kvalitet.

En tydeligt defineret kvalitet i visionsplanen er bestræbelsen på at (gen-)skabe sammenhænge i hele boligområdet. De cirkulære haver har et tydeligt formsprog (på planen), og det synes vigtigt her, hvor temaet skal genkendes på tværs af betydelige barrierer og afstande. Trods repetitionen af de mange cirkulære haver er der dog ingen stillingtagen til landskabselementer i den store skala. Uden elementer i denne skala kan genkendelighed kun være mulig, når den besøgende bevæger sig igennem landskabet.

De cirkulære haver har dog en force, idet de indføres ved behov. Det medfører en latent mulighed for at skabe rammer for nye funktioner – dog overvejende de rekreative, da haverne optræder på de åbne plæner, og typisk løses praktiske behov bygningsnært. Alligevel kan denne fleksibilitet vise sig som en vigtig faktor fremadrettet.

Digerne er et andet element i planen, og grundet deres konstruktion, der hovedsageligt består af jordbearbejning, vil de have en indbygget fysisk holdbarhed.

Lundevænget (1934-35)

Lundevængets landskabsarkitektur er fuld af effekt. De løst spredte piletræer optræder som den eneste plantefamilie på plæner, og kompositionen af bygninger og piletræer skaber unikke kig igennem anlægget. Den mærkbare æstetik i kombination med omhyggelig planlægning og landskabspleje har ført Lundevænget igennem 80 år, hvor dens oprindelige æstetiske idé har bestået.

Ikke langt fra Lyngbyvejen og Ryparken station finder man Lundevænget, der er beliggende iblandt flere af fsb's andre ejendomme. Lundevænget har et nært slægtskab med Andelsboligforeningen Ryparken I, idet bebyggelserne blev opført samlet, i samme periode og i samme stil. Landskaberne, der optræder i denne tidlige og forbilledlige parkbebyggelse, er tegnet af C.Th. Sørensens tegnestue (herfra: Sørensen).

Det primære grundlag for værkanalysen er den oprindelige planteplan. Senere materialer skildrer blandt andet, hvordan parkeringsudvidelser har fundet vej ind i landskabet, og hvordan foryngelse af pilen har været et centralt tema i landskabets udvikling.

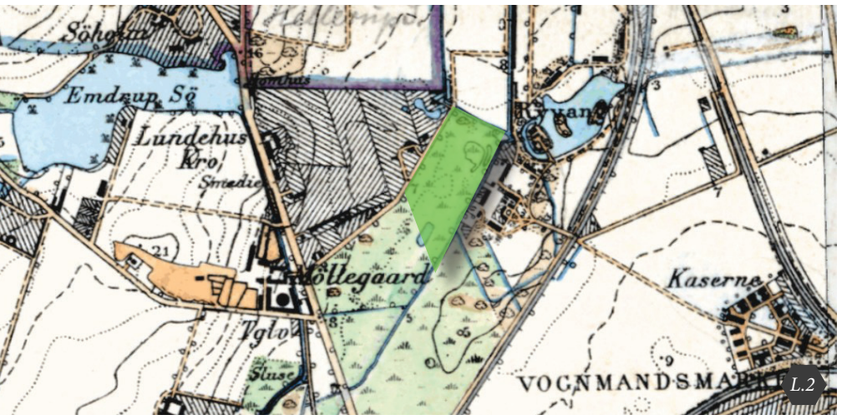

Fig. L.1: På kortet er Lundevænget markeret (grøn) iblandt sine nuværende naboer. Andre fsb-afdelinger er også markeret (sort). Lundevængets samhørighed med Ryparken I optræder tydeligt. Fig. L.2: På det historiske kort (Høje målebordskort, 1842-99) er Lundevængets areal markeret. Det fremgår, at der var tale om et vådt engområde. Foto L.3: Lundevængets byggeri orienterer sig i forhold til solens dagsrytme. Til venstre ses bygningernes vestvendte altaner og til højre de østvendte facader med indgangspartier. Bemærk desuden, hvordan blokkene i rækken er forskudte i forhold til hinanden (foto, 2012).

Afgrænsning og terræn

Lundevænget består af to fysisk adskilte delområder (se fig. L.1); i det ene er der 11 boligstokke. På den anden side af Ole Nielsensvej og en anelse forskudt er der yderligere tre boligstokke, der hører til afdelingen. Grundet delområdernes noget forskellige karakteristika og fysiske tilhørsforhold vil de følgende analyser kun beskæftige sig med den del af Lundevænget, der udgøres af de 11 blokke nordvest for Ryparken I – disse 11 stokke betegnes i det følgende 'Lundevænget'.

Boligafdelingen er åben mod Ole Nielsensvej (i dag: Ryparken, og herefter: Ryparken Vej) og orienterer sig sådan, at der er kig ind i afdelingens grønne friarealer. Fraværet af fysisk grænsemarkering ved vejen betyder, at Lundevængets landskaber optræder i en sammenhæng med det omgivende lokale bymiljø. Vest for Lundevænget er et idrætsanlæg, hvori Rypark Hallen indgår, og grænsen hertil er tæt beplantet. Nord for og øst for Lundevænget er henholdsvis Rymarksvænget og Ryparken II, der begge er fsb-bebyggelser. Sydøst for bebyggelsen er boligbebyggelsen Ryparken I (1933-34). Lundevænget er således i dag beliggende imellem flere andre boligafdelinger i matchende skala. På opførelsestidspunktet fandtes dog kun Ryparken I.

Lundevænget og Ryparken I er etableret samtidig og i forlængelse af hinanden på et ca. 130 meter bredt og næsten 600 meter langt areal. De to boligafdelinger er lige store og deles ligeligt om arealet. Overgangen mellem afdelingerne foregår uden særlig varsel, og det skyldes, at de to afdelingers bebyggelsesplaner og landskabsplaner er tegnet ud fra identiske principper. Desuden forbindes de to boligafdelinger af én central gennemgående sti, og dette underbygger deres samhørighed.

Bebyggelsesplanens (årstal ukendt) koter fortæller, at der stort set ikke er nogen hældning på arealet; højdeforskellen er 50 cm imellem ekstremerne. Desuden ligger området lavt i terræn; ca. 6,5 til 7 meter over havniveau. Historiske kort (land- og terrænregistreringen, 1842-1899) for området viser, at Lundevængets og Ryparken I's er opført på det, der engang var eng og vådområde (fig. L.2). Der fandtes to damme på Lundevængets areal, og langs dets grænser var der afvandingskanaler, der ledtes mod Emdrup sø. Der var altså tale om et fladt og vådt område.

Bebyggelse

Byggeriet er tegnet af P. Baumann, Kooperative Arkitekter og F. Wagner. Hver af de 11 tre-etagers stokke er opført i gule mursten og med røde tegltage. Alle lejligheder er udstyret med vestvendte altanbrystninger. Tilsammen rummer Lundevænget og Ryparken I 894 lejligheder, og omtrent 400 af disse finder man i delområdet, der undersøges her.

Stokkene fordeler sig i to rækker på den aflange grund. Hver blok optræder sætvist sammen med en blok fra den anden række, da de ligger i forlængelse af hinanden. Imellem blokkene i rækkerne er der 26,5 meter. Hver blok er desuden forskudt ca. 30 m i forhold til den næste i rækken, idet blokkene stiller sig skråt imod Ryparken Vej og hinanden. Bygningernes orientering refererer til Lyngbyvejen og til solens gang.

Samtlige lejligheder i byggeriet er organiseret således, at stuer og altaner er vestvendte, imens køkkener og indgangspartier er østvendte (foto L.3). Det betyder, at solens lys fordeles bedst muligt i forhold til dagens forskellige aktiviteter. Fra morgenstunden rammer solen indgangspartierne og køkkener for ved middagstid at rette sig mod altaner og stuer (fundamentplan, 1933).

Infrastruktur og trafik

Boligafdelingen har Ryparken Vej som en forsyningsvej og som en naturlig forbindelse til lokalområdet. Desuden er der en adgangsvej til Lundevænget og Ryparken I, der udløber direkte fra Lyngbyvejen. Denne adgangsvej flugter med idrætsparkens skel og forsyner såvel idrætsanlægget som de to boligafdelinger (se planen til højre).

Igennem Lundevænget og imellem de to forsyningsveje er der interne, tværgående veje. Én for hvert sæt af stokke. Disse veje giver adgang til hoveddørene. Vejene er simple i deres opbygning, og hverken cykelsti eller fortov er tilknyttet, hvorfor vejene er tiltænkt blandede trafikanter. Vejene er desuden i niveau med de nærliggende plæner og gør dermed alt i alt ikke meget væsen af sig.

Udover vejsystemet er der blot én større sti. Denne 'hovedsti' er smal, men gennemløber hele boligområdet, og forløbet omkring stien udgør en central akse i området. Aksen er parallel med Ole Nielsensvej og dermed skråtstillet på bygningerne. Små tilstødende stier fra blokkene sikrer fodgængere adgang til denne hovedsti, der uden forhindringer leder mod Lyngbyvejen.

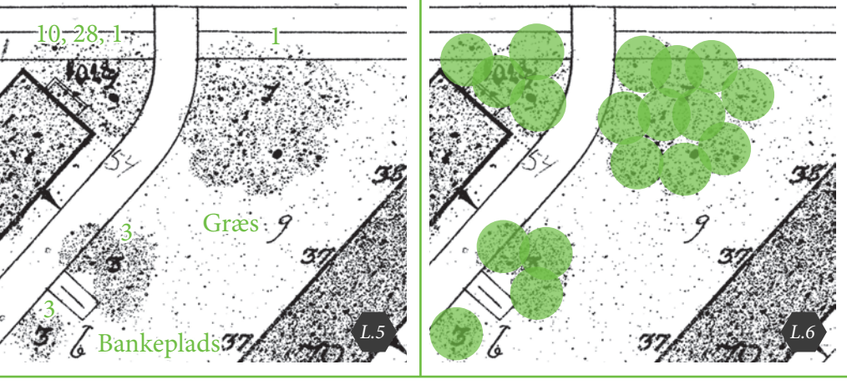
1 salix alba vitellina pendula nova (hængepil)
2 " " (hvidpil)
3 " " britzensis (guldpil)
4 sambucus nigra (hyld)
5 betula verrucosa (birk)
6 ligustrum strovriana (stedsegrøn liguster)
7 hippophae rhamnoides (sandtorn)
8 rosa rubiginosa refulgens
9 laburnum vulgare (guldregn)
10 cotoneaster simonsii
11 rosa hugonis
12 " rubrifolia
13 viburnum lantana
14 rosa oligodonta
15 berberis stapfiana
16 cotoneaster bullata
17 buddleia variabilis magnifica
18 crataegus crus galli (hanesporetjørn, busk)
19 dasyphantus vanlecturicus
20 buddleia variabilis veitchiana
21 crataegus carrierí (tjørn, busk)
22 philadelphus triflorus
23 forsythia fortunei
24 ribes sanguineum atrosanguineum (blodribs)
25 laburnum vulgare (guldregn)
26 philadelphus grandiflorus (falsk jasmin)
27 cornus mas (hornkirsebær)
28 ribes sanguineum atrosanguineum (blodribs)

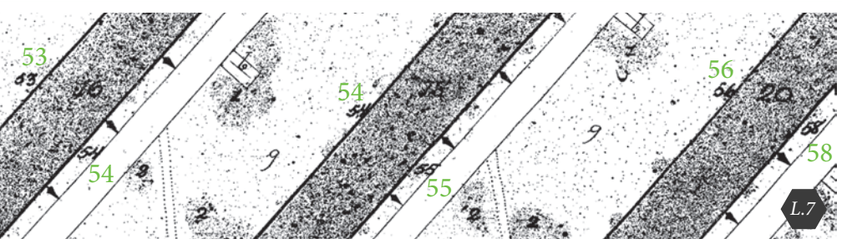
29 laburnum vulgare (guldregn)
30 philadelphus virginale (falsk jasmin)
31 rosa helenae
32 syringa chinensis rubra (rød kinesisk syren)
33 salix floribunda (paraplsalle,busk)
34 rosa moyesi
35 hippophae rhamnoides (sandtorn)
36 rosa helenae
37 syringa chinensis rubra (rød kinesisk syren)
38 salix spectabilis torinya (paraplsalle, busk)
39 rosa nephtjoda
40 elaeagnus angustifolia
41 salix caprea (selje pil)
42 " eleyantissima
43 " purpurea pendula (rødgrenet hængepil)
44 " vitellina jaune des arbenses (guldgrenet hængepil)
45 " babylonica
46 " arrowtea (selvpil)
47 " caprea latifolia (smalbl selje pil)
48 " tricolor
49 lonicera ledebouri
50 stikkelsbær yellow lion
" chatauqua
51 cotoneaster dielsiana
salix floribunda (paraplsalle)
" turingotica "
" thaifera "
52 " floribunda "

52 salix torinyotica (paraplsalle)
" thaifera "
53 rosa rubiginosa (vildrose)
" carolina
" refulgens
" lucy bertram
" lord penzance
" lady "
" amy rocarth
54 " omeiensis pteracantha
55 " rugosa alba
56 " paulii scarlata climber
57 cotoneaster frigida
" soulliana
syringa chinensis rubra (rød kinesisk syren)
58 ribes alpinum (fjeldribs)
59 rubus nevgri (brombærart)
60 berberis thunbergi
61 artemisk
62 corylus avellana (alm. hassel)
63 symphoricarpus orbiculatus (snebær)
64 populus certinensis (pyramidal poppel)
65 " lasiocarpa (utærk. poppel)
66 salix caprea (selje pil)
67 sambucus canadensis aurea (kanadisk hyld)
68 crataegus oxyacantha alba og alba plena (tjørn)
ved nordgavlene, hedera helix hibernica (vedbend)
ved facader og espalerie
parthenocissus tricuspidata veitchi (ribbuevin)

Fig. L.4: C.Th. Sørensens planteplan for Lundevænget fra 1934.

L.4

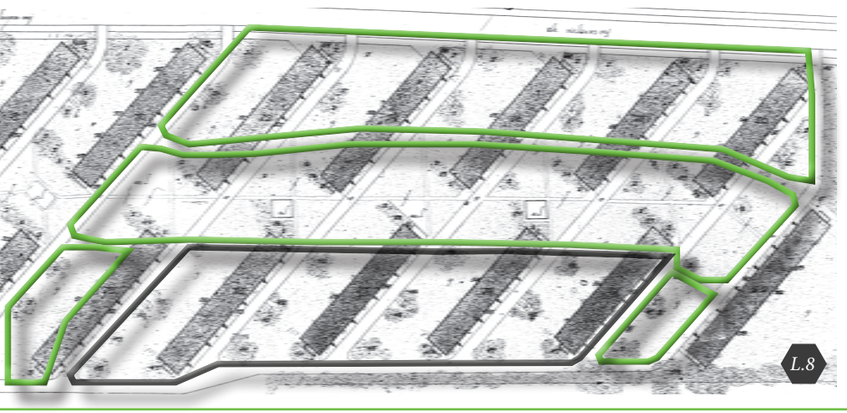

Fig. L.5 og L.6: Planudsnittet med markeringer illustrerer læsningen af planteplanens komponenter. Fig. L.7: Planudsnittet fremhæver nummereringen af komponenter på planteplanen, som beskrives i teksten. Fig. L.8: Markeringen på haveplanen viser fordelingen af Seljepil og Hvid-pil i landskabsværket. I den centrale akse findes kun én underart af hvid-pil. Fig. L.9: Markeringen på planteplanen viser gavlplantninger, der forlænges ud i plænen omkring den centrale akse.

Landskabsværket

Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

Til undersøgelsen af Lundevængets beplantning har analysen en meget detaljeret planteplan (fig. L.4). Planen viser de specifikke artsvalg (på tilhørende planteliste) og deres placering. Uheldigvis er disse tidlige tegninger i en dårlig forfatning, hvilket kan medføre usikkerheder i forbindelse med læsningen.

På fig. L.5 og L.6 er vist en detalje fra planen med markeringer. Herunder giver analysen et eksempel på, hvordan signaturerne tolkes.

På det viste eksempel fremstår 3 grupper af plantninger:

- Øverst tv. ved bygningsgavlen: [1]: Hængepil (Salix alba vitellina-pendula nova), stort træ med hængende grene. [10]: Dværgmispel (Cotoneaster Simonsii), lille træ/busk, der bliver 2-3 m i højde/bredde. [28]: Blodribs (Ribes saguineum astrosanguineum), løvfældende busk med tidlig blomstring.
- Øverst th. på plænen: [1]: Hængepil (Salix alba vitellina pendula nova).
- Nederst, enkelt og gruppe: [3]: Guldpil (Salix alba britzensis), kan potentielt udvikle sig til et stort træ, men beskæres ofte til flerstammede buske. Grene og stammer har stærke gulige/rødlige farver.

Dette udsnit fra planen viser nogle karakteristika, der gælder for den generelle planteanvendelse i landskabsværket. For det første er der et gennemgående familievalg, nemlig pilen. Den optræder i hver plantegruppe, men med forskellige arter. På de viste plæner står den alene, og afhængigt af typen af pil og plejetilgangen vil den enten danne volumen og loft i højden eller optræde som en busk i 1-5 meters højde. Ved gavlen udgør hængepilen tag over dværgmisplen og blodribsen, der begge har volumen i 2-3 meters højde, og som byder på blomsterpragt i løbet af året.

Generelt er der konsekvent anvendt buskplantninger ved både gavle og bygningsfacader, imens der på plænerne primært optræder store piletræer. Undtagelsen er enkelte pilearter på plænen, der kunne tænkes beskåret. I buskplantningerne ved gavle og bygningsfacader er der en stor variation på tværs af området. Med undtagelse af gavlene ud mod Ryparken Vej, er buskplantningerne varieret fra den ene blok til den næste – dog nogle gange blot med nuancer til forskel. Som et eksempel på dette viser figur L.7 et udsnit fra planteplanen, hvor facadeplantningerne er varieret. Startende fra vestre er der:

- Blok 16, facade vest [53]: Æblerose (Rosa rubinigosa)
- Blok 16, facade øst [54]: Flammetorn (Rosa omeiensis pteracantha)
- Blok 17, facade vest [54]: Flammetorn (Rosa omeiensis pteracantha)
- Blok 17, facade øst [55]: Hvid hybenrose (Rosa rugosa alba)
- Blok 18, facade vest [56]: Klatrerose >navnløs< (Rosa Paul's Scarlet Climber) – en klatrende rose
- Blok 18, facade øst [58]: Peking cotoneaster (Cotoneaster acutifolia) – en dværgmispel med buskvækst. Arten tilhører ligeledes rosenfamilien.

Systematikken er uklar, og bortset fra, at der er brugt planter fra rosenfamilien, så er der stor variation i den eksemplificerede gruppe. Der er dog tale om mangeårige, blomstrende planter. Lignende plantesystemer ses ved de resterende facader.

Pilen

Piletræerne er de primære og gennemgående komponenter i Lundevængets landskab, og pilefamilien er fremtrædende i alle dele af landskabsværket. Mest markante er de på de åbne plæner, hvor de udgør alle komponenterne. Piletræerne optræder enkeltvise eller som strukturer, løst i små grupper. Syntaktisk er komponenterne eller strukturerne spredte udover plænen, uden en klar relation til hinanden eller til bygninger og infrastruktur i området. Alligevel er der visse sammenfald, som det ses på planudsnittet til venstre. Særligt plantegrupperne optræder de samme steder på hver plæne med mindre afvigelser.

Med 11 forskellige underarter udgør Seljepil (Salix caprea) og hvid-pil (Salix alba) beplantningen på plænerne. Det betyder, at der, til trods for at pilefamilien er ene om at stå på plænerne, alligevel er tale om en vis variation. Fordelingen af de to artsgrene er interessant, da den i modsætning til syntaksen ikke fremstår tilfældig.

På fig. L.8 fremgår fordelingen af sorterne baseret på de 2 artsgrene:

- Nederst (sort bånd) er der kun seljepil. Indenfor dette bånd optræder der 8 forskellige underarter; 2 på hver af de 4 plæner. Seljepilen er generelt mindre end hvid-pilen og mere opretstående. Nogle arter optræder som store, flerstammede buske eller små træer. Seljepilen er meget vindbestandig og er historisk set ofte blevet brugt i hegnsplantninger. Herudover tåler de fugtig jord.

- I de resterende blå bånd er der 3 underarter af hvid-pil. Hvid-piletræerne bliver generelt store (20-25 m) og tåler også kraftig beskæring. Træerne har desuden luftkanaler helt ud i rodspidserne og tåler derfor at stå med rødderne under vand i lange perioder. Mest udbredt på arealerne er hængepilen (Salix alba spp. vitellina pendula) og desuden den også hængende hvid-pil (Salix alba ssp. alba – også bare kaldet hvid-pil). Hvid-pilen finder man kun og alene på det særskilt markerede midterste bånd, der definerer forløbet omkring den centrale gennemgående sti.

Blomstrende busketter

Buskbeplantningerne er landskabets sekundære strukturer. Særligt de beplantninger, der knytter sig til bygningsfacader, og de, der findes ved gavle mod den centrale akse, spiller en rolle for landskabets opbygning.

Volumenerne, som facadebeplantningerne udgør, er ikke tydelige på planteplanen, men der er tale om blomstrende buske i eller over øjenhøjde. Da disse plantninger generelt vil blive op til 2 meter i højden og cirka det samme i bredden og følger hele facadens længde, vil de være markante i landskabet.

Buskplantningerne ved gavlene mod den centrale akse (fig. L.9) er sammensat af 2-3 arter og bærer således også en variation. Mange af planterne vil nå en højde på cirka 3 meter. Hvad der er værd at bemærke er, at plantningerne ikke kun optræder direkte ved bygningsgavlene, men strækker sig 10-12 meter ud på de åbne plæner. Således bliver gavlplantningerne til bånd på op til 20 meter.

Virkning

Lunden og sigtelinjerne

De spredte piletræer på plænerne vil blive oplevet som en tæt lund fra bebyggelsens lejligheder, da mange af træerne er at finde ud for altaner og vinduer. Kigget vil være anderledes langt fra Ryparken Vej, da der herfra ikke er barrierer, der bryder med perspektivet i øjenhøjde. En niveaufri overgang imellem plæner og infrastruktur medfører, at haverummet bliver bredere, så et mere fælledlignende præg kan optræde mellem boligblokkene. Denne fælledlignende oplevelse vil være den repræsentation af boligafdelingen, man som udefrakommende vil møde (foto L.12).

Centralt i landskabet er en anden markant sigtelinje. Den forekommer i den centrale akse omkring den smalle hovedsti (foto L.10). Omkring denne sti optræder et rum, der bedst kan beskrives som en tunnel. Loftet udgøres af de hængende hvid-pil, og væggene af træernes stammer og de varierede buskbeplantninger, der er trukket ud fra bygningsgavlene. Sigtelinjen igennem denne tunnel vil være lang og ubrudt, da der igen ikke er elementer, der optræder i øjenhøjde. Særligt loftet, der udgøres af trækronerne, giver perspektivet mange dybder, da der findes mange stadier imellem 'forgrund' og 'baggrund'.

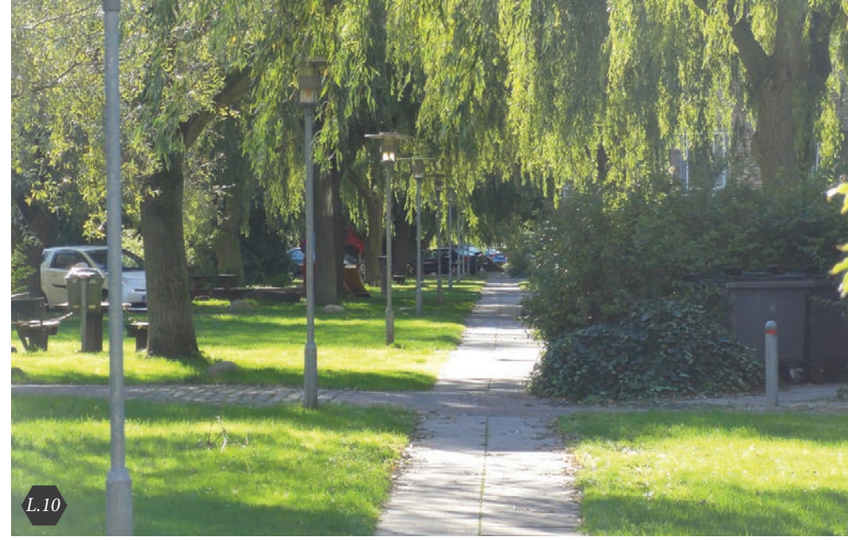
Både sigtelinjerne fra Ryparken Vej og perspektivet igennem den centrale akse er karakteriseret ved et meget frodigt udtryk, da de præges af piletræernes dybe, grønne farver og de hængende grene. Herudover er det unikt for områdets sigtelinjer, at den visuelle dybde bliver meget udtalt på grund af det vedvarende loft. Dannelsen af disse sigtelinjer i landskabet bør nok anses som en primær intention, idet de skaber en præsentation af stedets karakter. Fotografierne på foto L.10 og L.12 kunne meget vel afspejle det udtryk, Sørensen ville opnå.

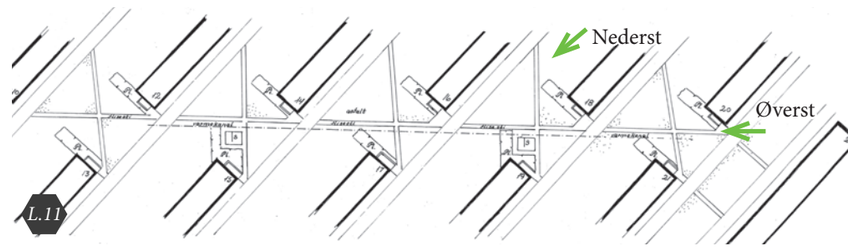
At pilen er et gennemgående komponentvalg i Lundevænget, og syntaksen ligeså, betyder desuden, at lunden bliver en konsekvent karakter, der giver identitet til hele boligområdet. Forskellen imellem Lundevængets arealer og den omgivende by kommer herved til at optræde tydelig, selvom der ikke er tale om en fysisk adskillelse og grænsemarkering. Omvendt bliver forbindelsen imellem Lundevænget og nabobebyggelsen Ryparken I styrket, da områdernes særegne karakterer er identiske.

Funktionelle gavlrum

I mellemrummet mellem hvert sæt af blokke forekommer der en særlig rumdannelse. Den skabes af bygningsgavlene, men kommer særligt til udtryk med hjælp fra de buskplantninger, der forlænges ud på plænerne. Disse plantevolumener forøger gavlenes rammegivende funktion. Gavlrummene kan ikke ses fra Ryparken Vej, og dermed bliver gavlrummene til steder, der tilhører boligafdelingen og – i modsætning til pilelundene – ikke den omgivende by.

Gavlrummene er omvendt en del af den centrale akse. Alligevel kan det, der sker i gavlrummene, ikke nødvendigvis ses i aksens sigtelinje (fig. L.13). Det skyldes, at vinklen på stien ikke er den samme som vinklen på gavlene og beplantningerne, og det bevirker, at store dele af de enkelte gavlrum afskærmes af 'kanterne', indtil man ad den centrale

L.10

L.11

L.12

Foto L.10: Her ses sigtelinjen langs stien i den centrale akse, som vist på diagrammet nedenfor. Bemærk, hvordan trækronerne skaber et vekslende loft, imens stammer og gavlplantninger udgør vægge omkring rummet. Virkemidlerne afstedkommer blandt andet en stor dybde i perspektivet. Fig. L.11: Diagrammet viser perspektiverne på fotografierne. Foto L.12: Fotografiet repræsenterer et af de mange kig ind i Lundevænget fra Ryparken Vej; her en plæne med en legeplads ved aksen (begge fotos, 2012).

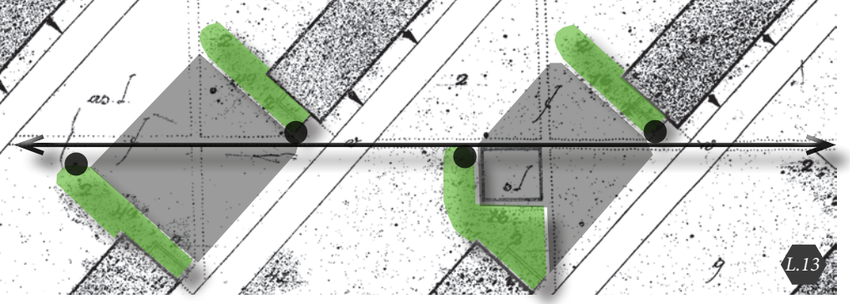

Fig. L.13: På et udsnit af planteplanen er sigtelinjen igennem den centrale kile markeret (se også foto på foregående side). Det fremgår, at buskplantningerne langs gavlene indsnævrer sigtelinjen, således at rummene, der optræder imellem gavlene (gråt), kun ses ved passagen igennem disse. Foto L.14 og L.15: Fotografierne viser forskellige sigtelinjer og perspektiver i landskabet. Trods de færre komponenter, der optræder på disse fotos (end i værket), fremgår det, hvordan landskabet både har en gennemgående og åben karakter, men langs den centrale akse også mere lukkede rum (begge fotos, 2012).

sti bevæger sig lige igennem dem.

På grund af disse egenskaber får gavlrummene en særlig rolle i Lundevængets landskabsplan. Rummene bliver nemlig steder, hvor den besøgende kan opholde sig på afstand af den omgivende bebyggelse og by, da han er væsentligt mindre eksponeret i disse rum. Sandsynligvis af samme årsag vælger Sørensen at placere områdets to legepladser i gavlrummene. Analysen har ikke detaljerede tegninger, der beskriver disse legepladser, men på planteplanen indtegnes de som kvadrater, hvoromkring gavlbeplantningen bugter sig en smule. Således lægger planen op til, at det er i gavlrummene, at aktiviteter kan foregå – legen vil få en vis privathed i området, og omvendt vil bebyggelsens andre beboere i nogen grad være skærmede fra legen.

Kontekst og kvaliteter i værket

Kontrasten til den trange by

Vi befinder os i Mellemkrigstiden i 1934-1935. Boligmanglen er, som beskrevet i Kontekststudiet, udtalt på dette tidspunkt, og byen er trang. Som en reaktion på de trange og uhygiejniske forhold i bymidten synes planlægningen af Lundevængets landskab at ske med fokus på at tilbyde lys og luft. Alene det forhold, at blot ca. 1/5 af arealet er bebygget, er nærmest uset på dette tidspunkt i Københavns udvikling. Kun i Rødovre finder man et lignende projekt, Damtoften (i dag Damparken) fra 1930 – planlagt efter lignende principper, og bag det finder man det samme hold af arkitekter.

Trods de mange piletræer er lunden som karakter i Lundevænget et symbol og et eksempel på en åben landskabsplan, og mange steder optræder der fælledlignende arealer med lange kig og store brugbare plæner. Udfoldelsesrum til arbejderfamiliernes mange børn og samfundets generelle dyrkelse af atletikken igennem folkeparken i denne periode har skabt et konkret behov for åbne friarealer, hvor leg, boldspil og andre fysiske aktiviteter kan finde sted. Og det kan de i dette landskab, hvor beboerne altså finder den plads, som byen mangler på dette tidspunkt. Dette må betragtes som et kvalitetsperspektiv i værket.

Oplevelse og funktion

Selvom valget af de store plæner bliver tilskrevet et forsøg på at skabe plads til udfoldelse, så er landskabet alligevel blevet givet en stærk karakter ved brug af beplantningen. Anvendelsen af piletræerne betyder, at stedet markerer sig betydeligt i den omgivende bydel. Samtidig inviteres den omgivende by ind i boligafdelingen, idet de forbipasserende kan opleve pilelundene fra Ryparken Vej. Det gennemgående valg af piletræer bevirker desuden, at Lundevænget (og Ryparken I) optræder som et stærkt sammenhængende boligområde.

Anvendelsen og organiseringen af piletræerne har tilstødende roller, de steder hvor de indrammer sigtelinjer og skaber særlige kig igennem landskabet. Definitionen af sigtelinjerne optræder som en selvstændig kvalitetsdannelse.

C.Th. Sørensen lader sig i sit arbejde i høj grad inspirere af nogle af den danske naturs arketyper. Den lille lund og engen knytter sig i høj grad til netop det danske kulturlandskab, og det er netop lunden, der beskriver landskabsværket i Lundevænget bedst.

At Sørensen holder sig til pile-familien må forklares med andet end blot æstetik. Analysen skeler til de oprindelige forhold på arealerne, når den påstår, at det også drejer sig om vand. Pilefamilien er med sine vandresistente egenskaber, et meget logisk valg, når der er tale om en våd jord. De fleste andre typiske træarter ville kæmpe en ulige kamp med sådanne forhold. Valgtet af piletræerne er dermed nært relateret til områdets fysiske forudsætninger – og måske endda historie, da der kan have været vildtvoksende pil på området, før Lundevænget blev etableret. Som det ville forekomme på den åbne og våde eng, således synes trækomponenterne også placeret i Lundevænget. Valget af planter med stedsspecifikke egenskaber indeholder således også kvalitetsperspektiver.

At friholde hovedparten af arealerne, som en konsekvens af det lund-inspirerede udtryk, medfører visse udfordringer, idet der kan 'mangle' afgrænsede rum, som favner bestemte funktionelle behov. Landskabsværket svarer på dette ved at udvide gavlrummene med rammegivende beplantninger. Dette må ses som et snedigt greb, da der således skabes plads til aktiviteter og funktioner, som med fordel kan foregå lidt på afstand af byen og hverdagens trummerum i afdelingen.

Kvalitetsdannelsen i Lundevængets oprindelige landskaber dækker således over mange forskellige lag af værdier og behov. Der skabes et boligområde, hvor det lykkes at indføre en hidtil uset grad af grønne friarealer, og hvor der, som et modsvar til byens forhold, bydes på plads, lys og luft. Dertil får Sørensen succes med at etablere et landskab, der bliver både unikt og karakterfuldt, og som imødekommer lokale udfordringer.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Parkering og trafik

Et gennemgående tema for boligafdelingerne i nærværende analyser er den øgede bilisme og det deraf følgende behov for parkeringsløsninger. Lundevænget er ingen undtagelse, og emnet har igennem tiden fået stor opmærksomhed. Boligafdelingen blev etableret på et tidspunkt, hvor kun de færreste havde råd til at eje en bil, og derfor er områderne tydeligvis ikke planlagt med bilen for øje. Derfor har afdelingen også ad flere omgange måttet adressere udfordringerne, der knyttede sig til den øgede bilisme. Herunder gennemgår analysen nogle af de realiserede og ikke-realiserede projektforslag, der omhandler de trafikale udfordringer.

Det første behov for parkeringspladser melder sig i 1956, og forslaget introducerer garager (fig. L.16). Det er Haumøller Klemmensen, der tegner garagerne, der bliver opført i lundenes sydligste ende imellem stokkene. Garagerne opføres ligesom boligblokkene i gule mursten og med røde tegltage, og taghældningerne er ligeledes tilsvarende. De grøntmalede træporte refererer dog i højere grad til den grønne baggrund, som beplantningen udgør. Man kan fornemme, at arkitekten (på opstalt og plandetalje) har gjort en dyd ud af at lade garagerne illustrere sammen med den eksisterende beplantning. Klemens foreslår desuden en beplantning bag garagerne – ind mod lunden – samt imellem hver garage og den nordøstligt liggende blok. Sidstnævnte plantning ligner klatrende planter på et træhegn, der etableres imellem bygningerne. Garagerne står endnu i dag som en endevæg i hver lund (foto L.17).

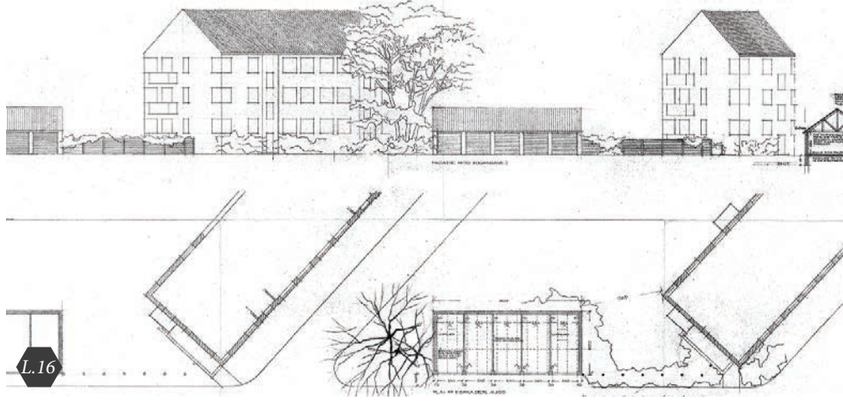
I 1963 optræder næste parkeringsprojekt, der dog fysisk har en tættere relation til Ryparken I. Alligevel inddrager analysen denne begivenhed, da projektet løser et parkeringsbehov for begge afdelinger. Lundevænget og Ryparken I er etableret både med interne og omkringliggende veje. Den ydre vej mod idrætsanlægget bliver udgangspunkt for forslaget (fig. L.18). Inden realiseringen af projektet er der dog årelang forhandling mellem idrætsparken og boligafdelingerne, da udvidelsen på flere måder viser sig at være et fælles anliggende. Idrætsparkens gæster parkerede ifølge referater ofte deres biler i Lundevænget og Ryparken I, når der blev afholdt hjemmebanekampe. Derfor ønskede boligafdelingerne, at idrætsparken måtte afstå denne 'stribe' areal til parkeringsformålet, der dermed skulle vise sig at blive en fælles løsning for boligafdelingens beboere såvel som idrætsparkens gæster. Selve udgifterne til etableringen blev afholdt af de to afdelinger, imens idrætsparken lagde areal til. Dannelsen af 70 parkeringsenheder på denne vej løste således en del af parkeringsbehovet i Lundevænget (Skrivelse 1962).

I perioden 1960 til 1964 optræder der en stribe andre projektforslag, der alsidigt adresserer gener og behov i relation til den stigende bilisme. En skrivelse (1962) fra boligafdelingen til fsb's administration illustrerer dette godt, idet en længere punktliste med trafikale problemer i områderne opstilles. Derfor søgte man bl.a. om en ensretning af trafikken i de to boligafdelinger, hvilket blev godkendt i slutningen af 1962.

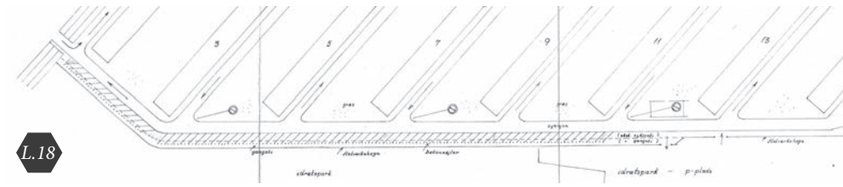
Den uden tvivl 'tungeste' sag vedrørende bilerne i Lundevænget handler dog om interne parkeringspladser. Parkeringsbehovet viser sig så stort, at de 70 nye pladser ved idrætsparken hurtigt bliver utilstrækkelige. Landskabsarkitekt Agnete Petersen fortæller: *"Antallet af biler på ejendommen vokser stærkt, og vejene er så smalle, så det er vanskeligt at komme igennem om aftenen."* (skrivelse 1960).

Mulighederne for parkering imellem blokkene afsøges igennem forskellige planer. I alt når fire landskabsarkitekter at være i berøring med sagen, og hver især fremsætter de forslag til udvidelser. Morten Klint finder i et planforslag plads til 210 biler langs de interne veje. Agnete Petersen tegner et forslag med 90 båse (fig. L.19). Begge forslag gør med udgangspunkt i skråparkering kraftigt indhug i plænerne, idet de inddrager 5 meter af plænen og lunden. Petersens forslag vedrører dog kun plænerne syd for midteraksen, og dette er en markant forskel imellem de to.

Ingen af de beskrevne forslag bliver slutteligt realiseret. I stedet beslutter boligafdelingen sig for et femte alternativ, der desværre ikke dokumenteres af planer i hænde. I denne endelige løsning udvides samtlige interne veje cirka 1½ meter i bredden, fra ca. 4½ til 6 meter. Udvidelsen gør det muligt at parallelparkere biler i vejsiden mod plænerne, imens der samtidig er plads til passerende biler (foto L.20). Niveauet mellem vej og plæne brydes af en simpel stenkant, der adskiller de to flader med 10 centimeter. Indgrebet er simpelt og gennemgående. Selvom enkelte træer bliver fjernet i denne proces, kan det konstateres, at den valgte løsning blev den, der var mildest ved de grønne elementer.

L.16

L.17

L.18

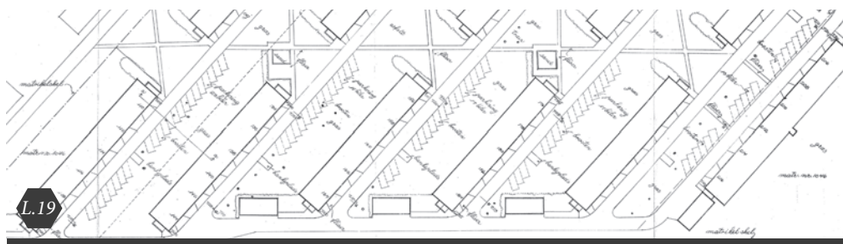
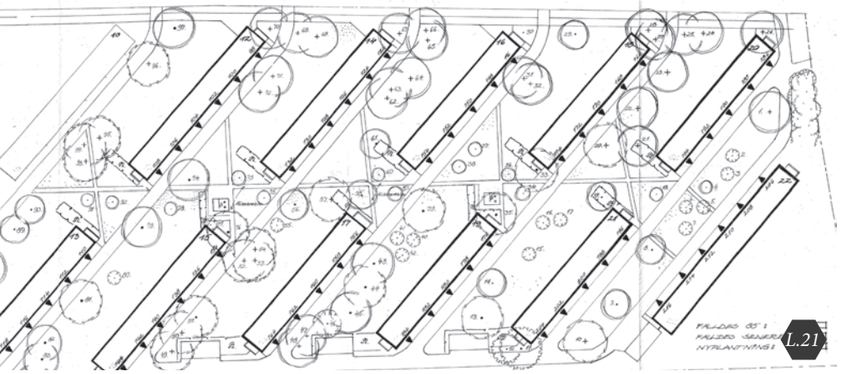

L.19

Fig. L.16 og foto L.17: En plan og en opstalt beskriver Klemmensens forslag til garager i lundenes sydlige ende, og fotografiet nedenunder viser garagerne med en boligblok i baggrunden (foto, 2012). Fig. L.18: Planen for etablering af 70 parkeringsbåse ved idrætsparken (plan, 1963). Fig. L.19: Petersens forslag om at etablere skråparkering på Lundevængets sydlige plæner (planforslag, udateret).

L.20

L.21

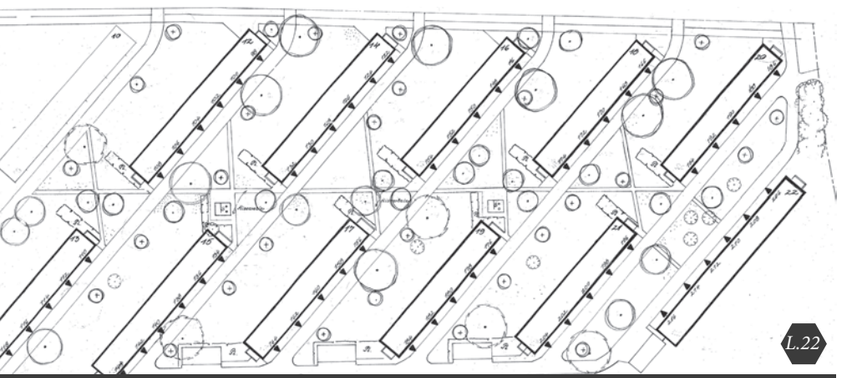

L.22

Foto L.20: Fotografiet viser resultatet af den implementerede parkeringsløsning. Vejen udvides med 1,5 meter og tillader parallelparkering langs plænerne (foto, 2014). Fig. L.21: Registreringen af træer i år 1985 (plan, 1985). Fig. L.22: Registreringen af træer i år 2000. Fra 1985 til 2000 sker der en stor reducering af de oprindelige træer fra 1935. Mange nye træer plantes som erstatning (plan, 2000).

Pilelunden

Det kan generelt være svært at dokumentere udviklingen i en beplantning, da udtyndinger, fældninger og nyplantninger sjældent er dokumenteret som en del af den almindelige drift. Til stort held for analysen er der ad to omgange blevet gennemført omfattende træregistreringer, hvor henholdsvis træernes alder og art (ikke underarter) er blevet registreret. Første registrering fandt sted i 1985, og den sidste i år 2000 (fig. L21 og L.22). På trods af manglende information om de specifikke underarter indeholder de to registreringer mange informationer om landskabernes udvikling.

Herunder er fremhævet nogle punkter, der fortæller om træernes udvikling. På registreringen fra 1985 fremgår det:

- At pilelundene er intakte, og at træernes placering stemmer godt overens med den oprindelige planteplan. 54 af de oprindelige (1935) træer (pil) står endnu.
- De to pilearter er mere blandede, end hvad tilfældet var i de oprindelige tegninger. Der optræder enkelte seljepil på de nordlige plæner og også hvid-pil på de sydlige. Der er stadig kun hvid-pil i den centrale akse.
- 14 piletræer er blevet indplantet i 1967. Der er altså påbegyndt en foryngelse her.
- Yderligere 26 træer er nyplantede i 1985. Størstedelen fordeler sig omkring den centrale sti.
- 13 af de nyplantede træer er birketræer. Birketræerne er ikke placeret omkring den centrale sti.
- De nyplantede pil langs stien er alle hvid-pil.

På registreringen findes et mærkat, der indikerer, hvor mange træer der anbefales fældet. Feltet er ikke udfyldt, men det fortæller os ikke desto mindre, at træregistreringen er foretaget med henblik på at igangsætte eller fortsætte foryngelsen af bestanden. På registreringen fra 2000 bekræftes dette:

- Blot 14 af de oprindelige piletræer står nu tilbage. Der er altså foretaget en kraftig udtynding (40) i perioden efter 1985.
- De resterende 14 pil fra 1935 står primært som solitære træer og indgår dermed ikke i grupper, hvori mange var etableret.
- Nye træer, der blev forslået 1985, men også 1990, er plantet, og nogle trægrupper genskabes herved.
- 7 af de i 1985 plantede birketræer står tilbage.
- Forslag til nyplantninger er desuden vist.
- Generelt opleves nu en træbestand, der er fordelt på mange (5, inkl. de foreslåede) generationer. Træerne synes en smule mere spredte end de oprindelige, der også optrådte i grupper.

En aktuel (2013) registrering i området viser desuden, at:

- 5 af de oprindelige pil står nu tilbage, og stort set hele den oprindelige bestand er dermed væk.
- Mange af de i år 2000 foreslåede nyplantninger er blevet realiseret, og der er sidenhen blevet etableret flere piletræer.
- Der findes mange fuldvoksne pil omkring den centrale sti.
- Træerne på flere af plænerne har endnu en begrænset volumen.
- Der er nu en blandet træbestand bestående af 5-6 generationer.

For at sammenfatte udviklingsforløbet kan analysen konstatere, at der har fundet en stor indsats sted med henblik på at bevare og forynge træbestanden i landskabet. Indsatsen har resulteret i, at landskabet har et frodigt udtryk – dette på trods af hyppige udtyndinger. Udtrykket reflekterer stadig det oprindelige værk, da træerne endnu fremstår spredte eller i grupper fordelt på de åbne plæner.

Desuden finder man i dag en træbestand bestående af mange generationer. Den vil i fremtiden gøre det nemmere at fortsætte udskiftningen af enkelte træer, imens områdets karakter bibeholdes. Plænerne synes dog i dag mindre udfyldte, end det var tilfældet i 1985, hvor udtyndingen var omfattende, og det er særligt de mest bygningsnære træer, der endnu er fraværende. Desuden er karakteren i lundene blevet en smule mere varieret, idet fire birketræer endnu træder frem imellem pilene.

Facade- og gavlplantninger

Foto L.23 siger noget om landskabets facade- og gavlplantninger. Analysen bemærker, at buskene ved bygningernes vestvendte facader er kommet i en dårlig forfatning. Buskettet ved gavlen virker omvendt fyldigt og rækker ud i plænen og forstærker rammen om gavlrummene imellem blokkene – som det var hensigten i haveplanen (1934). Buskbeplantningernes effekt fremgår blandt andet på træregistreringerne i forrige afsnit.

Værkanalysen viste, at det har været Sørensens intention, at randplantninger ved facader og gavle skulle udgøre en farverig modpol til de ellers enkle lunde. Da man i 2001 endelig vælger at renovere facade- og

gavlplantninger, forøger landskabsarkitekt Birgitte Rasmussen yderligere variationen i beplantningerne. I et skriv til bestyrelsen i Lundevænget skriver hun: *"Jeg har forsøgt at skabe nogle blomstrende haver, som er smukke at se ned på gennem hele sæsonen. Buske og stauder afløser hinanden i blomstring."* (Følgeskrivelse 2001, p. 1)

Tilgangen udmønter sig i ikke bare en fortsat variation fra den ene bloks beplantning ift. den næste, men også i en større intern variation ved hver gavl og facade. Rasmussen vurderer, at pilelundenes stærke udtryk godt kan bære en større variation i randplantningen. Resultatet bliver en række sammensatte plantninger med helt op til 18 arter (i den mest komplekse), bestående af varierende 'lag', farver og årstidsflor. De sammensatte beplantninger har vist sig (ved undertegnedes besøg i området) at optræde med en sådan vekselvirkning, at udtrykket både er stærkt og klart, men også foranderligt (foto L.24).

I anledning af den omfattende beplantningsrenovering blev der lagt dræn i jorderne omkring boligblokkene. Det afstedkom en kraftig reduktion af de gavlbeplantninger, der var trukket ud i plænerne. Mange, men ikke alle af disse plantninger, er sidenhen blevet reetableret. Af de i dag eksisterende strukturer er ikke alle i lige god forfatning. Tabet af nogle af disse beplantninger har uden tvivl påvirket gavlrummene. Fra at være delvist aflukkede fremstår de i dag mere åbne. Det medfører på den positive side bedre sigtelinjer fra Ryparken Vej igennem ikke blot den nærmeste lund, men også til de 'bagerste' plæner. Omvendt fremstår gavlrummene nu mere eksponerede, og deres evne til at afskærme er blevet forringet. Da der sidenhen blandt andet er blevet etableret en affaldsløsning i mange af disse gavlrum, har de oprindelige rammer stadig en relevans.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Analysen kan konstatere, at typen af påvirkninger, som Lundevængets landskab er blevet stillet overfor, synes 'klassiske'. De nævnte begivenheder vedrører opståede behov som følge af samfundsmæssige ændringer og naturlig udvikling i beplantningerne, og så er der også tale om lokale problematikker i forbindelse med fx ilæggelsen af dræn.

Omkring infrastrukturen og håndtering af parkeringsforhold konstaterer analysen, at de valgte løsninger har været til mindst mulig belastning for landskabets tilsigtede æstetiske kvaliteter – herunder stedets generelle karakter. Alligevel er der tale om en mærkbar forandring, når biler i dette omfang flytter ind og optræder i landskabsrummet.

At betydningen af de parkerede biler så alligevel er nedtonet skyldes primært, at landskabets karakter viser sig at kunne bære denne forandring – forstået således, at pilelundene endnu er tydeligt definerende for boligområdet.

Indsatsen med at forynge områdets træer har haft stor betydning for landskabets udvikling. Indhugget, der blev foretaget i 1985, kan virke markant, men i dag bærer Lundevænget præg af den fortsat store samling piletræer, der fordeler sig på fem generationer. Landskabet og dets særlige udtryk vil med dette afsæt være nemmere at opretholde for fremtiden.

Facade- og gavlplantningerne har været sværere at bibeholde igennem en trinvis fornyelse. Den af Rasmussen gennemførte restaurering viser dog, at kvaliteterne i de farverige plantninger kan genskabes og fornyes – også med mulighed for forandring og forbedringer.

Rumdannelsen mellem bygningsgavlene optræder i værket som et vigtigt forhold omkring landskabets funktionalitet. Efter drænene blev lagt i jorden i 1984, er flere af disse gavlrum forandrede, da beplantningsstukturer, der underbyggede disse rum, blev reduceret både i antal og i holdbarhed. Dette kan opfattes som et tab af den oprindelige kvalitetsdannelse, da rumdannelsen endnu er aktuel.

Slutteligt bør det nævnes, at der synes at mangle gode argumenter for indførelsen af birketræer i pilelundene – særligt når det forsøges i det omfang, der var tilfældet her. Savner beboerne en egentlig og reel artsdiversitet eller en ny landskabskarakter ('lunde med en kombination af pil og birk'), så er der blevet taget for små skridt. Ønskes denne omdannelse derimod foldet ud i en stor skala, så skal man være klar over, at man tilsidesætter en ellers meget klar karakter, som er udgjort af piletræerne. Hvis det ikke er dette, man ønsker, så kan det diskuteres, hvorvidt andre træarter overhovedet bør optræde på plænerne. Som tilfældet er nu, forvirrer birketræerne det ellers meget klare koncept, uden at bidrage med ny kvalitetsdannelse.

L.23

L.24

Foto L.23: På fotografiet ses en gavlbeplantning, der rækker ud i de åbne plæner som led i rumdannelsen mellem gavlene. På samme fotografi opleves den oprindelige facadebeplantning som udtjent (foto, ukendt, 1985). Foto L.24: Kvaliteten af facade- og gavlplantninger genskabes og tilføres ny variation som led i Rasmussens beplantningsrenovering.

L.25

Foto L.25: Et kig igennem den centrale akse og under den lund, der passende har lagt navn til boligafdelingen. Til venstre ses nogle gavlbeplantninger, der dirigerer sigtelinjen langs stien (foto, 2012).

Værkets styrker

Landskabet fremstår åbent på grund af sine få rammeskabende strukturer. Manglen på rammer betyder, at eventuelle nye elementer på plænerne vil være eksponerede, og landskabets karakter vil på den baggrund fremstå mindre tydelig. Man kan argumentere for, at dette skete, da vejene blev udvidet for derefter at give plads til parkerede biler i landskabet.

Tre faktorer medvirkede dog til, at parkeringsprojekterne samlet set fik begrænset effekt på den oprindeligt tilsigtede æstetik. (1) Dels var Lundevænget (og Ryparken I) 'privilegerede', idet nogle yderliggende veje har afhjulpet en del af det voksende parkeringsbehov. (2) Desuden bør man bemærke, at beboerne har prioriteret løsninger, der tilgodeså landskabets eksisterende karakter. Der må uden tvivl have været stærke fortalere for at bevare lundenes særlige karakter og plænernes kvaliteter generelt, idet man på pragmatisk vis valgte blot at udvide kørebanen en smule for derved at gøre 'lidt plads' til parallelparkerede biler. Det foretrak man vel at mærke fremfor de mangfoldige, tekniske og effektive anlæg, der blev fremført. Var et af disse alternative forslag blevet valgt, havde man oplevet et andet Lundevænget i dag. (3) Den sidste faktor er landskabets karakter, der har været så tydelig, at den har kunnet rumme forandringen og fortsat fremstå klar.

Selvom punkt (2) refererer til aktørers handlinger, så siger det alligevel en del om værket og dets styrke. Foryngelsen af piletræerne underbygger dette: Handlingerne, der vedrører pilelunden direkte, fortæller, at beboerne og andre aktører forstår kvaliteterne, der knytter sig til træerne og dermed landskabets æstetik. Dette kan tydeligt aflæses i den måde, landskabet er blevet håndteret på. Beslutningerne er ikke kommet af sig selv, og derfor finder analysen, at landskabets meget tydelige æstetik har været afgørende, idet den var let at forstå og dermed mulig at respektere og passe på.

Landskabets vedblivende kvaliteter må også tilskrives materiale- og plantevalget, der har udvist stor robusthed. De fleste træsorter ville have kæmpet en svær kamp på disse våde plæner. At vælge materialer ud fra stedets forudsætninger viser, at Sørensen vender problematikken til potentiale. Piletræernes relation til stedets forudsætninger giver dem også en særlig berettigelse, hvilket måske også er med til at gøre landskabet lettere at forstå. At Sørensen anvender mange pilearter er herudover med til at nedbringe risikoen for plantesygdomme, der får systematiske konsekvenser for landskabet. Sidst, men ikke mindst, skal det pointeres, at den trinvise foryngelse af pilelundene er hjulpet godt på vej af plantningens syntaktiske forhold. Det synes nemmere at udskifte disse træer, der optræder løst spredte og enten solitært eller i grupper, og karakteren lider ikke under fjernelsen af det enkelte træ.

Rummene mellem gavlene er de områder, hvor nye funktioner ubesværet kan vinde indpas. Derfor må betydningen af disse gavlrum ikke undervurderes, da de giver landskabet fleksibilitet. Forrige afsnit beskriver, at beplantningsstrukturerne omkring disse gavlrum er blevet reduceret og forringet med tiden. Hermed mister man noget af landskabets fleksibilitet.

Generelt og også med disse gavlrum er Lundevænget ikke at betragte som et særligt fleksibelt område på grund af landskabets få rammegivende strukturer. Det vil være besværligt at indføre nyt på arealerne, uden at det overordnede udtryk påvirkes heraf. Udviklingen hidtil har været, og fremtidig udvikling i dette boligområde vil være en balancegang. Et stort hensyn til æstetikken er dermed også årsagen til, at Lundevænget endnu i dag optræder med sine flerfoldige kvaliteter.

Rymarksvænget (1968-70)

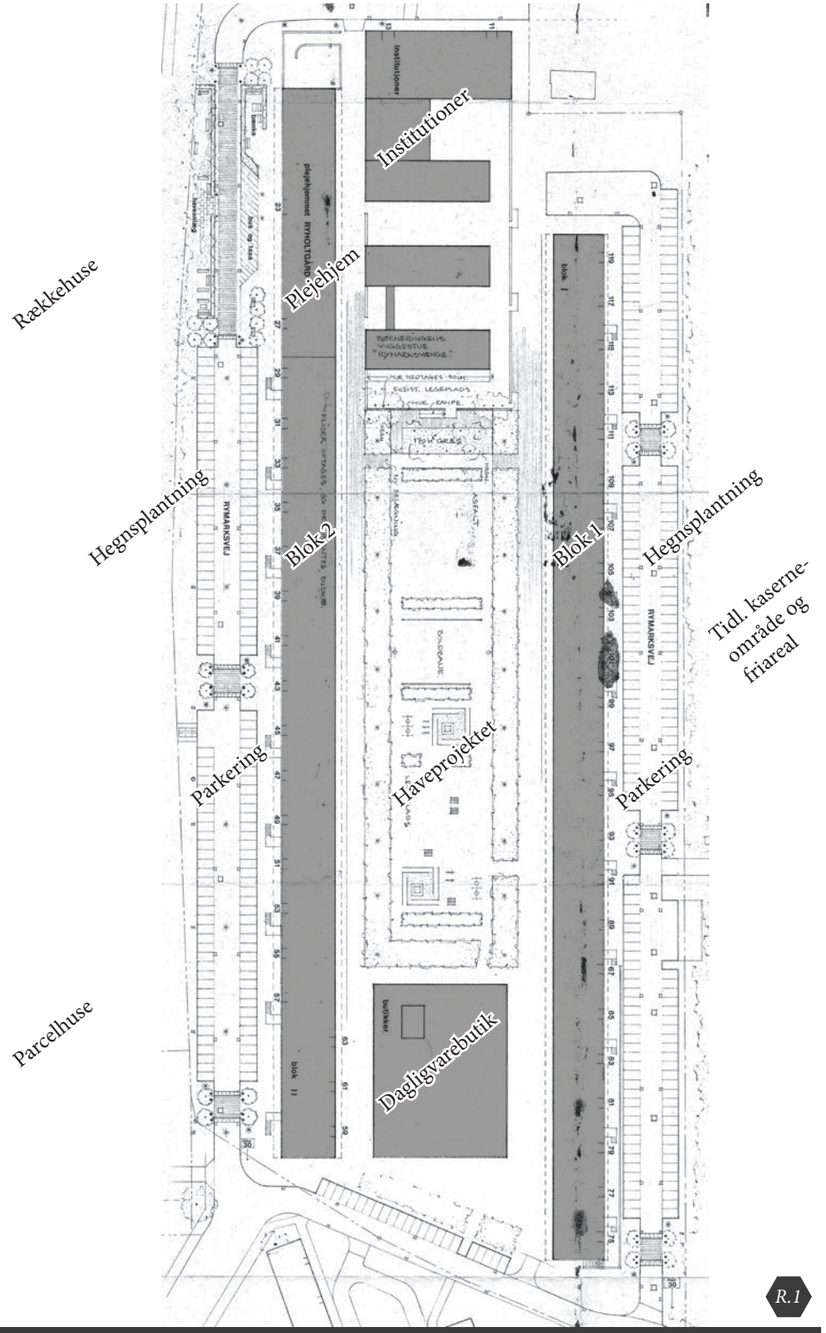
Landskabsværket for Ryparken blev udfoldet i ét aflangt haveanlæg mellem to lange boligblokke. Landskabets formsprog spejler sig i bygningernes, og resultatet bliver én stringent rammeplantning med begrænset rumlig variation. Manglende rum til forandring optræder som den primære årsag til den totale omdannelse, som landskabet sidenhen gennemgår.

Boligafdelingen er beliggende på kanten mellem Københavns nordvestkvarter og Gentofte. Det rationelle elementbyggeri træder frem i bylandskabet, der ellers er præget af ældre boligbebyggelser og parcel- og rækkehuse. Jørn Palle Schmidts tegnestue (herefter Schmidt) står bag landskabet, der primært findes imellem Rymarksvængets blot to boligblokke.

Grundlaget for værkanalysen er blandt andet forskellige versioner af haveplanen fra 1968. Projektmaterialer, fotos m.m. vidner om, hvordan landskabet har undergået en større omdannelse, der er kommet til at præge udviklingen af landskabsarkitektoniske kvaliteter frem til i dag.

R.1

Fig. R.1: Dette er en situationsplan fra 1980, der blev tegnet i forbindelse med et trafiksaneringsprojekt. Registeringerne på tegningen viser bebyggelsen og landskabsprojektet i en sammenhæng.

Afgrænsning og terræn

Rymarksvænget er beliggende mellem Lyngbyvejen og Ryvangs Allé. Mod syd grænser Rymarksvænget op til to af fsb's øvrige boligafdelinger, Ryparken og Lundevænget, og vest for bebyggelsen er der tæt-lav bebyggelse. Nord for boligafdelingen ligger forsknings- og behandlingsinstitutionen Kennedy Centret. Mod øst er der i dag et rekreativt grønt område med tidligere militærfaciliteter, hvori også Mindelunden indgår.

Rymarksvængets arealer er generelt isoleret fra naboer på grund af træplantninger ved arealets grænser. Alle træer i randbeplantningen er løvfældende, og det betyder, at udtrykket varierer imellem sommer- og vinterperioder. Området åbner sig i syd, og det er også herfra, at der er tilkørsel til boligafdelingen.

Selve arealet er ligesom bebyggelsen aflangt og næsten kvadratisk i nord-syd-gående retning (fig. R.1). Bredden er 140 meter, og længden 360 meter. Terrænet er forholdsvis jævnt og varierer fra ca. 6,5–7,5 meter over havniveau. På ydersiderne af afdelingens bygninger er alt areal dedikeret parkering. Landskabsprojektet, som analysen i det følgende primært vil beskæftige sig med, finder man derfor i rummet mellem de to boligblokke.

Bebyggelse

Boligbebyggelsen er tegnet af Juul Møller og Erik Korshagen og opføres i 1968-70. Anden bebyggelse i afdelingen er tegnet af Krohn og Hartvig Rasmussen. Boligbyggeriet er karakteristisk, idet samtlige 433 lejligheder fordeler sig på blot to blokke a næsten 300 meters længde. De to fireetagers blokke er parallelle, men en anelse forskudt i forhold til hinanden. De er orienteret i nord-syd-gående retning (fig. R.1).

Stokkene er opført i hvidmalede betonelementer og har fladt tag. Nordligst i blok 2 er der et plejehjem. Imellem de to blokke er der opført børne- og ungdomsinstitutioner i nord og dagligvarebutik i syd. Begge bygninger, der er i ét plan, er ligesom det resterende byggeri opført i betonelementer og har fladt tag. Dele af institutionsbyggeriet fremstår dog med en muret og gråpudset facade.

Infrastruktur og trafik

Fra ankomstvejen Ryparken tvedeles bilfærdsel, som herefter fordeler sig langs blokkenes ydersider. Oprindeligt var der via den vestlige tilkørselsvej Rymarksvej adgang både fra syd og nord, men ankomstvejen fra nord bliver i 1980 lukket som led i et stillevejsprojekt. På indersiden såvel som ydersiden af stokkene er der gangstier, der flugter med bygningsfacaderne.

Imellem de indre stier og bygningsfacaderne optræder et ekstra 'rum' – et af praktisk karakter. Her findes et kælderniveau med adgang fra gården. I dette nedre niveau er der flere praktiske funktioner, bl.a. affaldshåndtering. Denne niveauovergang er diskret indpasset – skærmet af et 1 meter højt hegn (foto R.3) og bag ved dette visuelt skjult af beplantede bastionsmure. Fra gårdrummet opleves denne ekstra rumlige dimension og niveauskiftet ikke.

Landskabsværket

Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

Figur R.2 viser en tidlig version af Rymarksvængets haveplan. Det indre rum, der optræder imellem blokkene, vil være udgangspunktet for følgende analyse. Ikke alle elementer træder lige tydeligt frem på planen, men en gennemgang i det følgende vil klarlægge deres beskaffenhed.

En ramme af pil

Landskabsplanen har én hovedstruktur: Et beplantningsbælte, der omkranser en 'grøn midte'. Beplantningsbæltet er cirka 6 meter bredt, og dets komponenter er oprette hvid-pil (Salix alba). Strukturen udmærker sig, idet så mange komponenter indgår heri. Piletræerne vil nå en højde på ca. 20-25 meter, og der er ikke andre elementer i planen i denne skala – udover selve byggeriet. Trækomponenterne i strukturen fremstår ikke med systematiske afstande og indgår heller ikke i rækker.

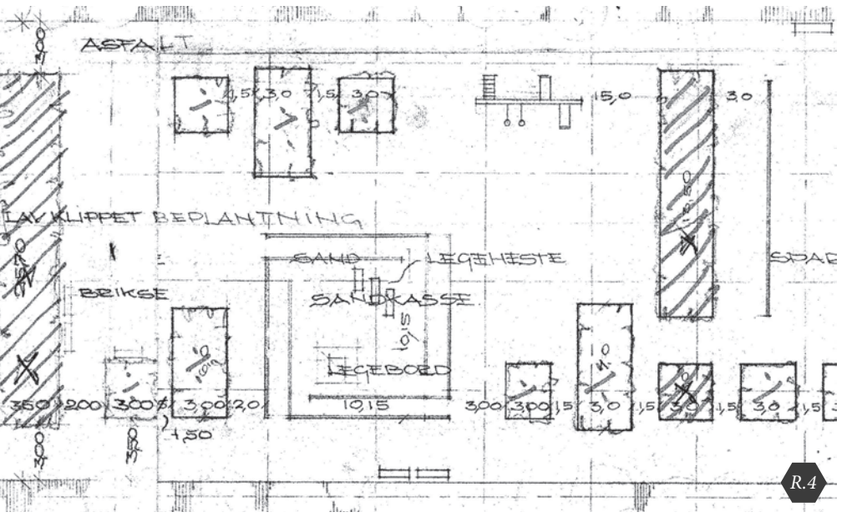
Påskrifter på planen fortæller, at beplantningsbæltet kan udtrykkes som *"spredte træer (Salix Alba) ..."*. Der er altså påtænkt en senere udtynding i piletræerne ift. de mange komponenter, der er indtegnet på haveplanen fra start (1968). Registreringer af området fra 1994 viser, at driften har ledt pilebeplantningen imod en todeling, idet mange pil

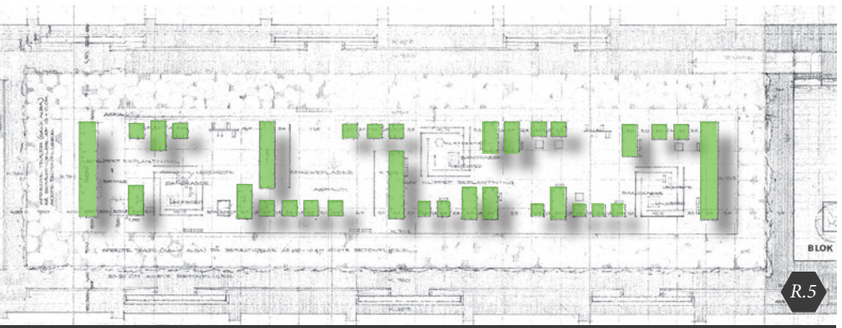
Fig. R.2: Palle Schmidts tidlige haveplan for Rymarksvænget fra 1968.

R.3

R.4

R.5

Foto R.3: Et kig langs den bygningsnære sti ved blok 2. Bag hegnet er kældernedgangen diskret indpasset (foto, 2013). Fig. R.4: Arbejdstegningen udtrykker reduceringen af de sekundære strukturer (redigeret haveplan, 1968). Fig. R.5: Hækkene, der indgår i den oprindelige haveplan (1968), er markeret. Bemærk, hvordan de giver anledning til varierede rumlige situationer internt og ift. pilebeplantningen.

er blevet stynet ned til egentlige busketter. Dette kan meget vel have været en oprindelig intention, men det er svært at fastslå. Påskriften på haveplanen (1968) fortæller desuden, at der skal være en hård befæstelse under træerne. Befæstelsen skiller sig en smule ud fra befæstelsen i hovestiforløbene, idet der her lægges 20x20 cm sorte betonfliser. Dette kan måske synes som en ubetydelig forskel, men alligevel er der tale om et skift, når der anvendes en anderledes belægningstype under træerne.

Syntaktisk følger pilebeplantningen nøje gårdrummets rektangulære form, og den følger dermed også bygningernes orienteringer. Skalamæssigt er der også tale om et match imellem beplantningsbæltet og bygningerne. Med tiden vil de individuelle piletræer dog opnå en større højde end bygningernes cirka 14 meter.

Klippede hække

Formklippede, rektangulære hække optræder som sekundære strukturer på haveplanen (fig. R.2). Alle hække er placeret indeni det centrale rum, der er defineret ved rammen af pil. Hækkene har ens bredder, men forskellige længder og bliver derfor enten kvadratiske eller aflange afhængigt af deres længde.

I de seneste udgaver af landskabsplanerne forekommer der nogle betydelige ændringer hvad angår disse sekundære strukturer. Antallet reduceres betydeligt, og kun de længste tværgående hække bevares i det endelige landskabsværk. En redigeret udgave af landskabsplanen (fig. R.4) fortæller tydeligt denne historie. Redigeringen af værket kan bekræftes af senere fotografier og registreringer bl.a. på bebyggelsesplanen fra 1986.

Intet sted på landskabsplanen (fig. R.2) fremgår det, hvilke plantekomponenter der skulle udgøre disse sekundære strukturer i landskaberne. En registrering (1994) viser, at hækkene består af liguster, og derfor antages det også, at der oprindeligt blev etableret liguster. Ligusterfamilien består af mange arter, hvoraf nogle er løvfældende, og andre stedsegrønne. I Danmark er almindelig liguster og storbladet liguster hyppigt brugte, og begge er stedsegrønne. Det er da også den storbladede, der blev anvendt i Rymarksvænget, viser senere registreringer. Det betyder, at strukturerne har haft en forholdsvist ensartet karakter igennem sommer og vinter. Muligheden for at beskære og forme planten fint er én af plantens kendte egenskaber.

De sekundære strukturer, de klippede ligusterhække, har en modsatrettet dynamik. Hækkene er orienterede således, at de stiller sig på tværs af det nord-syd-orienterede gårdrum og pilebæltet, og således modstiller de sig landskabets aflange form. Alligevel er de disponerede systematisk. Hækkene optræder som i et net og defineres dermed ved nogle standardmål med halvmeters intervaller.

Virkning

Ordnede vilkår

Landskabets primære og sekundære strukturer optræder systematiske (i både den tidlige og den reviderede landskabsplan), udmålt og organiseret efter tilrettelagte standardmål. Idet rummet imellem de to boligblokke er defineret med hjælp fra bygninger og stier, er der ikke forhold, som udfordrer den orden, der eksisterer i landskabet. Derfor opstår der heller ikke afvigelser fra landskabets orden, og anlægget kommer dermed til at fremstå meget afbalanceret og roligt. Resultatet synes at være et landskab uden egentlige 'overraskelser', men dermed ikke nødvendigvis et landskab uden effekt.

Rum og brug

Boligblokkene markerer grænsen imellem bilzoner og bilfri zoner, og beplantningsstrukturerne skaber en underinddeling af rummet mellem bygningerne. Bæltet af pil optræder på planen som en markant rumdannende struktur. Rammen definerer rummet for det liv, der optræder både langs bygningerne og i det centrale grønne. Med ruminddelingen markerer pilebeplantningen en grænse, der skiller transport og dagligdags gøremål fra rekreation. Skillelinjen og funktionsopdelingen virker stærkt på planen.

Pilebæltet antages at nå en højde på 20-25 meter, og de bygningsnære stier har en bredde på 5 meter. Det betyder, at rummene imellem bæltet og stokkene (ca. 7-8 m) vil optræde som en kløft. Netop fordi der er tale om en monokultur, bliver pilebeplantningen en ligeværdig modpol til byggeriet, og derfor bliver de strømlinede passager langs byggeriet visuelt stærke. Grundet den ubrudte sigtelinje langs bygninger vil disse rum kunne opleves langs alle bygninger.

Indenfor pilens ramme vil man være skærmet visuelt fra bygningerne. Også internt er gårdrummet aflangt, og det vil også opleves som sådan. Men dets bredde på ca. 35 meter vil betyde, at den besøgende alligevel

oplever at have plads og luft.

Fordelingen af de sekundære strukturer på den oprindelige plan resulterer i en rumlig variation indenfor rammen, som pilebeplantningen udgør (fig. R.5). Hækkenes tiltænkte højde er uvis, og derfor er det uklart, præcis hvilken grad af overblik og privathed der knytter sig til rummene. Det aflange gårdrum (oprindelig plan 1968) bliver med hjælp fra ligusterhækkene opdelt i 5 større rum og et stort antal mindre rum. De 5 store rum varierer i størrelse og form. Nogle er rektangulære, imens andre har flere kroge og hjørner. 'Restarealerne' optræder som mindre rum og passager i haven. Som et andet resultat af disponeringen i den oprindelige plan (1968) fremstår flere af legearealerne afskærmede, og ligeledes gør mange af de mindre haverum. De sekundære strukturer er anledning til en betydelig underinddeling, der tillader forskelligartet brug. Boldspil har fået sin egen indramning. Der er rum med plads til lege og til ophold for forældre, men der er også rum, der egner sig bedst til ophold og fordybelse. Herudover optræder alle de små rum og restarelaer, hvor man også kan opholde sig. Børnene kan også benytte de mange kroge og passager til friere leg – såsom gemme.

Som tidligere nævnt forekommer der ændringer i planerne, der får stor betydning for det endelige landskabsværk, men baggrunden for ændringerne er ikke kendt. De sekundære strukturer er blevet reduceret betydeligt i antal. Figur R.6 viser revideringens udfald. Den rumlige situation er tydeligvis væsentligt forandret i forhold til den oprindelige haveplan (fig. R.5). Nu optræder der blot fire haverum. Rummenes form og skala er ensartede, og de er væsentligt større, end de er på den oprindelige haveplan. Der er ganske få intime rum tilbage – hvis nogen overhovedet. Sydligst i gårdrummet (til højre på planen) er der en pergola, der eventuelt er tilføjet i den reviderede plan. Den tilbyder en tilbagetrukket opholdsmulighed. Overordnet resulterer redigeringen af værket før dets etablering i en kraftigt nedsat rumlig og oplevelsesmæssig variation såvel som begrænset mulighed for varieret brug.

Kontekst og kvaliteter i værket

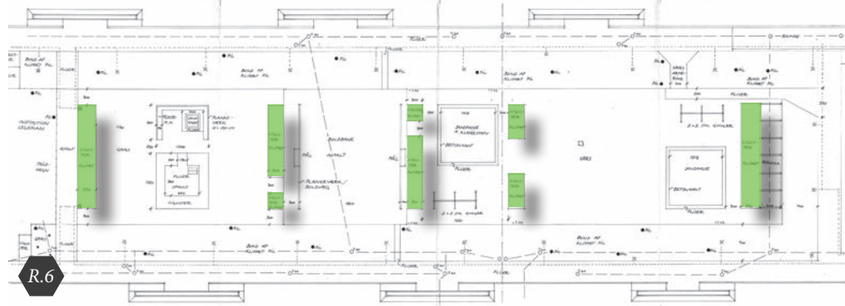
Landskaberne i Rymarksvænget er tegnet af Schmidts tegnestue. Som det er forelagt i afsnittet om *'Landskabsarkitekterne'*, betragtes Schmidt af mange som en af Danmarks 'store' landskabsarkitekter.

Schmidt blev ved Rymarksvænget stillet overfor en svær opgave: En landskabsplan for hele Rymarksvænget skulle laves, så stort set samtlige uderumsbehov blev dækket i ét centralt gårdrum. 4/5 af udearealerne blev dedikeret infrastrukturelle formål, hvilket altså efterlod 1/5 – den centrale gård – til opfyldelse af de resterende behov.

Men hvad var årsagen til denne disponering? I slutningen af 1960'erne fandtes der cirka 1,6 mio. biler i Danmark, og kurven var fortsat opadgående. Planlæggerne ønskede ikke at gentage tidligere fejltagelser ved at anlægge for få parkeringsenheder, og derfor blev et stort areal afsat til denne funktion alene. I Rymarksvænget har det været et udtalt ønske at adskille biltrafik fra fodgængere og rekreative områder. Denne generelle opmærksomhed på bilens rolle i boligområdet kan altså betragtes som et perspektiv på kvalitet: Kvalitetsperspektivet handler om at sikre muligheden for parkering, men også om at beskytte de bløde trafikanter og om at skabe dedikerede grønne arealer. Kvalitetsdannelsen forekommer ikke i selve landskabsarkitekturen, men er på flere måder med til at lægge rammerne for denne.

Byggeriets typologi skal ses i relation til tidens praksis. Slutningen af 60'erne var perioden, hvor det rationelle montagebyggeri vandt indpas. Alligevel skiller Rymarksvænget sig en smule ud fra meget andet byggeri i sin samtid. Betonelementteknologien tillod blandt andet byggeri i højden – dette kunne evt. frigøre plads på grunden. Alligevel valgte man af uvisse grunde her 'kun' at bygge i fire etagers højde. Det bevirker til gengæld et udmærket lysindfald i det ellers forholdsvis smalle gårdrum. I fsb's arkiver er der en række fotos af bebyggelsens opførelse (fig. R.7 og R.8). Fotografierne giver et indblik i elementbyggeriets metoder. De to næsten identiske luftfotografier viser byggeriets fremskredne udvikling over en 13-måneders periode, og der er ingen tvivl om, at elementbyggeriet tillod en ekstremt effektiv byggeproces. Som led i denne proces holdt især maskinerne deres indtog, og byggepladsen indrettes efter maskinkørslen. I Rymarksvænget optager byggepladsen, med alle dens funktioner og midlertidige grej, hele det areal, der senere skulle blive grundlaget for boligafdelingens landskab. Jorden komprimeres betydeligt ved denne type aktivitet, og derfor optræder der et dilemma imellem periodens værdsættelse af byggeriets effektivitet og ønsket om gode forudsætninger for de efterfølgende planter.

Trods dette dilemma tager Schmidt ikke afstand fra det rationelle byggeris metoder og afstedkomne form-idealer. Værkanalysen viser, at Schmidt spiller bold op ad byggeriets formsprog, og der opstår en gensidig dyrkelse af det retvinklede, det enkle og det markante. Således skabes der også balance i landskabsværket. Denne tilgang i

R.6

R.7

R.8

R.9

Fig. R.6: På registreringen af eksisterende forhold (1994) er de sekundære strukturer, der var tilbage efter redigeringen af den oprindelige landskabsplan, markeret. Foto R.7 og R.8: Fotografierne fra henholdsvis april 1969 og april 1970 viser den effektivitet, der knytter sig til tidens nye byggemetoder. Desuden fremgår det, hvordan det centrale gårdrum udnyttes i byggefasen (fotos, ukendt). Foto R.9: et kig langs parkeringsanlægget øst for blok 1 (foto, 2013).

Foto R.10: Et piletræ med Blok 2 som baggrund. Bemærk, hvordan et større antal pile-komponenter er stynet ned til buske, der vokser kraftigt i løbet af en sæson og blive tætte (foto, 2013).

landskabsarkitekturen må ses som et forsøg på kvalitetsdannelse, der er møntet på sammenhæng og udtryk for en gensidig interesse i det rationelle formsprog.

De beskrevne forhold, der handler om tidens prioriteringer af byggeriet og bilen, giver også en idé om landskabsprojektets forudsætninger. Idet mange landskabsfunktioner skal optræde i rummet mellem blokkene, vælger Schmidt af praktiske hensyn at lade rummet opdele i to funktionelle enheder, og med pilebeplantningen skaber han et indre rekreativt rum og et ydre praktisk rumforløb.

Udenfor rammen af pil består kvaliteten i effektiviteten, der knytter sig til de strømlinede stiforløb. Også rumligheden omkring disse passager, der kan betegnes som kløfter, vil være karaktergivende for afdelingen og byde på en stærk oplevelse for brugeren.

Også indenfor pile-rammen var en rumlig og funktionsmæssig variation oprindeligt påtænkt. Denne variation reduceres i det endelige værk. Det sparsomme indhold i de resulterende gårdhaver bevirker, at der er en oplevelse af plads trods landskabets trange vilkår imellem boligblokkene. Desuden er der i hele gårdrummet åbent mod himlen, hvilket underbygger denne følelse af albuerum. Dette kan betragtes som en tilsigtet kvalitet i landskabsværket.

Ændringen, der blev foretaget før etablering, vurderes i høj grad at have påvirket den rumlige variation, *som anlægget kunne have haft*, og dermed også de brugsmæssige muligheder i det centrale gårdrum. Årsagen til denne ændring er uvis, og der har da uden tvivl været konkrete årsager, men resultatet blev en udtalt ensretning og forsimpling af anlæggets rumlighed. Forsimplingen forskubber fokus hen på pilebæltet, der kommer til at optræde som det eneste markante element i landskabsplanen. Således ændres styrkeforholdet imellem de æstetiske virkemidler også, og man kan sige, at billedrammen kommer til at spille en større rolle for den æstetiske kvalitetsdannelse, end billedet selv gør.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Kritik af landskabsværket fører til en omdannelse

Indenfor rammen af pil kom det oprindelige landskabsværk til at bestå af fire ensartede, rektangulære rum. Bortset fra rummet, der var beregnet til boldspil, mindede de andre tre om hinanden. Alle fremstod åbne og indeholdt legefaciliteter, og derfor var de også ens rent funktionelt (registreringen 1994).

Gårdhaven bestod i 25 år, før beboerdemokratiet endeligt besluttede at ændre den radikalt. De første godkendte helhedsplaner for et nyt anlæg stammer fra 1995. Referater og planforslag helt tilbage fra 1986 viser dog, at man allerede her diskuterede ændringer af det eksisterende anlæg. Kritikken af landskabet tog fra starten udgangspunkt i en række mangler eller problemer. Af konkrete problemer var blandt andet, at pilen forvoldte problemer i forhold til kloakeringen, at skygge fra piletræerne generer visse beboere på altanerne, og at piletræerne var: *"... stærke nok til at klare aktuelt slid, men ikke herudover byder på opholdsmuligheder."* (Følgeskrivelse 1986, p. 1).

Det nævnes desuden, at piletræerne på østsiden var i dårlig forfatning på grund af jordbundsforhold (følgeskrivelse 1987).

På baggrund af (talrige) udarbejdede forslag og tilhørende beskrivelser kan man desuden identificere nogle problematikker i det oprindelige anlæg, som man har forsøgt at håndtere i det nye landskab. Fx kan man læse: *"For at bryde den langstrakte form er anlægget blevet delt op af …"* og: *"… hvor der er mest sol, anlægges et græsareal med et par mindre trægrupper for at give mulighed for ophold og leg på græs"* samt: *"Desuden tilstræbes en mere varieret beplantning."* (Følgeskrivelse 1987, p. 1).

Der er ingen tvivl om, at de nævnte kommentarer understreger ønsket om en gårdhave, der adskiller sig væsentligt fra det oprindeligt etablerede. Eksemplerne, der er fremhævet, vedrører praktiske problematikker, men i lige så høj grad et ønske om en anden funktionalitet – og til dels også et nyt udtryk.

Referater fra de efterfølgende år tyder på, at projektet af økonomiske årsager midlertidigt sættes i bero efter 1988. Fra 1994 foreligger der nye planer, der bygger på de tidligere forslag, og som beskriver et nyt landskabsprojekt og dets etablering i etaper (forslag til etapedeling,

1994). I 1995 udfærdiges et planforslag, der læner sig meget op ad det projekt, der endeligt godkendes, og som kan opleves i dag (figur R.11). Anlægget antages at være blevet etableret i etaper over de følgende 5-6 år startende i 1996, idet dette fremgik som et ønske fra boligafdelingens bestyrelse. I løbet af etableringsprocessen forekom der justeringer, men det overordnede udtryk, formgivning og funktionsopdeling forbliver det samme. Resultatet, der foreligger i dag, skal altså 'læses' som et produkt af mange års overvejelser og planlægning. En planlægning, der har involveret flere individuelle landskabsarkitekter og forskellige repræsentationer i afdelingsbestyrelsen.

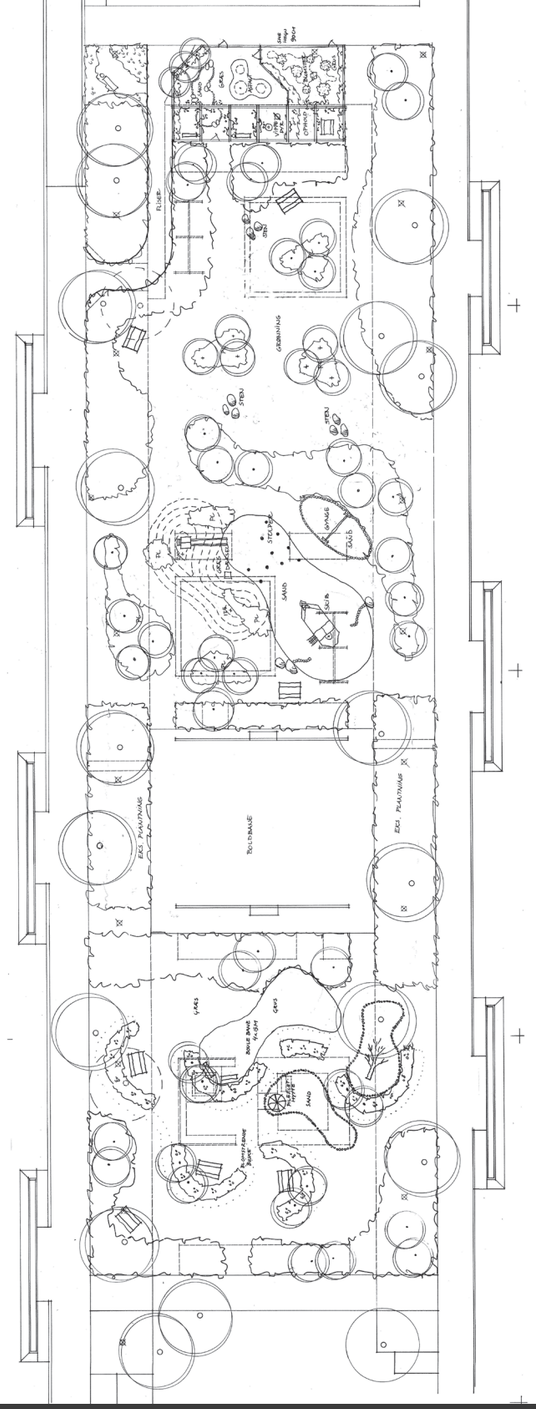
Selvom der ikke er tale om det endelige resultat, er Jette Christensens (herefter: Christensen) situationsplan fra 1995 sigende, idet den illustrerer det nye landskab 'ovenpå' registreringen af det tidligere. Det bliver tydeligt, at der er tale om to vidt forskellige gårdanlæg. Et meget konsekvent planforslag med strenge rammer og åbne rum (Schmidts haveplan) bliver erstattet af et alsidigt anlæg med mindre 'rum', flere lommer, et blødere formsprog og en stor variation i plantekomponenter (Christensens plan). Der er uden tvivl foretaget en udskiftning af ikke blot landskabets elementer og rumlighed, men også af de kvaliteter, der oprindeligt var tilsigtede. Dette kommer analysen nærmere ind på i de følgende afsnit.

Ligusteren og rummene imellem

Ligusterhækkene fik som strukturer en central funktion i anlægget. Visuelt var de iøjenfaldende, da de var et gennemgående element, tværgående på pilebeplantningen, og fra mange lejligheder har man kunnet opleve dem alle på række. Hækkene opdelte det aflange gårdrum og udgjorde herudover skærme i gårdrummet for dermed at bryde dette ned i fire haverum. Disse haverum – der dog var af betydelig størrelse – kunne legitimere forskellig indretning og brug. Denne mulighed fulgte Schmidt ikke helt til dørs, og da haverummene var ganske simple både karakter- og formgivningsmæssigt, affødtes hverken visuel eller rumlig variation i eller omkring selve hækkene. Desuden var strukturerne placeret så langt fra hinanden, at der ej heller opstod naturlige, intime opholdsmuligheder imellem dem.

Mange af disse "mangler" adresseres konsekvent i det anlæg, der etableres i slutningen af 1990'erne. Men i haveplanen fra 1995 forekommer det, at den rumopdeling, der oprindeligt var skabt af ligusterhækkene faktisk bliver genbrugt. Christensen anerkender altså ideen om at underopdele bebyggelsens aflange gårdrum i disse fire haverum. Mange beboere skal deles om dette lille anlæg, og derfor antager Christensen ligesom Schmidt, at en rumopdeling som den viste (fig. R.11) kan lede til funktionsdeling og være en hjælp ved alsidig brug. I det nye planforslag fremstår de tværgående strukturer mere markante; de er bredere og højere, og således er deres rumopdelende funktion vægtet endnu højere end før. De 5 ligusterhække, der udgjorde rammerne for de fire hovedrum, er helt eller delvist erstattet af nye plantninger i Christensens forslag. Nogle af disse plantninger har fået et mere slynget forløb, og på planen fremstår de mere ujævne i deres streg. Det vil sige, at Christensen har forestillet sig et mere organisk udtryk end det, der karakteriserede de førhen klippede ligusterhække. Der indføres trækomponenter som en del af de sekundære strukturer. Træerne bidrager fysisk til at opdele gårdrummene yderligere og visuelt til en stor visuel variation, da der er tale om forskelligartede og mange blomstrende arter såsom fuglekirsebær (Prunus avium), alm. røn (Sorbus aucuparia) og rød spidsløn (Acer platanoides 'Royal red'). Også busklaget ændres betydeligt. Blandt andet bærmispel (Amelanchier laevis), kirsebærkornel (Cornus mas) og syren (Syringa vulgaris) introduceres og blandes og fremstår med et vildere udtryk. Herudover slynges forløbet i plantningerne flere steder, så der i kanten opstår naturlige lommer, der er velegnede til tilbagetrukket ophold (fig. R.14). Visse steder optræder der også mindre plantninger som møblering i gårdrummene, og det medfører, at der imellem disse plantninger og de 'nye sekundære strukturer' optræder flere mindre rum.

Rummene imellem de sekundære strukturer bliver således programmeret mere detaljeret i den nye haveplan, og der er kommet en mere konsekvent funktionsopdeling. I det nordligste haverum findes de mest slyngede plantninger (sekundære strukturer), og derfor opstår der mange forskellige private og halv-private opholdsmuligheder. Herudover er der anlagt en petanquebane i dette haverum. Det er tydeligt, at rummet er rettet mod de voksne brugeres ophold og afslapning. Det næste gårdrum er ligesom i Schmidts plan dedikeret til boldspil. Boldbanen er renoveret og etableret i en oval form, og således understøtter dette haverum også et organisk formsprog. Omkring boldbanen er der kommet en egentlig afskærmning i form af et 4 meter højt, grålamet metalbur uden loft. De nye sekundære strukturer afskærmer i høj grad boldbanen og indhegningen. Syd for dette haverum ligger landskabets eneste legeplads. Haverummet er dog dedikeret til legepladsformålet, hvorfor det er blevet udviklet med henblik på at tilbyde mange

R.11

Fig. R.11: Øverst: Christensens situationsplan (1995) er tegnet ovenpå den tidligere plan, og her bliver det tydeligt, at det før geometriske formsprog bliver blødt op og erstattet af et mere organisk formsprog.

R.12

R.13

Foto R.12: Et billede fra det sydlige haverum, hvor de oprindelige piletræer og klippede pil endnu er karakterskabende. Bemærk, at rummet fremstår åbent fra de bygningsnære stier. Foto R.13: Skellet mellem de centrale gårdhaver markeres endnu af den klippede ligusterhæk. Fotografiet viser, at landskabet er en proces, der består af flere tiders og menneskers perspektiver på kvalitet (begge fotos, 2013).

muligheder for varieret leg. I dag rummer legepladsen mange faste legeredskaber, herunder gynger, rutsjebane, klatrestativer og legehus m.m. Desuden er terrænet blevet bearbejdet, og blandt andet to store volde er med til at opdele rummets aktiviteter, imens de også især selv fungerer som grundlag for leg. Det sydlige af de fire haverum er bibeholdt som et mere åbent og dermed også fleksibelt rum. Rummet synes oplagt til ophold for større grupper og til sociale spil og leg, der ikke naturligt foregår på boldbanen eller legepladser.

En porøs ramme

Pilebeplantningen har spillet en central rolle for intentionerne i den oprindelige landskabsarkitektur, da den var udgangspunktet for landskabets æstetik og for den funktionsopdeling, der var tilsigtet i landskabsværket. Pilen bliver dog i 1986 blandt andet kritiseret for ikke at tilbyde 'opholdsmuligheder' og herudover for at kaste skygge på terrasserne og forvolde problemer i kloakeringen.

I 1986 er der 22 piletræer tilbage, så der har været en betydelig reduktion siden landskabets etablering. Udtyndingen er en naturlig del af plantningens udvikling, og desuden er et større antal pilekomponenter blevet beskåret med henblik på at skabe en buskvækst.

I forbindelse med omdannelsen af landskabet og på baggrund af kritikken af pilebeplantninger bliver antallet af piletræer yderligere reduceret. Christensen har på sit planforslag markeret 5 træer, da der skal fældes, men en aktuel registrering viser, at der blot er 8 træer tilbage, hvorfor reduktionen under omdannelsen kan have været større. Alternativt er flere piletræer blevet fjernet i forbindelse med driften siden omdannelsen i 1995.

Også de klippede pil i busklaget er stort set forsvundet i dag. I gårdens sydlige ende optræder de sidste tre grupper (foto R.12). Reduktionen af de klippede pil kan dog i højere grad henføres til de generelle ændringer, der finder sted i plantningerne omkring haverummene, hvor den tidligere beplantning fjernes som udgangspunktet for at påbegynde den nye planting.

Fjernelse af piletræer og -buske er ikke blevet efterfulgt af genplantninger. Alligevel er mange af 'hullerne' fyldt ud, men der er dog ikke tale om en systematisk erstatning af de forsvundne pil. Nye elementer har derimod relation til hvert af de 4 gårdrum, og for hvert gårdrum er forskellige plantearter blevet anvendt. Der er overvejende tale om nye buskadser som erstatning for de klippede pil, men heri indgår der, som tidligere beskrevet, også forskellige træer.

I dag opleves landskabet som en kombination af nye intentioner og rester fra fortidens (foto R.13). Udviklingen af det oprindeligt monokulturelle beplantningsbælte af pil samt de tilbageblevne ligusterhække efterlader dette indtryk. Over korte stræk er det de oprindelige piletræer, der træder frem og giver landskabet karakter. Piletræerne bliver som enkelte komponenter fremtrædende, fordi de har en høj alder og dermed enkeltvist en stor volumen (fig. R.12).

De fleste steder er det de nye landskabselementer, der er fremtrædende. De sammensatte beplantninger har oplevelsesmæssig effekt på grund af mangfoldigheden og funktion på grund af deres størrelse; men nu er størrelsen af strukturerne et resultat af de mange komponenter, der indgår heri fremfor valget af store komponenter.

Rammen, der optrådte mellem stier og det centrale haverum, veksler nu, og fra gangstierne er der skabt flere åbninger ind mod de fire haverum. Beplantning mod stierne er ligeledes blevet slynget, idet en del af buskadset er trukket tilbage fra kanten. Den tidligere, konsekvente pilebeplantning er altså blevet erstattet af en mere varieret beplantning, og den rammegivende funktion af denne beplantning varierer nu fra det ene haverum til det næste.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Landskabet før og landskabet efter 1995 repræsenterer to forskellige sæt af kvaliteter, og således har tilvalget af det nye landskabs kvaliteter også været lig fravalget af mange af de oprindeligt tilsigtede kvaliteter. Forskellen imellem de to landskaber udtrykker således udviklingens konsekvenser.

Det oprindelige anlæg fremstod homogent og med et stærkt udtryk. Det minutiøse og måske simple formsprog blev vægtet i tråd med samtidens byggeri. Landskabsarkitekturens formsprog spejlede sig i bygningsarkitekturens, og resultatet var et sammenhængende og harmonisk anlæg. Det betød også, at landskabets primære struktur, pilebeplantningen, skalamæssigt modsvarede bygningerne, og imellem bygningsstrukturer og plantestrukturer optrådte der nogle særlige rum med masser af effekt. Schmidt forsøgte at funktionsopdele rekreation og dagligdags gøremål og herudover at underopdele det grønne areal i mindre haverum. Han var sparsom i brugen af (forskellige) plan-

tekomponenter, og landskabets markante strukturer blev baseret på blot to arter, der blev brugt til at udtrykke særlige karakterer og sikre bestemte funktioner.

Det nye landskab har lånt nogle strukturelle principper fra sin forgænger. Der er fortsat en ramme omkring de centrale grønne rum, men den optræder dog ikke så stærk som den oprindelige. Opdelingen imellem de fire haverum er et andet princip, der er blevet videreført. Christensens landskab er modsat Schmidts meget varieret i sit udtryk. Dette gælder både formgivningen, der fremstår organisk, og plantevalget. Fravalget af det retlinjede og stringente og bevægelsen imod det varierede og slyngede forløb har forandret den rumlige oplevelse i haverummene såvel som langs bygningsfacaderne. Desuden har tilvalget af en generelt lavere beplantning i rammen medført, at landskabselementer ikke som tidligere matcher bygningernes skala. Derimod repræsenterer landskabet en mindre og mere menneskelig skala. I dag er der mange intime lommer og rum, der retter sig mod forskellige anvendelsesformer. Herudover er de fire gårdrum blevet programmeret mere specifikt i forhold til brug og brugere. Det betyder, at børn og leg nu har deres egne steder, imens andre rum synes meget mere oplagte til afslapning og ro.

Opsummerende kan man sige, at et homogent og visuelt stærkt koncept er blevet erstattet af et mere varieret landskab. Det nye anlægs koncept er også tydeligt, men udtrykket og helhedsoplevelsen er mere varieret. Generelt vil analysen påstå, at det oprindelige landskab havde afsæt i en både æstetisk og funktionelt større skala, imens erstatningen har fokuseret på den lille skala, såvel æstetisk som funktionelt. Det er især den rumlige bearbejdning, der skaber denne forskydning.

Værkets styrker

Pilebeplantningen udgjorde en betydelig del af det oprindelige landskabs kvaliteter, og derfor er denne også et udgangspunkt for at vurdere værkets styrker. Piletræerne er robuste; de kan tåle meget slid, og i pilebeplantningen kunne enkelte trækomponenter udgå og eventuelt erstattes, uden at dette ville svække rammens generelle udtryk, da den var tænkt som en varieret beplantning. Også de klippede pil var plejevenlige og mulige at udskifte løbende. Fra dette perspektiv kan valget af primære komponenter, struktur og syntaks altså have været en styrke for landskabsværket. Beplantningsbæltets sårbarhed overfor fx plantesygdomme kunne til gengæld godt give anledning til bekymring.

En sygdom i pilen ville få fatale konsekvenser for landskabets givne kvaliteter.

Indenfor rammen af pil var der fire haverum. Rummene havde den fordel, at de kunne programmeres og indrettes efter behov, og med tiden genindrettes. Hertil knyttede der sig en vis fleksibilitet.

Alligevel har værket undergået en markant forandring, ikke bare i selve haverummene, men også i landskabets overordnede strukturer. Umiddelbart er det relevant at søge mod de kritikpunkter, der blev rettet mod det oprindelige anlæg, før det blev revideret. Her stod det klart, at landskabet ifølge beboerdemokratiet havde mangler. Manglerne omfattede blandt andet funktionelle behov, som ikke blev opfyldt, herunder behovet for opholdsmuligheder. Dermed blev rumlige forhold i Schmidts landskab kritiseret. Dette er interessant, idet værkanalysen peger på, at netop rumligheden tager en stor drejning i redigeringen, der forekommer før etableringen af landskabsværket.

Beboerne og landskabsarkitekterne har ikke vurderet, at de mangler og problemer, der knyttede sig til det oprindelige landskab, kunne løses alene ved at genindrette de fire gårdrum. Aktørerne har ment, at der var behov for helt nye rammer.

Selvom det oprindelige anlæg havde stærke og stabile rammer, så viste de sig ikke som de rigtige rammer for det liv, der skulle leves i boligafdelingens centrale grønne rum. Dette betragter værkanalysen som en generel svaghed i værket og som den primære årsag til omdannelsen af landskabsværket i 1995.

R.14

Fig. R.14: Udsnit fra JL's planforslag vidner om en bevægelse hen imod, hvad der kunne kaldes en mere organisk og brugsorienteret landskabsarkitektur.

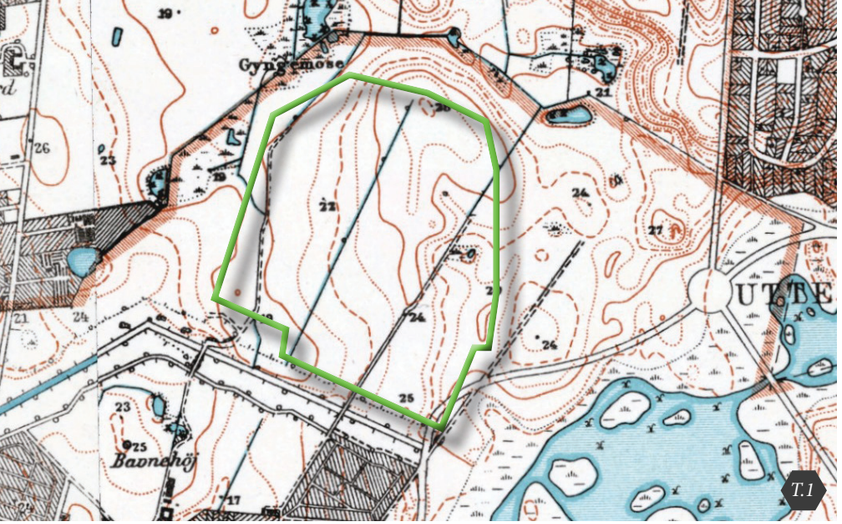
Tingbjerg (1955-71)

I Tingbjergs landskabsværk er gården og gaden de primære uderum. Gaden løser praktiske behov og binder også Tingbjerg sammen visuelt. Gårdene er bilfri, og med forskellige identiteter tillades de individuel udvikling. Gadens og gårdens roller er bibeholdt i den udvikling, der har fundet sted, hvorfor mange uderum i dag endnu bærer de oprindelige kvalitetsperspektiver.

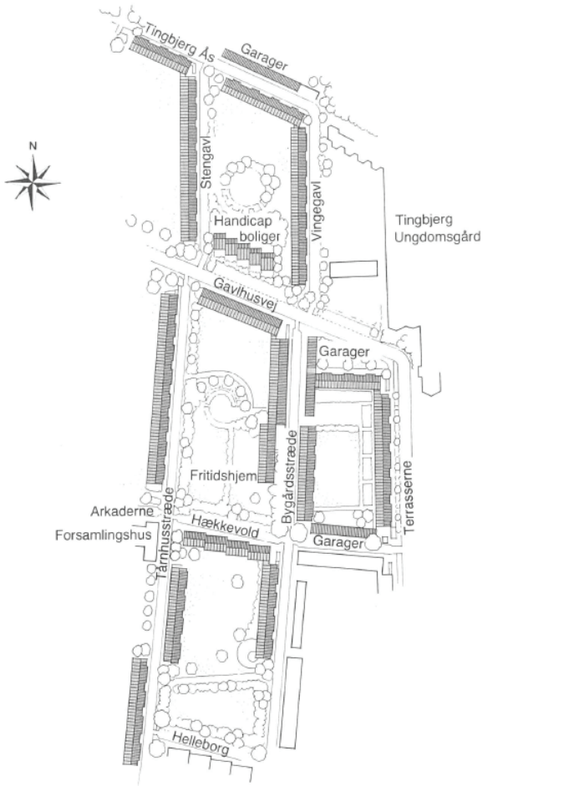
Tingbjerg ligger isoleret i Københavns periferi lidt nord for Husum. Boligområdet er opstået ud fra et ideal om den selvbærende bydel, og derfor rummer det mange funktioner og faciliteter. Af samme årsag er Tingbjerg planlagt som en hel by, hvor hierarkiet imellem lokale havemiljøer, forsynende gader og store færdselsårer er en del af de funktionelle såvel som æstetiske principper.

Situationsplaner og haveplaner er de primære empiriske kilder i analysen. Diverse projektmaterialer og fotos viser, hvordan fire af Tingbjergs gårdhaver og gadeforløb er blevet udviklet på baggrund af behov om nye funktioner og ny rumlighed og ønsket om en fortsat fælles identitet.

T.1

T.2

Fig. T.1: På det historiske kort (lave målebordskort, 1900-40) er Tingbjergs areal markeret. Der er betydelige niveauforskelle i boligområdet, der kommer til at ligge uden nære naboer nordvest for Utterslev Mose. Fig. T.2: Bebyggelsesplanen (udateret) viser et udsnit af fsb's andel i byggeriet i Tingbjergs første fase. Planen giver et billede af det brede boligudbud i området. På planen fremgår det desuden, at der er en klar adskillelse imellem gaden og gården, og strukturen refererer til karrétypologien.

Fokus og afgrænsning i denne case

Tingbjerg er et stort boligområde, der rummer mange unikke facetter, og dette gælder særligt for friarealerne. Alene på grund af Tingbjergs fysiske omfang vil denne analyse ikke kunne beskæftige sig detaljeret med hele området. Casen vil fokusere på udvalgte områdetypologier, der repræsenterer områdets generelle landskabs- og uderumsanvendelse. Gårdhaven udgør et hovedtræk i områdeplanen og vil derfor være et fokuspunkt i analysen. Desuden undersøges gaderummet, der er bindeled imellem den lokale og den bymæssige skala i Tingbjerg (se fig. T.3 - T.7). Fire gårdrum er blevet udvalgt til nærmere gennemgang. To af disse optræder i Tingbjergs indledende etableringsfase (1955-58), imens de næste stammer fra anden fase (1964-71). Herved opnås en spredning i forhold til både periode og landskabsarkitekt(er). Denne spredning kan vise sig interessant i lyset af gårdenes individuelle udviklingsforløb.

Afgrænsning og terræn

Boligområdet optræder på mange måder som en isoleret og uafhængig by nord for Vestvolden og Utterslev Mose ved Husum. Mod øst og nord afgrænses området af Hillerødmotorvejen. Mod vest er der naturarealer, og bag disse finder man blandede, offentlige institutioner.

I størstedelen af Tingbjergs periferi er der på opførelsestidspunktet åbne og grønne arealer (fig. T.1). Dette er i form af enten landbrugsjord, natur- og friarealer (herunder Vestvold-anlægget) eller dyrkningshaver, kolonihaver og sportspladser. De to sidstnævnte er en integreret del af Tingbjerg-projektet. Boligområdets yderst beliggende bygninger møder de grønne omgivelser, da områdets veje optræder på indersiden af denne bebyggelse. Kollegiet, rækkehusene og visse daginstitutioner indgår i denne yderste række, og udefra kan områdets bebyggelse derfor synes mindre homogen, end hvad tilfældet er indenfor Tingbjergs grænser.

Store dele af Tingbjerg befinder sig på et højdedrag i landskabet. I det omgivende landskab er der lavninger og moseområder (fig. T.1). Også indenfor selve området var der oprindeligt lavninger og vandhuller, da der lokalt var store forskydninger i terrænet. Forskellen mellem det højeste og laveste punkt på arealet er ca. 10 meter (18 til 28 meter over havniveau).

Bebyggelse

Tingbjergs forskellige afsnit er etableret over flere faser, og arbejdet har berørt tre årtier. fsb's første afdeling i Tingbjerg, 'Tingbjerg I', etableres i perioden 1955-58, og de fire afsnit i afdelingen 'Tingbjerg II" bliver opført i perioden 1964-71. Den samlede dispositionsplan for hele bebyggelsen blev defineret allerede i 1955.

Områdets bebyggelse rummer funktioner såsom skole, dagsinstitutioner, butikscenter, klubber, erhvervslejemål, idrætshal og meget mere.

I de i alt 2.250 boliger indgår der blandt andet et kollegium, ungdoms- og ældreboliger, handicapboliger og familieboliger. Lejligheder findes i mange størrelser. Området er således rettet mod personer og familier af nærved enhver type.

Bebyggelsen er tegnet af Steen Eiler Rasmussens tegnestue (herefter Rasmussen) og er opført af Samvirkende Boligselskaber og fsb. Der er mange fællestræk i områdets bebyggelse, eksempelvis hvad angår materialevalg og dimensioneringer. De gule mursten er et grundelement i alle bygningsfacader, og med få undtagelser er den generelle bygningshøjde desuden tre etager. Bebyggelsen kan ved første øjekast virke ensartet på grund af de gennemgående træk, men ved nærmere eftersyn viser der sig at være store variationer i bebyggelsen. Disponeringen af boligblokke omkring de enkelte gårde er for eksempel forskellig, og omkring nogle gårdhaver er der fire bygninger, og ved andre blot to. Således bliver rammerne omkring gårdhaverne også forskellige.

Desuden er der bygninger, der træder udenfor den herskende systematik i området. Flere af disse har en særlig funktion i området. Langs *Ruten* optræder for eksempel to separate butiksmiljøer i en til to etagers højde. Bygningerne med de store glaspartier taler således direkte til den menneskelige skala, men er omvendt længere end boligblokkene. Også langs Ruten optræder boligkomplekset *Tårnet*, der bryder helt med den gældende skala, idet den har 13 etager. Bygningen, der oprindeligt er indrettet med boliger til enlige, fremstår som et vartegn, der kan ses fra distancen (foto T.9).

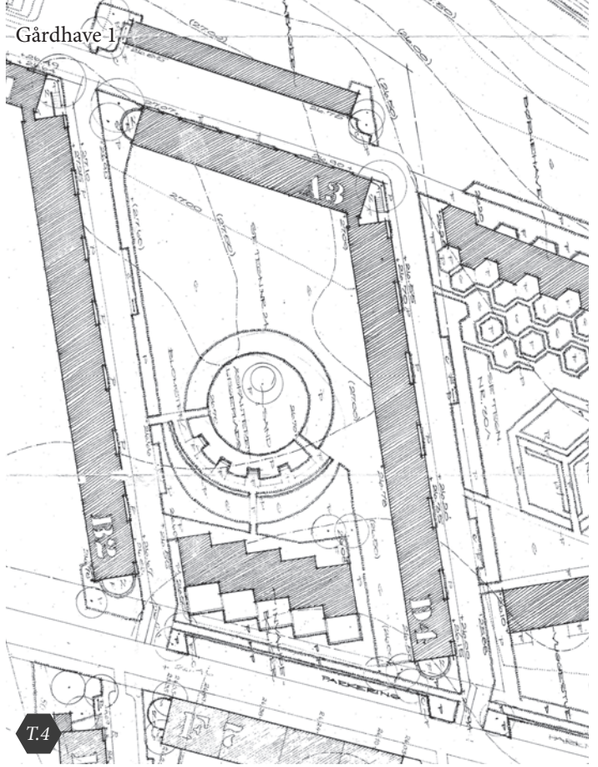
Infrastruktur og trafik

Ruten udgør den eneste adgangsvej til Tingbjerg, hvis man ankommer med bil. Ruten gennemløber den sydlige del af boligområdet, og man kan dermed ankomme fra både øst, Hillerødmotorvejen, og vest, Utterslevhuse.

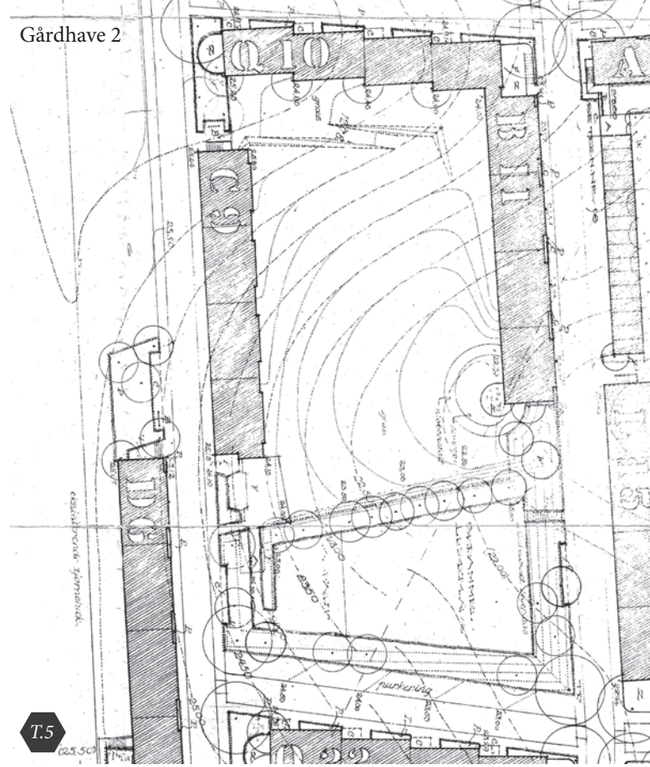

Fig. T.3: Denne registrering (1995) giver et overblik over den samlede, aktuelle Tingbjerg-bebyggelse. Bygningerne, der er skraveret (sort), tilhører fsb. Fig. T.4 - T.7: Her optræder udsnit fra forskellige haveplaner og situationsplaner. Udsnittene viser de fire gårdhaver, der er udvalgt til nærmere gennemgang i analysen. Materialet, der er egnet og tilgængelig for værkanalysen, varierer, og derfor er kilderne for de fire gårdhaver forskellige: gårdhave 1 (situationsplan, 1956), gårdhave 2 (situationsplan, 1956), gårdhave 3 (haveplan, 1966), gårdhave 4 (haveplan, 1964).

Gårdhave 1

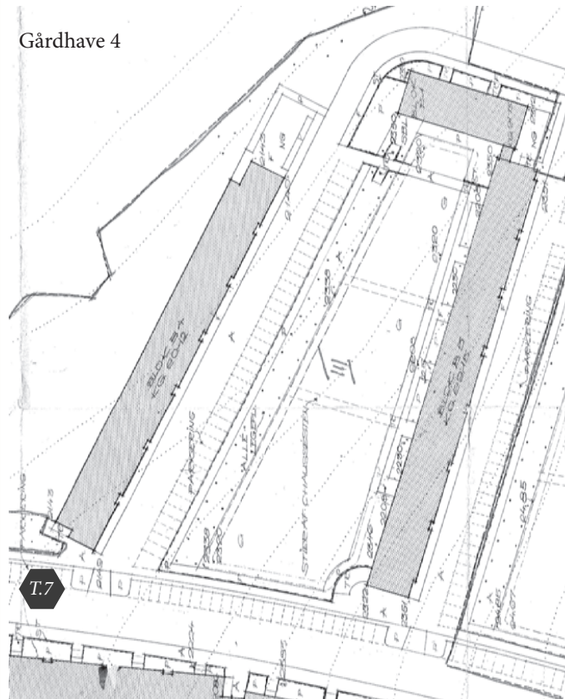
Gårdhave 2

Gårdhave 3

Gårdhave 4

T.8

T.9

T.10

Skråfoto T.8: Her ses et aktuelt skråfoto (luft) af Tårnhusstræde. Bemærk, hvordan bygninger er modstillet beplantninger i sekvenser langs forløbet. Foto T.9: Fotografiet (udateret, findes i Langkilde 1986) viser et kig igennem et gadeforløb i Tårnhusstræde. Beplantningen langs forløbet rækker ud i gaderummet, der ellers er uden inventar. Fig. T.10: Haveplanen (1964) viser fire gårde nordligst i boligområdet. Både gade og have optræder i gårdrummet, men gadeforløbets rammer følger de generelle principper.

Bilinfrastrukturen i Tingbjerg har to niveauer: hovedvejen og gaderne. Hovedvejen er ét gennemgående vejforløb bestående af *Ruten, Terrasserne, Gavlhusvej og Langhusvej,* der ligger i forlængelse af hinanden (fig. T.3). Som et kvadrat føres hovedvejen igennem og omkring hele boligområdet. Gaderne optræder som et net imellem og omkring hovedvejen. Langs gaderne finder man de fleste boligkarréer.

Landskabsværket

Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

Som optakt til begge byggefaser (1955-58 og 1964-71) bliver der udarbejdet haveplaner for alle gårdrummene i bebyggelsen. Skitsering og udvikling finder dog sted helt indtil etableringstidspunktet for hver af de enkelte gårdhaver. Det har betydning, ikke alene fordi gårdhaverne således bliver projekteret i forskellige perioder, men også fordi der sker et skift i staben bag værket i løbet af perioden. Det var C.Th. Sørensen, der sammen med Arne Levin indledte arbejdet med Tingbjergs gårdhaver og friarealer, men i løbet af gennemførelsen af 'Tingbjerg II' overtager landskabsarkitekt Ronald Lund hvervet fra Arne Levin.

Gaden

Gaderne (skråfoto T.8) er oftest den direkte vej for beboeren, der har et ærinde i Tingbjerg. Gaden udgør som regel også den sidste passage til boligerne, imens hovedvejen primært har betydning for transit til og fra Tingbjerg. Hermed er gaden et rum, som man ofte befinder sig i som beboer i området.

Fotografiet T.9 illustrerer opbygningen af gaden. Gaderummet er ikke præget af meget inventar. De gule bygninger i tre etagers højde og en beplantning ofte i en tilsvarende skala udgør rammerne og de primære rumskabende strukturer omkring gaden. Bygningsfacaderne følger og dirigerer gadeforløbet, imens beplantningsstrukturerne griber ud i gaderummet. Fladen mellem bygningerne har en bredde på 10 til 14 meter, og dens komponenter er asfalt samt grå betonsten på fortovene. Belysning kommer fra indgangslamper på bygningsfacaderne.

Denne enkle skildring af gadeforløbet er dog ufuldendt. Fordi bygningerne udgør en markant ramme for gadeforløbene, og fordi der er store variationer i disponeringen af boligblokkene, så varieres gaderne derefter. Et eksempel på dette ses på figur T.10, hvor et udsnit fra områdets nordlige del er fremhævet. I de viste gårde optræder gaden sammen med det grønne anlæg indenfor rammen af bygningerne. Gadeforløbet defineres dermed af gårdens komponenter og strukturer.

I hver af disse fire gårde optræder et alléforløb på de grønne arealer. Friarealerne er hævet ca. 2 meter over vejene, og på voldene er der plantet syrenbuske (Syringa vulgaris). Alléerne består af piletræer (Salix alba), og den samlede beplantning optræder som en systematisk og kompakt struktur. Disse markante og på visse tidspunkter blomstrende beplantninger udgør altså en grøn ramme for gaderummet, indenfor gårdhavens rammer.

Ovennævnte er et eksempel på, at gaderummenes elementer ikke er defineret ud fra én opskrift. Alligevel viser det sig igen at gælde, at gaderummets rammer består af bygninger og beplantning, der er modstillede, og at rammerne er kompakte og skalamæssigt ligeværdige. Det sparsomme inventar i gaderummene er også et gennemgående træk.

På skråfotoet T.8 kan princippet omkring gaderummenes strukturer iagttages tydeligt. Hvor det har været muligt, er bygninger og plantninger blevet modstillet. Princippet er tilgået på forskellige måder i Tingbjerg – men princippet er gennemgående.

Gården – gennemgang af fire gårdhaver

Også rammerne omkring de grønne arealer varierer. Det er blandt andet bygningsdisponeringen, der forårsager dette, da bygningerne udgør rammer på enten 2, 3 eller 4 sider af gårdrummene. Men hvor gaden i høj grad er defineret af rammerne, så er gårdhaverne i højere grad defineret af deres indhold. Hvad der umiddelbart er iøjenfaldende, er gårdhavernes individuelle indretninger. Forskellighederne opstår på baggrund af variationer i valget af komponenter og strukturer samt formgivningen af sidstnævnte.

På baggrund af situationsplanen (1956, fig. T.4) for gårdhave 1 kan følgende bemærkes: Der er ikke angivet specifikke plantevalg for de viste beplantninger. Detaljegraden på planen er dog høj, når det gælder formgivningen. Valg vedrørende belægninger og inventar synes at være truffet. Fig. T.11 viser haveplanen (1959) for gårdhave 1. Her er detaljegraden blevet større ift. 1956, men der er heller ikke her angivet plantevalg. Beplantningstyper fremgår dog nu. Omkring rotunden skal der være buske. Langs tænderne i rotunden er angivet *blomster*, og

her findes også siddepladser. Det centrale areal i cirklen er dedikeret til børnene. Legeredskaber såsom gynge, vippe, legehus og klatretårn m.m. er nævnt. Desuden er der en rund sandkasse. Belægningen er asfalt, og langs stien og ved siddepladserne er der fliser i bunden. I den resterende del af haven består fladen af græs, og anden beplantning er ikke nævnt – bortset fra den skærmende buskbeplantning, der optræder foran handicapboligerne.

For gårdhave 2 kunne en detaljeret haveplan ikke rekvireres, og derfor er situationsplanen 1956 analysens udgangspunkt (fig. T.5). Blandt gårdhavens komponenter er der 24 træer – de fleste af disse optræder i en linje henover en lavere beplantning, der omkranser en asfaltflade i det sydlige område. På dette areal er angivet *Skrammellegeplads*. Nord for skrammellegepladsen består fladen af græs, med en betydelig hældning. I bunden af plænen (øst) er der en lavning med en spiralform (som et sneglehus), hvorpå *Soppebassin* er angivet. Nordligst på plænen er der to tekniske skråninger, men højden er ikke angivet. Der er herudover ikke andre belægninger eller plantninger i denne gårdhave.

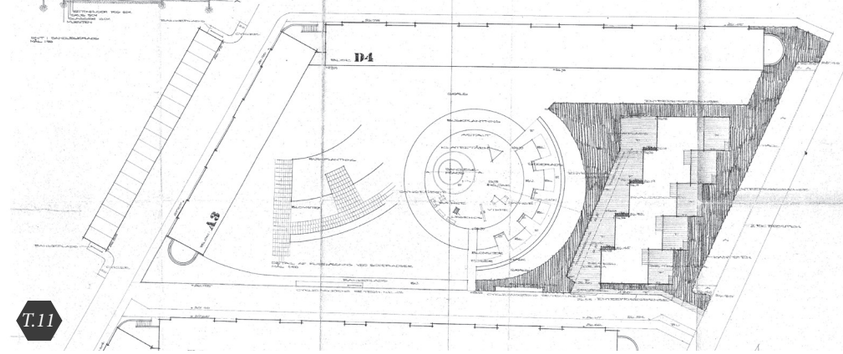
Analysen bevæger sig frem i tid, da de næste to gårdhaver stammer fra Tingbjergs anden etableringsfase. Gårdhave 3 er ikke alene anderledes end de førnævnte pga. indholdet; rammerne omkring gårdhaven er også anderledes (fig. T.6). Området omkranses af blot to blokke, og haven møder en hovedvej mod syd, imens den i nord tilstøder et andet friareal. Indenfor rammerne af gårdrummet optræder en ny strukturtype med en ny funktion: klippede hække omkring private beboerhaver. Tilknyttet stueetagernes lejligheder er der således små haver med en bredde på 7,5 meter. Haverne er indrammet af hække. De kvadratiske haver er herefter gentaget ud mod det centrale fællesareal, hvor en ny række haver optræder. De er opskaleret gange to og er dermed 15 x 15 meter. Disse haver åbner sig mod det centrale friareal og er dermed 'offentlige', men fremstår semi-private på grund af deres kompakte rammer og tilknytning til de private beboerhaver. De i alt 28 private beboerhaver og 14 semi-private haver optager størstedelen af den samlede gårdhave. Tilbage er der en central, nord-syd-gående kile. I kilen er der to trærækker hver med 21 trækomponenter. Plantevalget er som i de tidligere planer ikke nævnt. I bunden af dette ca. 115 meter lange og 10-25 meter brede areal er der flisebelægning. Planen er altså simpel og består alene af klippede hække, to trærækker og to fladetyper. På haveplanen (1969, fig. T.13) er detaljegraden ikke blevet meget større. Her fremstår den centrale kile ikke længere med fliser som bund, nu gennemløbes området blot af to flisebelagte stier. Antallet af træer i trærækkerne er reduceret til 14, som dermed står med en smule større afstand end på den forrige plan. Igen er plantevalg ikke nævnt, men fra aktuelle registreringer viser det sig at være pil (Salix alba), der bliver plantet i de to rækker. Én ny komponent på haveplanen er læhegnet. 6 styk – placeret systematisk langs den centrale kile, nok med det formål at forhindre kraftig vind i den tunnel, der opstår mellem træerne. Den mest fremtrædende forskel imellem de to planudspil er dog, at der på den nye haveplan er indført stier imellem de private beboerhaver og de semi-private haver, hvormed der optræder en adskillelse af de to typer.

I gårdhave 4 er betingelserne igen anderledes end i de førnævnte gårde. På haveplanen (1964, fig. T.7) er der internt i gårdhavens vestlige side et asfalteret gadeforløb og ca. 50 parkeringsbåse. Boligblokke indrammer gården til tre sider, imens gården imod syd grænser op til hovedvejen. Opholdsarealet er hævet fra vejene ved hjælp af tekniske skråninger, der er tilplantede. Også mod bygningen øst for er der beplantede, tekniske skråninger samt trapper, der leder ned til et kælderniveau. Havedelen af gården befinder sig således på et plateau, og her består fladen af græs. Desuden er der markeret to trærækker, der udgør en allé. Fra aktuelle registreringer viser det sig, at komponenterne i alleen er piletræer (Salix alba). På planen ses påskriften *allé-legeplads*, der altså fortæller, at arealerne under alléens kroner er tiltænkt leg. To stier i chaussésten krydser plænen og knytter allé-legepladsen med kælderudgangene fra den østlige bygning. Desuden er der en enkelt sti nordligst på arealet, også i chaussésten. Den forløber helt fra vejen i gårdrummets vestlige side, skærer igennem plateauet og møder kælderniveau i den østlige bygning. Igen er det sparsomt med komponenter og strukturer i haveplanen, der udgøres primært af det tekniske terræn og alléforløbet.

Fællestræk, forskelligheder og syntaks i gårdhaverne

Det er generelt for de fire gårdhaver, at landskabselementer er placeret nøgternt, og komponenter er brugt sparsomt. Alligevel er det tydeligt, at gårdhaverne er planlagt med strukturer og formgivning for øje fremfor med et plantespecifikt fokus. Trods de få komponenter og simple strukturer er rummene i gårdhaverne meget varierede.

I de første to gårdhaver, der er tegnet i 1950'erne, har strukturerne en blød formgivning. I gårdhave 1 er der tale om en cirkelstruktur (rotunden), hvorom de resterende komponenter og strukturer er disponeret. I gårdhave 2 er det en snegle-form, der udgør hovedgrebet. Desuden

T.11

T.12

T.13

Fig. T.11: Haveplanen (1959) for gårdhave 1 vidner om den mangfoldige funktionalitet, der er indarbejdet i rotunden. Foto T.12: Stien omkring rotunden skaber et oplevelsesforløb, hvor stauder såvel som buske åbenbarer sig løbende (foto, 2013). Fig. T.13: I den reviderede haveplan (1969) for gårdhave 3 optræder der læhegn i kilen, og der er indført stier imellem de private og de semi-private haver.

T.14

Foto T.14: På det aktuelle fotografi danner træ- og buskbeplantning til venstre og bygningsfacaden til højre rammerne omkring et karakteristisk gaderum, der fremstår lyst og åbent. Fra lejlighederne har beboerne udsigt mod den grønne skærm (foto, 2014).

fremgår det, at terrænet synes at forholde sig til spiralen som et udgangspunkt. I begge situationer er der altså placeret en geometrisk figur (cirklen og spiralen) i haven, som den resterende gårdhave forholder sig til. Disse motiver har indbygget en logik, der får berettigelse i hele gårdhaven, og som bliver definerende for disponeringen af strukturer og rum. Geometrien, der indføres, forholder sig til bygningerne bl.a. igennem skala og placering, men yder på sin vis også modstand mod bygningerne, idet de ikke følger samme orienteringer og linjeføring. De andre gårdhaver i Tingbjerg fra samme periode (situationsplan, 1956) viser, at dette er en generel tilgang.

Situationen er omvendt, når vi kigger på gårdhaverne fra Tingbjergs senere faser. Gårdhave 3 og gårdhave 4, der begge er planlagt i 1960'erne, er først og fremmest kendetegnet ved formgivningen, der præges af de rette linjer. Dette er en stærk kontrast til de tidligere gårdhaver. For al træbeplantning og for mange af de resterende strukturer forekommer det desuden, at orienteringen enten er parallel med eller vinkelret på byggeriet. Man kan sige, at syntaksen 'lånes' fra byggeriet. Gårdhave 3 (fig. T.13) illustrerer dette meget tydeligt: Her ses det, hvordan hækstrukturerne omkring de private beboerhaver er etableret som en naturlig forlængelse af bygningerne. I næste lag er hækkene omkring de offentlige beboerhaver med orientering, som de førnævnte hække. Slutteligt er betingelserne skabt for det centrale kileformede rum, der altså er en form for 'restareal' set fra dette perspektiv. I kilen optræder endelig trærækkerne, hvis orientering igen lånes fra bygningernes.

Virkning

Efter beskrivelsen af gaden og de fire gårdhaver vil analysen fokusere på virkningen af de valgte greb. Igen er gaden udgangspunktet.

Gaden

Gaderne er, som beskrevet i forrige afsnit, forholdsvist systematiske i deres opbygning med rammer skabt af beplantninger og bygningsfacader som et gennemgående greb (se foto T.14). Virkningerne af dette er flere: De vekslende sekvenser modvirker, at gadeforløbene blive monotone. Desuden vil udsynet fra lejlighederne være grønt; i de fleste tilfælde vil beboeren fra sit vindue se skovbrynslignende beplantninger på den anden side af gaden. Dette har også betydning for beboernes privatliv, idet der ikke er modstående lejligheder på den anden side af gaden, hvorfra der er indblik.

Dimensioneringen af gaderne resulterer i åbne og lyse rum. Forholdet mellem gadernes bredde og højde betyder, at meget lys trænger ned, og i og med at der ikke findes beplantning eller andre komponenter i gaderummene, skabes der en oplevelse af albuerum – dog uden at plads-lignende rum opstår. Desuden bevirker den gennemgående systematik i rammer og dimensioneringen i gaderne, at hele Tingbjerg optræder med en gennemgående karakter, der giver den ellers omfattende bebyggelse et samlet udtryk.

Gården

Bearbejdningen af de fire gårdhaver har resulteret i landskabsarkitektur med forskellige oplevelsesmæssige virkninger og funktioner. Derfor gennemgår analysen igen gårdhaverne for at benævne de primære effekter af de arkitektoniske greb.

I gårdhave 1 er der friholdte arealer omkring bygningerne, men indenfor rotunden skabes der flere små rum, der orienterer sig indad, og som er skærmede for blikke udefra. I den sydlige kant af rotunden er der i indhak skærmet af buske gjort plads til intime ophold. Centralt i rotunden er der plads til børnenes leg. Desuden tilbyder rotunden mulighed for at opleve den varierede beplantning, der er tiltænkt rotundens tænder; der lægges op til sanselige oplevelser i form af de blomstrende stauder. Børn såvel som voksne kan nyde godt af rotundens rum og muligheder, men funktionstætheden bliver af samme grund også stor på dette aflukkede areal. Nord for rotunden er der en mellemstor plæne til ophold eller pladskrævende aktiviteter. Grebene i gårdhave 1 har dermed til funktion at afskærme en del af hovedrummet med henblik på at skabe rammer omkring en række rekreative funktioner. Alt dette er løst men enkelhed – ét greb, der giver gårdhaven dens visuelle identitet.

Gårdhave 2 er todelt og tilbyder dermed (en) todelt brug. De skrånende, sydvendte plæner ned mod soppedammen tillader ophold og overblik. Bakken har en naturlig amfi-karakter over sig og kan bruges som sådan. Soppedammen er scenen. I denne gårdhave er legen gemt lidt væk. Skrammellegepladsen har, sikkert også grundet en sådan legeplads' karakter, fået sit eget areal med kompakte rammer i form af beplantning i flere lag. Formsproget i gårdhaven er blødt og understreges stærkest af terrænet. Arealet formidler en historie om det tidligere

terræn, og dette i kombination med amfi-karakteren bliver definerende for gårdrummets identitet.

Gårdhave 3 "taler" med bygningerne. Fortællingen ligger i det storslåede og stringente. Oplevelse er der også skabt, og den har udgangspunkt i sigtelinjerne i kilen – der gerne skal ses fra én af kilens ender. Funktionelt er gårdhaven desuden programmeret med mindre rum til ophold og aktiviteter. Rammerne er skabt omkring en række standard-haverum, og med den reviderede haveplan (1969) er det tydeligt, at de semi-private haver er en del af det fælles haverum. De semi-private haver ligner dermed en kompensation og en mulighed for private ophold til beboerne i lejlighederne over stueetage, der ikke har en privat beboerhave. Indenfor rammerne af hvert rum kan forskellige aktiviteter finde sted.

Gårdhave 4 spejler ligeledes nogle karakteristika ved bygningerne, og imellem bygning og beplantning opstår der rum. Da trafik og parkering i denne gårdhave er en central funktion, synes de resterende arealer i høj grad indrettet med øje for at distancere sig fra netop vejen. De rekreative aktiviteter fjernes fra trafikken med niveauforskydninger og ved hjælp af tekniske skråninger samt med brug af tæt beplantning. De grønne områder er åbne internt, hvilket giver overblik. Under allétræerne har man fundet et særligt sted til legen – i dette tilfælde heller ikke så afskærmet, da der ikke er beplantning under trækronerne. Det er også her, effektfuld oplevelse kan findes. Igen vil beskueren nyde godt af at se alléen i sin fulde længde fra én af enderne.

Kontekst og kvaliteter i værket

Utopia Tingbjerg

Robert Mumford kommer i høj grad til at præge den vestlige verdens byplanlægningsidealer i midten af 1900-tallet med sine bogværker og som samfundsdebattør. Mumford tager, som mange tidligere utopister, udgangspunkt i sociale værdier (fremfor fx økonomiens behov), når han taler om idealbyer. I sine tekster peger Mumford på middelalderlandsbyen som et bæredygtigt ideal, imens han tager afstand fra urbanisering og 'metropolernes finanser', der for ham er fremmedgørende for mennesket. Mumfords idealer og ideer vinder mange tilhængere i byplanlægningen og arkitekturen.

… en meget åben bebyggelsesplan – for ikke at sige diffus. Det er Olaf Linds dom over Tingbjerg. Lind er arkitekt og forfatter til bogen *Arkitekten Steen Eiler Rasmussen*. Med et personligt kendskab til Rasmussen og et grundigt analytisk arbejde af Rasmussens værker tager Lind læseren på besøg i blandt andet Tingbjerg. Lind har – ligesom Rasmussen havde det – godt nok overvejende fokus på byggeriet. Men Tingbjerg var mere end blot et byggeri, og det viser Linds gennemgang af området også. Tingbjerg er et boligområde og en by. Inspirationen blev ifølge Lind hentet i et af Rasmussens store forbilleder: De idealistiske engelske garden cities, der var kendetegnet ved netop at være lyse og luftige byer – planlagt omkring store grønne arealer. De engelske garden cities blev indrettet med et formål om at understøtte menneskets liv fra vugge til grav. Her skulle borgeren kunne få dækket alle tænkelige behov, således at han kunne leve hele sit liv indenfor 'byens' rammer. Tingbjerg nærmer sig disse principper og tilbyder at opfylde nærved alle beboernes hverdagsbehov.

Landskab

Rasmussens ønsker om at skabe en idealby bliver også definerende for udearealerne i Tingbjerg. Lokale tilhørsforhold og en menneskelig skala i gaderum og gårde er centrale temaer i landskabet. Det er de tre landskabsarkitekter Sørensen, Lund og Levin, der hver for sig og i samarbejde fylder rammerne ud. Løsningerne er, som set i analysen, forskellige, ikke alene i indhold, men også i syntaks. Men der er også fællestræk i Tingbjergs uderum.

Ét af de gennemgående forhold er adskillelsen imellem hverdagens praktiske aspekter i gaderummet og de sociale og rekreative funktioner i gårdhaverne. Opdelingen mellem gården og gaden handler også om opdelingen imellem nære gårdfællesskaber og det store fælleskab i boligområdet.

At udforme gårdhaverne individuelt medvirker til, at de får unikke identiteter. Symbolsk underbygger dette betydningen af de nære gårdfællesskaber. Gårdhaverne er gjort forskellige ved valg og placering af beplantningsstrukturer i haverummet. Resultatet af dette bliver en stor variation i gårdhavernes rumlighed. I praksis betyder variationen, at hver gårdhave byder på nye æstetiske oplevelser. Funktionelt er gårdrummene også forskellige, hvilket hænger nært sammen med deres rumlige opbygning. Behandlingen af rumligheden kan muligvis også henføres til gårdhavernes oprindelsestidspunkter, da idealer kan have forandret sig. Fokusset på formgivning har særligt syntaks og strukturer som medie, hvorimod det specifikke plantevalg

Foto T.15: Gårdhaverne i Tingbjerg er forskellige, og derfor byder de på forskellige oplevelser og varieret funktionalitet. Havernes særegenhed understreger gårdfællesskabernes individualitet (foto, 2013).

T.16

T.17

T.18

T.19

Foto T.16: Et kig langs en bygningsfacade på Tårnhusstræde. Nye lysarmaturer og paraboler skaber i enhed en rød tråd i boligområdet. Foto T.18: Det til Tingbjerg fremstillede lysarmatur, CitySwan (foto, 2014). Foto T.17 og T.19: Gader oplyst af CitySwan om natten (foto, Hedevig Østergaard, 2008).

menes at spille en sekundær rolle. I gårdhave 3 og 4 er hvid-pilen valgt i de primære strukturer, og det er nærliggende at antage, at det har skyldes, at den har en hurtig vækst. I begge disse gårdhaver er det netop effekten af trærækkerne, der giver den bærende æstetiske oplevelse, og en hurtig effekt synes derfor at være et perspektiv på kvalitet i plantevalget her.

Imens variationen i gårdhaverne er udtryk for flere perspektiver på kvalitet, er de fælles takter i gaderne udgangspunktet for andre. Gaderne skaber med deres opbygning et både vekslende forløb og et, der har stærke gennemgående karakteristika. Dette illustrerer, at Tingbjerg også er en samlet enhed, baseret på et fælles ideal. Det enkle gadeforløb er desuden grønt, og det optræder som et særskilt kvalitetsperspektiv, at beboerne har en landskabelig udsigt mod gaden, der også sikrer privathed. Bygningernes gennemgående rolle i gadeforløbet skaber en arkitektonisk klarhed og en udviklingsmæssig kontinuitet. Således indtager bygninger og beplantninger forskellige roller i rummet.

Der er ingen tvivl om, at periodens inspirationskilder og generelle samfundstendenser har haft stor indflydelse på planlægningen af Tingbjerg. Alligevel genkendes flere individuelle personligheder i det arkitektoniske værk, der er blevet til over en periode på 26 år.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Der er sket mange ting i Tingbjergs udearealer siden dets tilblivelse. Derfor vil en grovsortering være nødvendig, og analysen berører kun de mest signifikante forandringer i området, med udgangspunkt i gaden og de fire gårdhaver.

Lys, der skaber sammenhæng

Gennemgangen starter i nyere tid. Vi skal frem til år 2005, og udgangspunktet er et belysningsforslag udarbejdet af Bornebusch og GHB Landskabsarkitekter. Igennem en årrække har det i fsb og KAB været på tale at arbejde med belysningen i Tingbjerg. Årsagerne var mange og vedrørte blandt andet udskiftningsbehov, tryghed, generelt forbedret belysningskvalitet og et ønske om styrket sammenhænge i området. I de efterfølgende år gennemføres et omfattende og ambitiøst lysprojekt, der vedrører hele boligområdet. Et projekt med en pris på 20,5 mio. kroner. De to tegnestuer, der vinder konkurrencen, skriver følgende i deres projektforslag:

"Belysningsforslaget til vejene tager udgangspunkt i Tingbjergs byplanmæssige organisering ... De enkelte boligblokkes geometri og arkitektur, vejenes rumlige forløb og disponering"

Og *"Til orientering er der tillige et historisk belæg for placering af vejbelysningsarmaturer på bygningsfacader, idet vi bl.a. har fået et foto fra Tårnhusstræde, optaget kort tid efter opførelsen af bebyggelsen (1960) ..."*

Og *"Der foreslås et armatur i en klassisk enkel udformning. En markant visuel fremtoning med opaliseret skærm for udlys, men også som historisk reference til bebyggelsens oprindelige belysning."* (Projektbeskrivelse, 2005 pp. 1-2).

Kildeteksten er inddraget direkte her, fordi den er beskrivende for de prioriteringer, der bliver foretaget i forbindelse med belysningsprojektet, og for de kvaliteter, som projektet forsøger at adressere. Belysningsplanen tager nemlig afsæt i Tingbjergs "bymæssige organisering". Det vil sige, at arkitekterne tilgår området i de forskellige skalaer, som Tingbjerg dækker. Desuden er der en særlig betoning af de eksisterende arkitektoniske forhold. Såvel placering som valg af armatur omtales med reference til den eksisterende arkitektur og de oprindelige prioriteringer. Det fremgår herudover, at:

"Lygten indgår som et grundelement – et basiskendetegn. Det foreslås derfor, at der udformes et nyt lysarmatur med udgangspunkt i en kendt lysteknik, idet meget få om nogen eksisterende lygter kan opfylde alle ønsker til de forskellige anviste lysprincipper, som det er nødvendigt at anvende i bebyggelsen for at fastholde designklarheden." (Projektbeskrivelse, 2005 p. 2).

Det er altså gaden (vejene generelt), der er hovedaftager for dette belysningsprojekt. Ifølge værkanalysen spiller gaden en primær rolle ved at binde Tingbjerg sammen som en enhed, og derfor er det også denne kvalitet, der er på spil. Det fremgår tydeligt af ovenstående citat, at det er med forståelse for dette forhold, at belysningsprojektet gennemføres. De to tegnestuer foreslår et nyt (unikt) armaturdesign, der skal være et 'basiskendetegn' i området. Det betyder, at arkitekterne ønsker at indføre et ekstra uderums-element, der skal følge og understøtte den oprindelige idé om arkitektonisk sammenhæng på tværs af området via gadeforløbet. Det er uvist, hvorfra behovet for denne styrkelse af ideen stammer, men fotografi T.16 vidner måske om én af årsagerne.

Lysprojektet bliver gennemført som anbefalet i forslaget, og lysarmaturet CitySwan designes i et samarbejde mellem GHB, arkitekt Bjarne Schläger og Philips (foto T.18). En samlet belysningsplan for hele området udarbejdes med udgangspunkt i dette armatur, der designes i to størrelser og anvendes med afsæt i 8 hovedprincipper. Principperne foreskriver armaturernes placering på facader og på standere, samt symmetri omkring standeren, deres højde, lysudfaldet og standernes placering i belægning og beplantning m.m. Et af principperne er vist på figur T.21: Lyskilderne er her placeret på både facade og stander. Lysudfaldet tilrettelægges, således at lyset er centreret omkring gangarealer og indgangspartier, imens blænding af fodgængere samt lysindfald i lejligheder bliver undgået. Desuden oplyses kørebanerne, imens parkeringsarealer blot får tilstrækkeligt lys til, at man kan orientere sig omkring, sin bil uden at bilerne fremstår oplyste.

Figur T.21 viser desuden en oversigtsplan (2005), der illustrerer placeringen og omfanget af den ny belysning. Detaljegraden på planen er lav, men det fremgår, hvordan belysningen optræder i de eksisterende gadeforløb og langs Ruten. Tiltag i de enkelte gårdhaver fremgår ikke på planen, selvom der også her blev skabt enkelte initiativer i forbindelse med lysprojektet. Fx blev spot og andre effektgivende belysningskilder anvendt til at skabe stemninger i enkelte haverum. Dette kommer analysen ikke nærmere ind på.

I tillæg til den viste plan er der efterfølgende lavet supplerende vejbelysning på Tingbjergs hovedveje Langhusvej, Skolesiden og Gavlhusvej.

Gårdhaverne

Gårdhave 1 består

… i sin oprindelige form. Der er ikke nyere tegningsmateriale for denne gårdhave, blandt andet fordi der kun er foretaget beskedne ændringer siden 1959. Det centrale areal i rotunden er bearbejdet på ny; der er stadig en legeplads her, men cirklen med sand er byttet ud med en større sandlegeplads, hvorpå der er en klatreborg. En mindre overdækket pavillon såvel som et espalier er desuden etableret i periferien af rotundens indre rum. Bortset fra disse brugsmæssige opdateringer er det kun komponenternes ælde, der afslører tiden, som er passeret. Beplantningen er flere steder blevet erstattet, og andre steder trænger den til at blive det. Særligt staudebeplantning, der har en kortere levetid end de større vedplanter, kræver jævnlig pleje og udskiftning, og det er også tilfældet i dag. Også flisebelægningerne har sat sig og fremstår med store fuger, og havens samlede udtryk bærer præg heraf (foto T.22).

Gårdhave 2 tilføres 'mere rum'

… og småbørnene får deres eget sted. Oprindeligt fremstod gårdhaven forholdsvis åben, hvis man ser bort fra det sydlige areal med byggelegepladsen, der var afskærmet. Allerede i 1962 fremsætter Sørensen og Levin det på figur T.23 viste planforslag, der idémæssigt bygger videre på det snegleformede aftryk (spiralen) i havens østlige side. Forslaget tilfører desuden en tværgående sti igennem haven samt 5 mindre rum. På planen indeholder rummene legeredskaber, og rummene giver desuden mulighed for mere privat ophold. Stien realiseres, dog med en anden placering end den viste, men rammerne om de 5 snegleformede rum bliver ikke etableret. Baggrunden for prioriteringen er ukendt, men det lader ikke til, at det givne forsøg på at tilføre ny rumlighed forfølges yderligere.

Først senere oprettes en skærmende beplantning i gårdhaven, hvor også flere af de ovennævnte kvaliteter optræder i ny forklædning (se foto T.24). Årstallet for tilføjelsen er ukendt, da der ikke foreligger specifikt projektmateriale, men beplantningen skønnes at være 15-20 år gammel. En buskplantning bugter sig i dag centralt på plænen i det nordlige haverum. Små lommer og rum optræder i og omkring denne nytilkomne struktur. Desuden er en håndfuld alm. hvidtjørn (Crataegus laevigata) blevet etableret i en gruppe øst for buskbeplantningen. Indenfor slangens rammer er der kommet forskellige legeredskaber til de mindste. Desuden er der bænke i og omkring plantningerne og under trægruppens kroner.

Der er altså tilført nye strukturer, nye rum og nye konkrete faciliteter i gårdhave 2. Kompromiset er, at oplevelsen af det skålformede terræn ikke længere synes så tydelig som tidligere, idet den nye beplantning optager en central position i gårdhaven.

I det sydlige rum er byggelegepladsen ikke længere at finde. I stedet er der kommet en boldbane til de større børn og unge. Boldbanen synes fint indpasset og dimensioneret til rummet, og såvel boldspillere som naboer nyder fortsat godt af den nu voksne og dermed skærmende beplantning omkring denne del af haveanlægget.

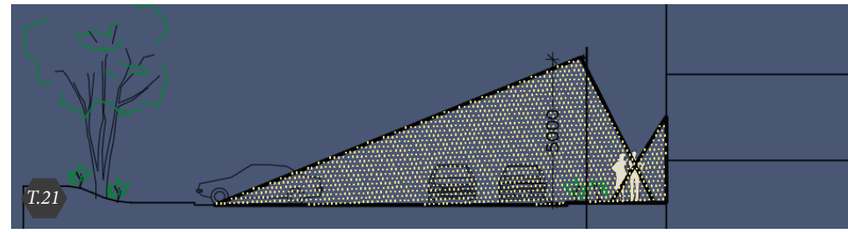

Fig. T.20: Oversigtsplanen (2005) viser omfang af belysningsprojektet, hvor gaden er udgangspunktet for det nye gennemgående element. Fig. T.21: Snittegning (2005) illustrerer ét af de 8 principper for belysningen. Foto T.22: Rotunden i gårdhave 1 er fortsat præget af de oprindelige funktionelle og formgivningsmæssige ideer, men tiden har sat sine spor på beplantning og belægning (foto, 2013).

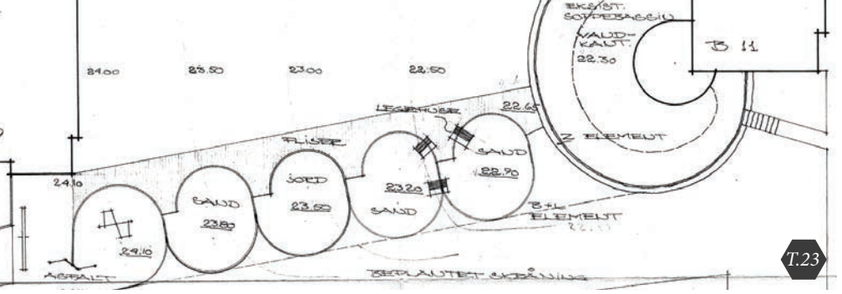

Fig. T.23: Sørensens og Levins planforslag (1962) til gårdhave 2. Foto T.24: Et kig igennem en åbning i den nytilkomne buskbeplantning i gårdhave 2 (foto, 2013). Foto T.25: Kilen i gårdhave 3, som den fremstår i dag med legeinventar og en usystematisk træbeplantning (foto, 2013).

Gårdhave 3 programmeres på ny

… både funktionelt og formgivningsmæssigt, og i dag eksisterer der et andet landskab end det oprindeligt planlagte. Grundlæggende er der foretaget tre centrale ændringer, der tilsammen efterlader området med en ny karakter og andre kvaliteter end de oprindeligt tilsigtede.

Gårdhaven, der oprindeligt var kendetegnet ved sine rammer og rum, bliver i 1972 givet indhold. Arkitekt Poul E. Hansen står bag et projekt, der tilfører det centrale areal forskellige aktivitetsmuligheder henvendt til børn og unge (fig. T.26). En boldbane og tre sandarealer kommer til at optage størstedelen af fladen mellem rækkerne af piletræer. Resultatet er en ny og mere specifikt programmeret funktionalitet, i det centrale rum, der før var rettet mod oplevelse og effekt. Således bliver det ellers friholdte vue gennem kilen brudt af det nye inventar og rammerne, der etableres omkring det.

I samme projektforslag lægger Hansen op til at åbne rammerne til de semi-private haver på 15x15 meter. Systematikken brydes, og der opstår varieret rumlighed i disse bælter mellem de private beboerhaver og den centrale kile. På baggrund af ændringen kan der ikke have været udtalt behov for disse semi-private haver – i hvert fald ikke i det omfang, som de var etableret i. Muligvis har de private beboerhaver været med til at mindske behovet.

Forandringen i gårdhave 3 bliver total, da træbeplantningen også revideres. En renoveringsplan fra 1988 (fig. T.27) viser, at grupper af oprette piletræer er blevet placeret i begge ender af kilen. *Legeskov* står der på planen. Desuden er der blevet tilført flere legeredskaber. De nye træer giver beplantningen et, ja, skovlignende og mere løst udtryk. Tiltaget bryder tydeligvis med det eksisterende formsprog og medvirker dermed til at cementere gårdhavens nye identitet.

Foto T.25 afslører, at de sidste hække omkring de (tidligere) semi-private haver er blevet fjernet. Udviklingen i "gård 3" har altså været omfattende. Funktionaliteten og rumligheden er redefineret. Æstetikken, der særligt knyttede sig til piletræerne og rumligheden, de skabte, er også en anden; træerne indgår ikke længere i rækker, og de fremstår generelt mindre tæmmede. De oprindelige træer skaber stadig stor effekt i haven i form af en varieret rumdannelse, der finder sted under det porøse, grønne loft. Desuden modsvarer træerne fortsat bygningernes skala, som det oprindeligt var tilfældet.

Gårdhave 4 piftes op

… og fremstår med et simpelt, men stærkt udtryk i dag. Gårdhaven med de få komponenter og strukturer er oprindeligt i lige så høj grad defineret af terrænet som af arealets beplantning. Måske er dette årsagen til, at så få forhold har oplevet forandring frem til i dag. Rummene er fx ikke fyldt yderligere ud, end de oprindeligt var, hvilket adskiller denne gårdhave fra de forrige. I modsætning til de andre nordlige gårdhaver, der har en lignende allébeplantning, fremstår samtlige af alléens komponenter (piletræerne) stadig vitale i denne have. Det betyder, at alléen i høj grad tilfører gårdrummet karakter i dag. Alléen opleves fra såvel vejen som fra haven og lejlighederne og bliver dermed en meget central, karaktergivende struktur i rummet.

Enkelte ændringer er dog forekommet. Den mest iøjnefaldende er en genprogrammering af legearealet mellem alleens træer (foto T.28). Det er GHB Landskabsarkitekter, der som led i helhedsomdannelsen har udarbejdet projektet. Med et markant rødt gummiunderlag brudt af sekvenser af mørk asfalt er hele forløbet under alléen blevet trukket op på ny. Hertil forekommer en eksperimenteren med og nytækning af de legeaktiviteter og -redskaber, der er fordelt henover forløbet. Desuden er to 'cirkler' blevet placeret på plænerne i havens sydlige del, og også disse stammer fra GBH's projekt.

Kronerne på alléens træer er blevet stynet, og hvorvidt dette var den oprindelige intention fremgår ikke af haveplanen (1964). Arbejdet er veludført og er påbegyndt rettidigt. Det betyder, at træerne i dag ikke alene bidrager til den samlede struktur (alléen), men komponenterne optræder også hver især som skulpturer med egne æstetiske kvaliteter. Desuden betyder en sådan styning, udover krav til driften, at der kommer store årstidsvariationer, idet karakteren af træerne skifter markant, når nye skud og grene vokser til.

Helhedsplaner rulles ud

Inden GHBss samarbejde med Bornebusch om belysningsprojektet har tegnestuen allerede været projekterende i Tingbjerg i to omgange. Og før disse var tegnestuen SLA beskæftiget med flere af Tingbjergs gårdhaver. Samtlige af disse projekter er gennemført indenfor en periode på 10 år og kan betragtes som en sammenhængende indsats med en målsætning om at genoprette og forbedre Tingbjergs fysiske miljø.

I det følgende vil analysen kort fremhæve GHB's projekter, der begge

havde stor betydning for gaden og gården. GHB's omdannelsesprojekter havde følgende fokus og titler:

- 2006-09: *Tingbjerg, veje og pladser – Sammenhæng i bydele*
- 2007-08: *Tingbjerg, Haverum – Picnictæpper imellem stauder*

Omfanget af projekterne er stort og rækker også langt udover analysens udvalgte delområder; alligevel nævnes de her med nogle få ord, fordi de spiller en rolle i forhold til Rasmussens og Sørensens oprindelige idealer for Tingbjerg.

Igen sammen med Bornebusch bearbejder GHB Tingbjergs offentlige rum langs Tingbjergs veje og pladser. Der arbejdes med punktvise forbedringer de steder, hvor beboerne færdes, samt i de 'mellemrum', der henligger ubrugte og i dårlig forfatning. GHB skriver, at opgaven handler om *"… at skabe forbedringer fremfor forandringer"*. Med respekt for de eksisterende *materialer og rum* udføres en lang række specifikke projekter, der på baggrund af gennemgående komponenter og strukturer skaber større sammenhæng i området.

Historien er lidt den samme, når det gælder gårdhaverne i projektet '*Tingbjerg, Haverum – Picnictæpper imellem stauder*'. GHB skriver, at hele området *"… nok var nedslidt, men samtidig indeholdt store rumlige og arkitektoniske kvaliteter. Ved styrkelse af helheden og punktvise nedslag er kvaliteterne blevet synliggjort …"* (web.ref. www.ghb-landskab.dk 2014).

Mange beplantninger i gårdhaverne genoprettes, og enkelte steder kommer nye beplantningsstrukturer til. Desuden tilføjer GHB et nyt gennemgående landskabselement: *picnictæpper*; cirkler a 3,5 meter i diameter, udført i forskellige materialer og farver og beregnet på forskellige brugsmæssige formål (foto T.30). Sorte klinker, rødt gummiunderlag og sand – til ophold og leg. Alle cirkler præges af en specielt designet betonkant, der er glat og afrundet langs kanterne. Picnictæpperne har en reference til de nye pladser langs gader og veje, der er blevet præget af blandt andet sidde-plinte samt bede i samme materialer og skala, og på denne måde skabes der forbindelser imellem gårdhaverne og de helt offentlige rum. Hvad der dog adskiller dette projekt fra arbejdet med veje og pladser er, at picnictæpperne i høj grad fremstår som et fremmed element i de grønne gårdhaver. Cirklerne tager ingen særlige hensyn til det eksisterende formsprog i de individuelle og unikke haver, og både farver og materialer er også nye. Derfor kommer picnictæpperne i den grad til at fremstå som et lag, der er blevet lagt ovenpå det eksisterende. Cirklerne er dog generelt placeret hensigtsmæssigt ift. andre elementer i haverummene, og ny funktionalitet følger med de nye strukturer, blandt andet i form af 'afmærkede' opholdspladser og nye sandkasser til de små.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Betragter man udviklingen overordnet, så har der været kræfter, som har forsøgt at holde sammen på Tingbjerg ved at bibeholde og skabe gennemgående karakteristika som en kvalitet for området. Dette er udtalt ved belysningsprojektet, hvor GHB og Bornebusch introducerer et armatur som et ny grundelement i Tingbjergs uderum. Samme fokus ses også i GHB's omdannelsesprojekter, hvor der bl.a. er fokus på områdets gader og pladser. Resultatet af disse projekter er samlet set et styrket helhedsindtryk i Tingbjergs offentlige rum, der er skabt ved et omfattende arbejde med funktionelle såvel som æstetiske løsninger.

Analysen har undersøgt fire gårdhaver i Tingbjerg, og viser, at udviklingen lokalt har taget forskellige drejninger. De forskellige udviklingsinitiativer i gårdhaverne er tydeligvis motiveret af behov, der optræder specifikt i de pågældende gårdfællesskaber, om end tendenser såsom fornyelse af legefaciliteterne har givet generelt udslag i alle gårdhaverne. At behovene har været forskellige hænger tydeligvis sammen med, at de oprindelige haver har været forskellige fra start. Udviklingsprojekterne tager desuden i forskellig grad afsæt i de eksisterende landskabskomponenter og -strukturer, og dette betyder også meget for de aktuelle gårdhaver i dag.

I gårdhave 1 og 4 er der eksempler på koncepter, der respekteres og genbruges i udviklingen og dermed bibeholdes i deres oprindelige form. Indenfor rotunden, der har en varieret rumlighed, har gårdhave 1 fået mere funktionsrettet indhold. Ændringerne har givet minimale udslag på klarheden af den æstetiske grundidé. Gårdhave 4 er også blevet bevaret i sin oprindelige form og uden tilføjelse af nye strukturer. Legearealet under alléen er dog moderniseret, og GHB's læsning og genanvendelse af alléen er således udtryk for ny kvalitetsdannelse, der er i overensstemmelse med de oprindelige principper.

I gårdhave 2 og 3 er der sket forandringer, der har ændret stederne markant. Mest udtalt er det i gårdhave 3, hvor den oprindelige idé stort set er blevet erstattet. Inventar såvel som strukturelle og rumlige forhold er reviderede, og det resulterer i en anden funktionalitet i gårdhaven. Ændringen af de primære strukturer har desuden forandret formsproget i landskabet, og den æstetiske oplevelse er dermed

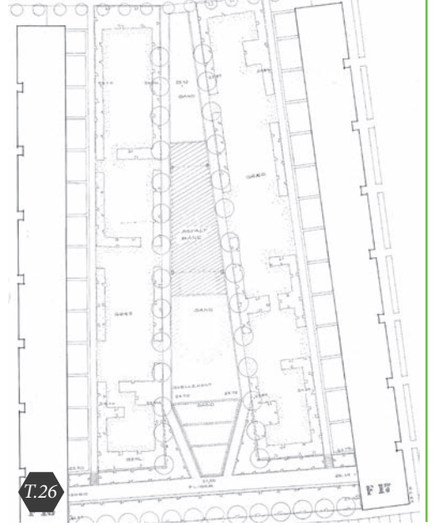

Fig T.26 og T.27: Henholdsvis situationsplan (1972) og planforslag (1988) for gårdhave 3. På planerne fremgår de ændringer, der definerer gårdhavens arkitektur i dag. Foto T.28: Alléen er blevet genprogrammeret og har fået et nyt udtryk, men arealets oprindelige legepladsfunktion er bibeholdt.

Foto T.29: Det gennemgående lysarmatur optræder som et grundelement i Tingbjergs offentlige uderum, sådan som det var hensigten (foto, 2013). Foto T.30: Picnictæpper i gårdhave 4 er GHB's stempel, der kom til at præge både Tingbjergs pladser og veje samt de mange unikke gårdhaver (foto, 2013).

en anden. Resultatet er et anlæg med en række nye anvendelsesmuligheder, men også fortsat en gårdhave med en tydelig identitet, der fortsat er baseret på rum både indeni og udenfor den centrale pileskov. Også gårdhave 2 er forandret, men her er tiltagene knap så omfattende. Konsekvenserne er derimod tydelige. Oplevelsen af den amfi-lignende dal i den nordlige have er blevet 'vekslet' med ny rumdannelse og nye funktioner omkring beplantningen midt på plænen. Her er nye kvaliteter prioriteret på bekostning af andre. Skuer man tilbage på Sørensens og Levins ændringsforslag for gårdhaven, er der ingen tvivl om, at dette alternativ ville have efterladt haven anderledes.

GHB's intention om at skabe fællestræk på tværs af Tingbjergs uderum har været så gennemgående, at bestræbelserne også blev en del af arbejdet med Tingbjergs gårdhaver. Her optræder introduktionen af picnictæpperne som et nyt lag i haverne, der har begrænset relation til havernes oprindelige udtryk. Lige så essentielt det har fremstået for arkitekterne at knytte Tingbjerg sammen som en enhed, lige så central en kvalitet var det i det oprindelige projekt at gøre de enkelte gårdhaver unikke. Hermed er det relevant at sætte spørgsmålstegn ved GHB's bearbejdning af gårdhaverne. Intentionen om at skabe sammenhænge på tværs af gader, pladser og gårdhaver ved at sprede picnictæpperne står på sin vis i kontrast til den individuelle bearbejdning af gårdhaverne, der hidtil havde fundet sted. Spørgsmålet er, om dette er et skift man har ønsket at lave, eller om man potentielt kunne have brugt energien på at styrke de enkelte gårdhavers egne identiteter. Analysen anslår, at picnictæpperne ikke har forårsaget stor skade på de oprindeligt tilsigtede landskabsarkitektoniske kvaliteter, men man kunne omvendt stille spørgsmål ved værdien af tiltaget udover de funktionelle tilføjelser.

Værkets styrker

Det er ikke muligt at skære hele landskabsværket over én kam, når dets udviklingsegenskaber skal forstås. Dog kan der med analysens fokusområder fremhæves nogle forhold, der har haft betydning for udviklingen.

Boligområdets karréstruktur bevirker blandt andet, at bilinfrastruktur og rekreation er klart adskilte. Hermed undgås det, at ændringer, der relaterer sig til vej eller have, påvirker hinanden.

'Gaden' er bygget op om få komponenter og strukturer. Det er rammer og dimensionering fremfor indhold, der definerer gaden, og netop rammerne udgøres af bygninger og sammenhængende beplantninger. På grund af denne enkelhed og valget af strukturer fremstår gaden som en tydelig del af Tingbjergs gennemgående arkitektur. Gaden som gennemgående element er blevet styrket af GHB's og Bornebuschs belysningsprojekt.

Med gårdhaverne er situationen anderledes, fordi hver have er unik. Forudsætningerne for gårdhaverne har været forskellige, men det har alligevel i højere grad været deres individuelle design og opbygning, der har afgjort deres arkitektoniske styrker frem til i dag. De fire gårdhaver viser blandt andet, at der imellem de to etableringsfaser forekommer forskelle, og disse vedrører havernes robusthed på sigt. Der er eksempelvis en tendens til at benytte monokulturer eller færre komponenttyper i de yngste anlæg, hvilket udgør en svaghed i forhold til blandt andet plantesygdomme. Desuden er der i samme periode tendens til mere rationelle beplantningsstrukturer, hvilket betyder, at tab af de enkelte komponenter får større visuel konsekvens for helhedsindtrykket. Efter at gårdhave 3 blev omdannet, er situationen dog en anden her. En langsigtet plan for udviklingen af alléplantningerne i gårdhave 4 (samt dens nabohaver med lignende opbygning) bliver derimod nødvendig, idet aldringen af disse træer vil få mærkbare konsekvenser for havernes karakter. Situationen er generelt en anden i gårdhaverne, der er planlagt i første fase. Her er der i højere grad fokus på større, sammenhængende plantninger, og artsdiversiteten er desuden en smule højere – dog ikke stor. Desuden optræder der buskplantninger som centrale strukturer i gårdhave 1 og 2; og disse er mindre sårbare og lettere at erstatte end træerne, og derfor er det nemmere at sikre kontinuitet.

At haverne hver især fremtræder med deres egen identitet har på et overordnet plan en positiv betydning for fleksibiliteten til at sikre den nødvendige udvikling. Med forskelligheden følger en uafhængighed, og det har den betydelige fordel, at små eller store ændringer kan foretages i en gårdhave, uden at der skal tages hensyn til fællestræk og designmæsige retningslinjer imellem gårdene. Gårdhavernes på forhånd givne særegenhed medfører dermed en form for uafhængighed overfor helheden. Denne uafhængighed er dog ikke ensbetydende med, at den enkelte gårdhaves design ikke byder på begrænsninger. Særligt gårdhave 2 var, og gårdhave 4 er eksempler på landskabsarkitektur, der i sig selv giver lille fleksibilitet blandt andet på grund af havernes åbenhed. Her får ændringer potentielt større visuelle konsekvenser for det tilsigtede udtryk.

Kantorparken (1939-40)

Temaet i Kantorparkens landskabsværk var 'åbenhed', og der var lagt op til lange kig i gårdene og mod Grundtvigs Kirke. Boligafdelingens veje blev anlagt internt i området, og anlæggelsen af parkeringsarealer får derfor konsekvenser for landskabet. Kantorparkens åbenhed fremstår som den primære årsag til, at landskabsværket ikke kunne opretholdes.

Man finder Kantorparken som den yderste bastion af etagebyggeriet i Emdrup, før parcelhusrækkerne strækker sig langt mod nord. Kantorparkens nærhed til Grundvigs Kirke har spillet en stor rolle for disponeringen af boligområdet. Igennem boligområdet er der skabt en sigtelinje mod/fra kirken, og C.Th. Sørensen (herefter Sørensen) har forsøgt at skabe en samlende landskabsplan på trods af denne kile og andre barrierer.

En situationsplan for området med angivelser af plantevalg er analysens primære empiri. Projektmaterialer, registreringer m.m. illustrerer det pres, som Kantorparkens friarealer er kommet under, da nye funktioner særligt omkring infrastrukturen skulle håndteres.

Fig. K.1: Ortofotoet viser Kantorparken i en bymæssig kontekst. Sigtelinjen fra Grundvigs Kirke i syd er tydelig, og det fremgår, hvordan linjen gennemskærer boligafdelingen (foto, 2012, PlansystemDK).

Afgrænsning og terræn

Kantorparken ligger i Københavns nordvestkvarter nær Emdrup station. Boligafdelingen er etableret på et ca. 6 hektar stort, asymmetrisk areal, der er sammensat af et øst-vest-gående rektangel i syd og et lidt større, trapezformet areal i nord (fig. K.1).

Området afgrænses mod vest af et mindre lejlighedskompleks og et villakvarter, mod syd af Bispebjerg Parkallé, og mod øst af et plejehjem – opført samtidig med Kantorparken. Emdrupvej afgrænser boligområdet mod nord. Det er kun de færreste af disse naboer, der kan opleves direkte fra boligområdets friarealer; mest markant er boligbyggeriet i øst. Desuden fremtræder Bispebjerg Parkallé tydeligt fra dele af Kantorparken, idet vejforløbet er omgivet af store træer.

Om end Grundtvigs Kirke ikke er en decideret nabo, så spiller den en rolle for planlægningen af Kantorparken, eftersom en sigtelinje fra kirken og nordpå igennem Kantorparken blev indskrevet i bydelen under den indledende planlægningen af boligafdelingen.

Terrænet i området er generelt jævnt faldende mod nord, og dette fald opleves tydeligst langs den gennemgående Bøllegårds Allé. Arealet i vinkelbyggeriets gårde fremstår dog plant på grund af terrænbearbejdninger omkring bygningerne.

Bebyggelse

Boligområdets bygninger optræder med afstand til hinanden, og deres udformning og udtryk varierer. Der er 109 rækkehuse i længer og 438 lejligheder i stok- og vinkelbebyggelserne. Af de i alt 12 bygninger udgør rækkehuslængerne i to etager de 5. Rækkehusene optræder samlet langs Bispebjerg Parkallé. De resterende 7 bygninger er lejlighedskomplekser i fire etager, hvoraf fire er vinkelbebyggelser, og de sidste stokke (fig. K.2).

Rækkehuse såvel som lejlighedsbebyggelse er opført i gule mursten. Rækkehusene har flade tage belagt med tagpap, imens bygningerne i fire etager har røde tegltage. De tre stokke, der ligger parallelt med Bøllegårds Allé, har alle vestvendte altaner. De resterende fire vinkelbebyggelser har vest- eller sydvendte altaner. Tre af disse bebyggelser ligger i forlængelse af hinanden langs Emdrupvej (nord for). Den fjerde er placeret syd for de andre. Hver vinkelbebyggelse, der består af en vestlig og nordlig længe, indrammer grønt område. Bebyggelsen har således to gennemgående orienteringer: Den øst-vestlige, der overjende udgøres af rækkehusene i den sydlige ende, og den nord-sydlige, der dominerer stok- og vinkelbebyggelsen.

Infrastruktur og trafik

Boligafdelingen er som nævnt nabo til to større færdselsveje; i nord strækker Emdrupvej sig, og i syd Bispebjerg Parkallé. Vinkelbebyggelserne nær Emdrupvej er orienterede, så de grønne områder er afskærmede fra trafikken.

Internt i Kantorparken muliggør Bøllegårds Allé og Blåmunkevej gennemkørsel, og vejene dækker dermed ikke kun afdelingens egne færdselsbehov. På situationsplanen (1941, fig. K.2) optræder disse to veje som interne barrierer, der fysisk opdeler boligområdet; en opdeling, der er udtalt både imellem afdelingens rækkehuse og lejlighedsbebyggelser, men også lejlighedsbebyggelserne imellem. Øst for Bøllegårds Allé fortsættes Blåmunkevej, og parallelt med denne 'Kantorparken' (vejnavn), der begge forløber imellem boligområdets blokke. Begge disse veje er kun beregnet på intern trafik.

Langs bebyggelsen er der stier i gule klinker. Stierne er med til at knytte boligområdet sammen på tværs af vejene, men fremstår dog primært som 'sidste led til dør' for de enkelte opgange.

Landskabsværket

Primære komponenter, strukturer og syntaks i landskabet

Spredte trægrupper på plæner

Størstedelen af områdets træer er placeret gruppevist – oftest tre sammen (fig. K.3). Der er trægrupper på alle større plæner i området. Der er to til tre meters afstand imellem træerne i grupperne, og det er derfor uvist, om en senere udtynding var påtænkt. Arterne i grupperne varierer, men der er også gengangere. Pyramidepoplen (Populus Simonii fastigiata) optræder fx flere steder.

Græsplænerne, som træerne optræder på, er en anden gennemgående struktur i boligområdet. Plænerne møder stier og veje uden fysiske afgrænsninger. Mod vest afsluttes mange plæner ved hække, der afgrænser private beboerhaver ved stueetagen langs de fleste boligblokke.

Fig. K.2: Situationsplan (1941) for Kantorparken med C.Th. Sørensens forslag til havearealerne.

K.2

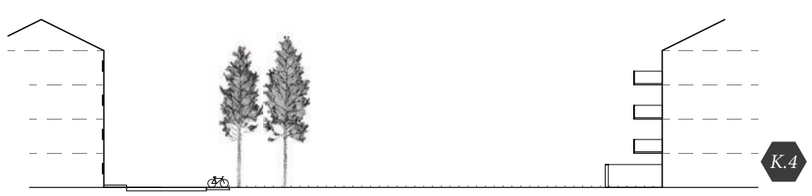

Fig. K.3: På udsnittet fra situationsplanen (1941) er afmærkede træer på området markeret. Trægrupper på plænerne er et gennemgående træk i landskabet. Imellem blok 6 og 7 sker der noget andet. Fig. K.4: Snittegningen (P.V.M.) formidler karakteren i kilen (se udsnit på planen ovenfor). Foto K.5: Fotografiet er taget imellem de østlige rækkehuslænger. En gruppe æbletræer findes på plænen (foto, 2012).

Denne generelle skitsering af trægrupper på plænerne beskriver i grove træk udgangspunktet for store dele af landskabsværket. I det følgende går analysen en smule tættere på nogle delarealer for at skitsere princippet og nogle afvigelser, der findes her.

Langs Bøllegårds Allé er der i den grønne kile enkelte trægrupper omkring cykelparkeringen. Trægrupperne er 'accepteret', på trods af at 'kilen' langs vejen er pålagt servitutter, der skal sikre sigtelinjen fra/mod Grundtvigs Kirke. Det er en smalkronet poppel (Populus Simoni festigiata), der er anvendt, og det betyder, at træerne optager mindst mulig plads i sigtelinjen (fig. K.4). Af hensyn til sigtelinjen er beplantningen kun at finde nær vejen. De resterende arealer i kilen henligger på situationsplanen (1941) som plæner uden yderligere beplantning. Langs blok 2 er der beboerhaver, hvilket dog ikke er tilfældet ved blok 6. Det må skyldes, at blok 6 er placeret nærmere Bøllegårds Allé, hvilket ikke efterlader plads til private haver på grund af sigtelinjen mod kirken.

De komponenter og strukturer, der er i 'Kilen', er gentaget på flere af arealerne imellem boligblokkene. Eksempelvis er den smalkronede poppel, der når en højde på omkring 15 meter, blevet anvendt i gården mellem blok 2 og 3, og igen er komponenterne placeret i grupper af tre. I gården mellem blok 3 og 4 optræder der grupper af ildløn (Acer ginnala), der har en maksimal højde på 5-6 meter. Denne træart, der i Danmark ofte udvikler sig som en busk eller et lille træ med flere stammer, har en rund til skærmformet krone og dermed en ganske anden størrelse end de førnævnte popler. Poplens højde matcher bygningernes, hvorimod ildlønnen fungerer som møblering i gården.

I gårdene ved blok 4 og blok 7 er der ikke markeret trægrupper på plænerne. Fælles for disse to gårdrum er, at de er lidt mindre og mere aflukkede end de førnævnte. Bygningerne omkranser arealerne til to sider, og beplantning i det syd-østlige skel afskærmer arealerne i de andre retninger. På figur K.3 ses det, at der allerede fandtes et sammenhængende træbælte ved skellet udenfor Kantorparkens matrikel. Gårdene præges uden tvivl af denne omfangsrige beplantning. Eftersom størrelsen af disse gårdrum er begrænset, ser det ud til, at åbne græsarealer er prioriteret fremfor en tættere tilplantning af disse gårdrum, og derfor er ingen trægrupper blevet tilføjet her.

På situationsplanen (1941) er der ikke markeret træer på plænerne imellem rækkehusene. Dog er der en anmærkning: *'Pinus sylvestris'* (skovfyr). Det er nærliggende at tro, at den generelle syntaks med spredte træplantninger i små grupper også skulle gentages her, men på en registrering fra 1983 optræder der ingen skovfyr (registrering 1983). I stedet er der tre trægrupper bestående af æble (Malus x), der modsvarer rækkehusenes skala (foto K.5). Der er også en enkelt poppel (Populus Simoni festigiata). Dette billede bekræftes af en planteregistrering fra 2004 og af aktuelle besigtigelser. Tilgangen for disse arealer har således lignet den for det resterende værk: spredte trægrupper på plæner.

Kompakte hække omkring private beboerhaver

Hækkene omkring de private beboerhaver udgør en betydelig andel af den samlede beplantning i Kantorparken. Langs hver bygning er der anvendt en monokultur. Blandt andet findes der cotoneaster med to underarter (acutifolia og tomentosa) og også berberis (polyantha og thunbergii).

I alle tilfælde er der tale om hække, der i praksis egner sig til at blive klippet og dermed formet som kompakte hække. Foto K.7 viser, at det også er denne pleje, hækkene har modtaget. Med denne plejetilgang vil hækkene omkring de private beboerhaver være markante strukturer i gårdene, da de vil fremtræde som en grøn mur, der er parallel med, men forskudt i forhold til bygningerne.

Afvigelsen mellem blok 6 og 7

Imellem blok 6 og 7 er der et plantevalg og -anvendelse, som afviger fra det hidtil beskrevne. Træbeplantningen består bl.a. af lindetræer (Tilia tomentosa). Træerne er placeret på en linje, der omkranser et asfalteret areal, som formentlig er tiltænkt boldspil o.l. Trærækken er på figur K.3 udvidet med egne tilføjelser, da det ifølge registreringen (2004, fig. K.11) ses, at trærækken blev gennemført langs skellet i syd, selvom det ikke fremgår af situationsplanen fra 1941. Det antages derfor, at denne trærække oprindeligt blev afsluttet således i værket.

Lindetræerne er plantet med under to meters mellemrum, og det kan være tilfældet, enten fordi senere udtynding er påtænkt, eller fordi man har haft et ønske om at styre væksten løbende ved styning. I dag er de tilbageblevne træer stynede, og det underbygger sidstnævnte forklaring (foto K.8).

Under lindetræerne er der desuden et busket af blodribs (Ribes sanguineum) og guldribs (Ribes aureum). Hegnet består af både træer og buske, som tilsammen udgør en markant og kompakt struktur.

Nord for denne beplantning, på den alternative situationsplan (udateret, fig. K.6), sandarealer og afmærkede områder med anmærkninger *legeplads småbørn* og *legeplads f. børnehave* (se planen til højre). Analysen kan ikke fastslå, om disse specifikke planer blev realiseret, men planen er et udtryk for, at hele rummet mellem blok 6 og 7 er tiltænkt legeplads og aktivitetsområde, og at en underopdeling af området med sandsynlighed skulle finde sted.

Virkning

På de fleste plæner i området er der trægrupper, der indeholder omtrent samme mængde komponenter. Det noget varierede plantevalg betyder dog, at oplevelsen og funktionaliteten, der knytter sig til strukturerne, også varierer en smule. Fx tilbyder gruppen af popler i gården mellem blok 2 og 3 nogle muligheder for ophold under den sammenhængende krone, imens ildlønnen mellem blok 3 og 4 i højere grad vil fungere som en skærm. I gården mellem blok 2 og 3 er der ingen komponenter i en 'menneskelig skala', imens der i gården mellem blok 3 og 4 ikke er beplantninger i en større skala, hvorfor rummet imellem bygningerne ikke bliver brudt. Blandt andet byder plantevalget på varierede oplevelser og brugsmuligheder på arealerne.

En samlende åbenhed

Hæves blikket en smule, så er der alligevel tale om en konsekvens i udformningen af landskabet, og den resulterer i et gennemgående præg. Kompositionen med de store plæner, hvorpå der blot står få trægrupper, bliver karakteristisk for landskabsværket. Buhl (1941) beskriver området således: *"Bebyggelsen er meget aaben med grønne parkarealer imellem"* (Buhl 1941, p. 5).

De begrænsninger, der har været omkring kilen på grund af sigtelinjen fra/mod Grundvigs Kirke, har med stor sandsynlighed været anledning til denne åbenhed. Syntaksen, de få trægrupper på plænen, var udfaldet af de servitutter, der var pålagt arealet i kilen. Denne syntaks er dog gentaget på de resterende grønne områder i Kantorparken, og det resulterer dermed i en samlet karakter for boligområdet. Således kan det hævdes, at eksterne forhold har præget udtrykket i det samlede landskabsværk i Kantorparken, da disse (kirken og sigtelinjen) blev anledning til den overordnede syntaks.

I den store skala betyder det gennemgående udtryk altså, at boligafdelingen får en stærk fælles karakter, idet boligområdet optræder som en enhed. Havde Sørensen valgt at tilplante arealerne i gårdene anderledes og tættere, ville den grønne kile virke som et skel, der ville splitte boligområdet i to. Således er gentagelsen af den karakter, der kunne tillades i kilen, blevet et greb, der samler boligafdelingen.

Syntaksen bestående af trægrupper, der er fordelt med løse relationer til hinanden og til bygninger m.v., bevirker, at landskabet i særdeleshed synes at referere til engen som landskabstypologi. Denne disponering giver plads til leg og fysisk udfoldelse. Åbenheden betyder desuden, at der er et antal sigtelinjer på tværs af områdets arealer samt mod Grundvigs Kirke.

Bygninger og beboerhaver som rammer

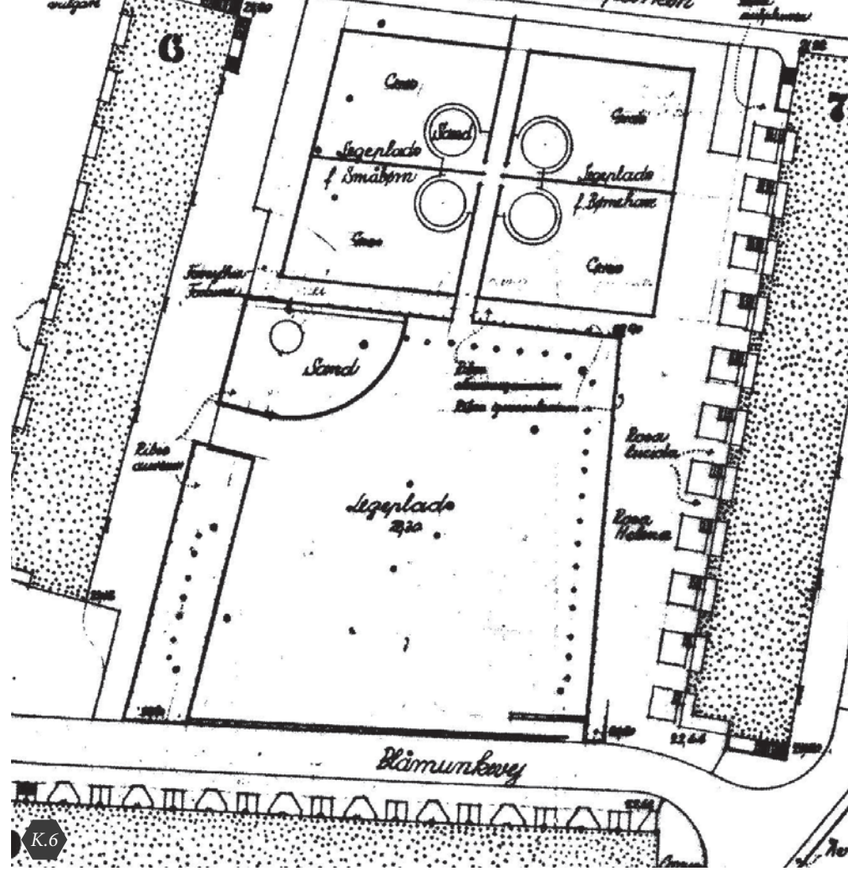
Hækkene omkring beboerhaverne er systematiske og monokulturelle. De har strukturelt en større relation til bygningerne end til landskabskarakteren, der ses på plænerne. Grundet hækkenes karakter vil mødet mellem plæne og bygning fortsat være brat. Betydningen af dette er, at området fremviser stærke kontraster imellem det helt åbne og det helt kompakte. Uderummene er således store, nærmest fælledagtige, men afgrænses brat af bygninger og hække.

Børnenes sted

Allerede tidligt i planlægningen af Kantorparken var det intentionen, at et børnehus med blandt andet vuggestue skulle opføres på en del af arealet imellem blok 6 og 7. Børnehuset blev tegnet af Kooperative arkitekter, men blev opgivet pga. 'trange tider', og derfor blev hele arealet mellem blokkene indledningsvis projekteret som et aktivitetsområde for både børn og unge (Buhl 1941).

Eftersom størstedelen af arealet i gården er indrammet af hegnsplantningen, opleves det som et lukket rum. Afskærmningen har effekt begge veje: Beboerne i blokkene 6 og 7 får begrænset visuel effekt af aktiviteterne, og støj dæmpes. Derudover afskærmes børnene fra omverdenen og nysgerrige blikke o.l., og de får derved deres eget sted.

Til at skabe rummet til legearealet bliver der anvendt strukturer, der adskiller sig fra det resterende landskabsværk. Hermed synes denne del af landskabet også at have en særlig status, da karakteren af beplantningen og stemningen i rummet vil byde på en anderledes oplevelse.

K.6

K.7

Fig. K.6: På den alternative situationsplan (udateret) optager legepladstemaet hele arealet imellem blok 6 og 7. På udsnittet fremgår det, hvordan Sørensen retter legepladsens forskellige afdelinger til børn i forskellige aldre. Sandkassen er et basiselement på legearealerne til de mindste. Foto K.7: Plænen strækker sig under en trægruppe og ender abrupt ved hækken omkring beboerhaverne (foto, 2012).

K.8

Foto K.8: Den østlige del af rækken af lindetræer er endnu sammenhængende i dag og giver dermed et indtryk af, hvordan rammen om legearealet mellem blok 6 og 7 var sammensat. På fotografiet er træerne dog uden løv (foto, 2012).

Kontekst og kvaliteter i værket

Kantorparken bliver opført i en tid, hvor samfundsøkonomien er trængt, og det lider byggeriet generelt under. Der er udtalt boligmangel, og krigen fordyrer blandt andet materialerne. I denne periode spiller den almennyttige sektor en særlig rolle for forsyningen af nye boliger.

Til mellemkrigstiden og efterkrigstiden – om end begge kaldes modernisme – knytter der sig forskellige menneskesyn og natursyn og arkitektoniske idealer. Landskabsarkitekturen i mellemkrigstiden bar præg af det tilsyneladende naturlige, formuleret i et sprog, der mimede den pastorale dyrkningsform (engen). I efterkrigstiden dominerede det menneskabte, det tekniske og det kontrollede, hvor formsproget hentedes fra en agri-hortikulturel dyrkningsform (Hauxner 2011). Kantorparken bliver etableret i overgangen mellem disse perioder og dertilhørende formsprog. Det er i høj grad det pastorale formsprog, som præger Kantorparken, der således har størst tilknytning til mellemkrigstidens formsprogsideal. Alligevel er der nogle stærke kontraster i mødet mellem engen og de stramt definerede hække ved beboerhaverne, og dette møde vidner måske om et skift, der er under opsejling.

C.Th. Sørensen blev kendt for sit arbejde med de tre danske natur-arketyper: skoven, engen og stranden (Andersson & Høyer 1993). I Kantorparken er det tydeligt, at Sørensen har set engen ikke bare som inspiration til området, men som en overordnet løsningsmodel. Engen er lig med plads og luft og mulighed for fysisk udfoldelse. Designets kvaliteter vinder belejligt indpas i en tid, hvor der er fokus på folkesundhed og bevægelse (Stenersen 1993).

Desuden bør det nævnes, at Kantorparken i 1940'erne lagde hjem til ca. 1500 børn (Schoop 1994). Plænerne imellem blokkene har dermed været centrale i forsøget på at skabe plads til børnenes aktiviteter.

Sørensen var kendt for et socialt fokus i landskabsplanlægningen, og herunder sine ideer om udelegens pædagogiske aspekter. Set fra både dansk og internationalt perspektiv var Sørensen fx tidlig til at inddrage sandkassen som element i legepladser. Han argumenterede for de mangfoldige pædagogiske udviklingsmuligheder, som sandkassen besad (Andersson & Høyer 1993). Sandkassen indgår som led i Situationsplanen fra 1941, men er i endnu højere grad brugt i det alternative planforslag, hvor den er et aktivt element i formgivningen af legearealerne. Sørensens bestræbelser på at skabe en legeplads i Kantorparken med dedikerede pædagogiske aspekter må ses som et perspektiv på kvalitet. Det skal også nævnes, at det i høj grad er hegnsplantningens funktion som ramme og som oplevelse, der definerer gårdrummet. Hegnet skaber en oplevelse af en intim lysning imellem beplantningerne, og i denne lysning er der en (praktisk) distance til omverdenen. Med få virkemidler defineres altså et sted, hvor der er plads til et børneunivers, som ikke kunne eksistere på de åbne plæner. Således giver Sørensen børnene en særlig plads i Kantorparken.

Grundtvigs Kirke; 'Kilen' – en sammenhængende eng

Grundtvigs Kirke har med stor sandsynlighed spillet en central rolle for den orden eller syntaks, der blev gældende i hele landskabsværket. Det er denne syntaks, der definerer områdets karakter: engen. Sigtelinjen fra/mod kirken har uden tvivl været et centralt forhold i planlægningen af hele landskabet og desuden centralt for disponeringen af bebyggelsen. Blok 6 har endog – som den eneste bygning i området – måttet undvære forhaver, af hensyn til sigtelinjen.

Det nøgne rum, der opstår på grund af denne tvungne friholdelse, ville umiskendeligt komme til at fremstå som en kløft, der kunne splitte afdelingens arealer mere, end tilfældet allerede var. Sørensen opnår med en gentagelse af kilens karakter, at hele boligområdet kommer til at fremstå som en enhed, hvilket må være et centralt perspektiv på kvalitet i hans landskabsværk.

I tillæg til kvaliteterne, der knytter sig til engen som karakter, må forholdet imellem Kantorparken og Kirken, der opstår på baggrund af sigtelinjen, også betragtes som en kvalitet i sig selv, da oplevelsen har stor effekt. Grundtvigs Kirke er noget særligt. Som bygningsværk er kirken unik, og dens placering højt i terrænet gør, at dens tilstedeværelse er stor i Kantorparken. Kirken bliver også karaktergivende for boligafdelingens centrale uderum, og den bliver et centralt element i boligafdelingens identitet.

Udviklingen

Begivenheder og proces

Parkering og afskærmning

Bilen blev hvermandseje i Danmark, og dette afspejler udviklingen i mange boligområder såvel som i den omgivende by. Kantorparken er ingen undtagelse. På de to planer i figur K.9 og K.10 fremgår det, hvordan udfordringen blev grebet an i Kantorparken. Parkeringspladserne bliver etableret over tre faser, og i første fase (1960) anlægges 38 parkeringsenheder langs Bøllegårds Allé. De skråtstillede båse bliver indpasset langs vejen, hvor der før var cykelparkering, og kommer til at inddrage cirka 6 meter af plænerne. Der må i denne forbindelse være blevet dispenseret fra de servitutter, som ligger på arealerne.

På grund af et fortsat stigende parkeringsbehov bliver anden fase (1971) planlagt, og de nye båse ligger langs den interne vej 'Kantorparken'. Denne gang er de vinkelrette på vejen. Som det fremgår af situationsplanen (1971), var der var også påtænkt parkering på arealet imellem blok 6 og 7; arealet, der hidtil var reserveret børn og leg. Flere planer adresserer parkeringsmulighederne her, men slutteligt lader man arealet stå uændret.

Den seneste etablering af parkeringsbåse finder sted langs blok 6 ved (nær legepladsen) og langs Blåmunkevej efter samme princip som i 1971. Der er ikke planer, som illustrerer disse seneste projekter, men ændringerne fremgår ikke af 'situationsplan for haveudvidelserne' (1997). De optræder derimod på registreringen fra 2004 (fig. K.11), og de må derfor være etableret i tidsrummet herimellem. Markeringerne på figur K.11 viser parkeringspladsernes placering og omfang, som det fremstår i dag. I hvert tilfælde optræder parkeringen i rækker langs de etablerede, interne veje.

Anlæggelsen af parkeringsbåsene står ikke alene, men er blevet fulgt op af beplantningstiltag. Dette kan ikke ses på planen fra 1960, og beplantningen omkring disse båse er derfor kommet til på et senere tidspunkt. Den skærmende beplantning langs Bøllegårds Allé består af 6-7 m høje æbletræer (Malus hybrid, Professor Sprenger) og en tæt, sammenhængende Sargents æble-busket (Malus sargentii) i et lag under kronerne. Begge blomstrer (hvidt og rødt), og komponenterne optræder i tætte, sammenhængende strukturer langs plænerne. Imellem plænerne og parkeringspladserne langs 'Kantorparken' (vej) er der plantet alm. hvidtjørn (Crataegus laevigata), der er beskåret kraftigt i toppen, og som derfor har en højde på 3,5-4 meter. Plantningen har tæt vækst helt ned til jordniveau. Igen er der tale om en markant struktur, der udgør en tæt skærm i skellet mellem vejen og gården.

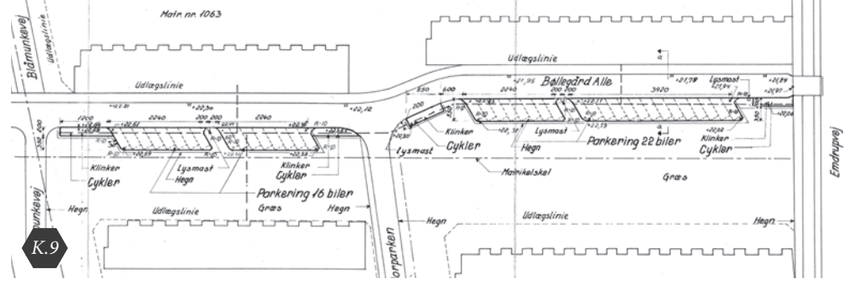
Legen i udvikling

Arealet imellem blok 6 og 7, der er tiltænkt børnene i afdelingen, er ad flere omgange bragt i spil i forbindelse med diverse udviklingstiltag. Blandt andet blev gårdrummet i 1971 påtænkt som parkeringsplads, men forslaget blev forkastet (fig. K.10). Hvorvidt dette skyldtes et fortsat håb om det oprindeligt tiltænkte børnehus vides ikke, men huset bliver faktisk en realitet i 1984, og dette afstedkommer også nyt fokus på legepladsarealerne i gårdrummet.

Placeringen af børnehuset på dette areal får en afgørende betydning for gårdrummets udvikling. Fra at have været et åbent rum (med en lukket indre plads) bliver hele gårdrummet nu visuelt afskåret fra vejen nord for (se fig. K.11). Børnehuset anlægges desuden med et forareal, der bliver isoleret nord for bygningen. Forarealet har fintskårne hække og et mindre terrænspring, der bliver udlignet af terrænmure og en trappe, som fører til indgangen. Tilstanden af dette forareals beplantning og belægningsarbejde synes ringe i dag.

På selve legepladsen åbnes der til gengæld op for rummet, der før var defineret af beplantningsbæltet (fig. K.13), da nogle af de eksisterende lindetræer fjernes. Børnehuset kommer hermed til at optræde som ny ramme mod nord, og rummet bliver således en smule større. Planen, der er tegnet af Lone van Deurs, devierer meget fra de ideer, der foreligger for legearealet på tidspunktet kort efter opførelsen af huset i 1985 (fig. K.12). På oversigtsplanen (1985) ser man, hvorledes legepladsens tidligere beplantningsramme var tænkt bevaret, og på planen optræder al leg fortsat i dette rum. Sådan gik det dog ikke. På van Deurs' plan bliver det tidligere areal imellem lindetræsrækken og huset inddraget til leg og aktivitet, og rammen bliver brudt i samme ombæring. Små cirkelformede asfaltpukler og en *'bowlingbane'* vinder indpas i dette tidligere grænseareal. Også legepladsens indre disposition (set ift. oversigtsplanen, 1985) bliver fraveget i van Deurs' forslag. Legearealets komponenter og strukturer bliver spredt, og det er tydeligt, at fysisk udfoldelse skal kunne foregå både i, på og omkring rummets strukturer (foto K.14). Desuden er en boldbane (bur) til de lidt større børn blevet indpasset sydligst på arealet.

Også udenfor dette gårdrum mellem blok 6 og 7 sker der forandringer

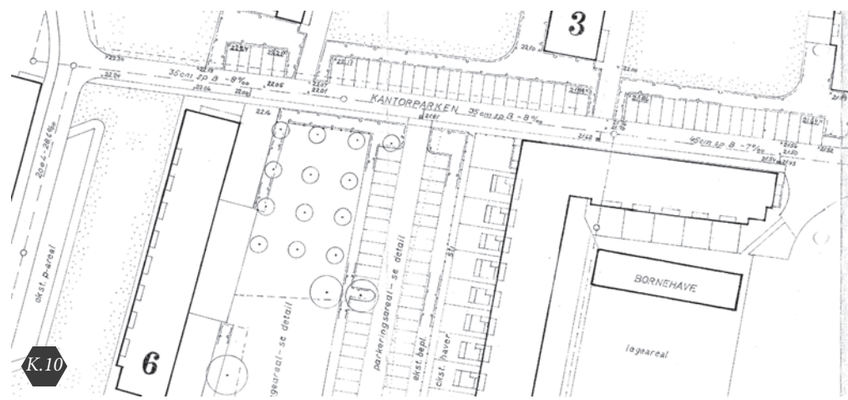
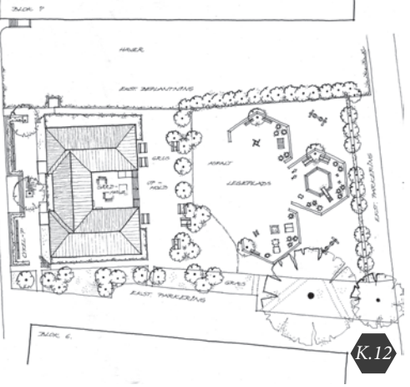
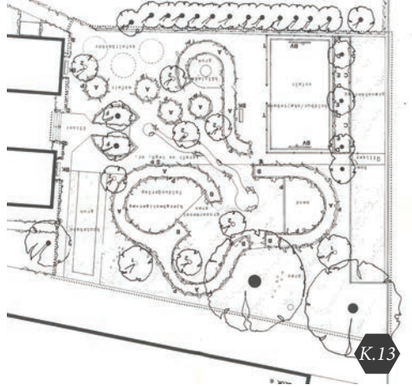

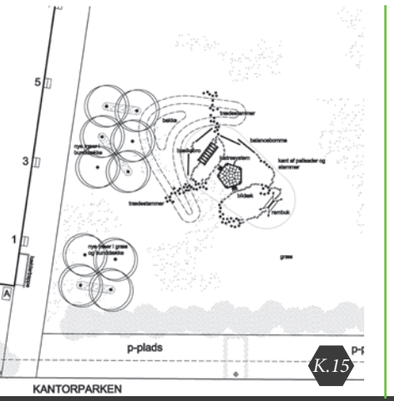

Fig. K.9: Situationsplanen (1960) viser etableringen af de første 38 parkeringsbåse ved Bøllegårds Allé. Fig. K.10: Udsnittet fra situationsplanen (1971) viser etableringen af parkeringsbåse langs Kantorparken (vej). Arealerne grænser op til gårdhaverne nord for. På planen ses desuden, hvordan arealet imellem blok 6 og 7 også var foreslået ændret og anvendt til parkering. Fig. K.11: På registreringen (2004) er de arealer markeret, der inddrages til parkering i tredje udvidelsesfase.

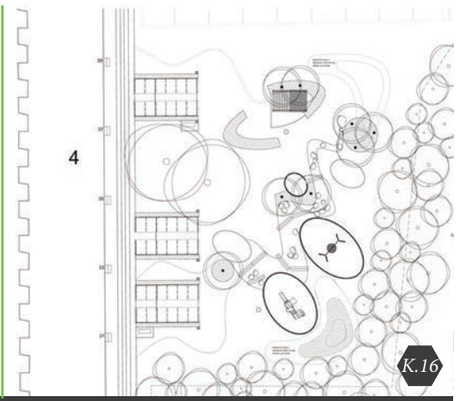

K.12

K.13

K.14

K.15

K.16

Fig. K.12 og K.13: Her er henholdsvis oversigtsplanen (1985) af det nye beboerhus og tilhørende friarealer samt Lone van Deurs beplantnings- og møbleringsplan (1993) for det endelige legepladsanlæg imellem blok 6 og 7. Foto K.14: Fotoet viser, hvordan van Deurs' har bearbejdet rummet imellem lindetræerne og den nye bygning. Pilebusketter og slyngede passager er grundlaget for et varieret område til børnene (foto, 2013). Fig. K.15 og K.16: Landskabsarkitekterne Roskilde's forslag til legeområder (2009 og 2011) imellem blok 2 og 3 (tv.) og ved blok 4 (th.) har resulteret i forskelligartede gårdrum.

i forhold til legemiljøet. I 2009 godkender afdelingens beboerdemokrati et planforslag for et nyt legeområde i gårdrummet imellem blok 2 og 3 (fig. K.15). Samme prioritering laver man kort efter for gårdrummet ved blok 4 (2011, fig. K.16). Sidstnævnte er et demonstrationsprojekt, der refererer til en større såkaldt 'trinvis fornyelsesindsats' i området.

I begge gårdrum er der tale om gennemførte og sammenhængende anlæg, der omfatter diverse legefaciliteter og forhindringsforløb. I gårdrummet imellem blok 2 og 3 bliver der foretaget en større terrænbearbejdning, og en lille vold bliver en integreret del af legepladsen. I dette gårdrum plantes også to nye trægrupper i forbindelse med projekteringen (uddybes under 'beplantningens udvikling'). Friarealet ved blok 4 omfatter både lege- og opholdsmuligheder samt skure til cykelparkering. I projektet er der stort fokus på formgivning og belægninger. Formgivningsmæssigt refererer projektet til van Deurs' legeplads mellem blok 6 og 7. En stor variation af underlagstyper er anvendt, og der skabes forskellige forløb henover arealet. Blåt faldunderlag, (gummi), in-situ støbte beton-plinter samt cirkler med sand som underlag hvor legeredskaber findes, er blandt de nye underlag. Også her er tiltaget opfulgt af ny beplantning – i form af både træer og busket.

Større beboerhaver

I løbet af 1990'erne optræder der fra beboernes side et ønske om større beboerhaver. Efter en lang periode med overvejelser herom fremlægges situationsplanen (1997, fig. K.17). De fleste forhaver bliver udvidet i længden fra førhen cirka 4 meter fra facade til efterfølgende cirka 8 meter. Ændringen betyder selvsagt indskrænkninger af de fælles arealer. Som det ses på planen, lykkes det også at opnå tilladelse til anlæggelse af forhaver ved blok 6 på trods af servitutterne for Kilen. Plænerne langs Bøllegårds Allé bliver således endnu en gang indsnævret. Hækkene omkring de forøgede forhaver fremstår fortsat sammenhængende og består for hver gård af ensartede plantekomponenter. Hækkene er i dag omkring 2-2,2 meter, og de private rum kan dermed ikke ses fra de fælles arealer. Således bidrager haverne ikke med indhold til billedet af det samlede landskab, dog med undtagelse af de få beboerhaver, hvor mindre træer overstiger hækkene.

Grundet havernes tætte og homogene rammer har de oprindeligt og også i dag optrådt som forholdsvist neutrale elementer i landskabet. Den mest iøjnefaldende ændring er derfor indsnævring af 'kilen'. Udover at påvirke den oprindeligt så centrale sigtelinje får udvidelsen også plænerne til at fremstå mindre kvadratiske og mere aflange.

Beplantningens udvikling

Med udgangspunkt i planteregistreringen (2004) finder analysen, at meget har forandret sig i forhold til det oprindelige værk. Trægrupperne eksisterer dog fortsat, og på trods af at de er færre, end hvad værket berettede om, så findes de endnu på plænerne imellem flere af blokkene.

Der, hvor trægrupperne er at finde på plænerne i dag, bliver de kun oplevet fra selve gårdrummet, eftersom de fleste gårdrum i dag fremstår aflukkede. Denne aflukning er som beskrevet sket primært på grund af ønsket om afskærmning af de parkerede biler – og ved blok 6 og 7 på grund af det opførte børnehus.

De skærmende beplantninger fremstår i dag skalamæssigt som jævnbyrdige strukturer ift. de oprindelige trægrupper. Beplantningerne, der består af hvidtjørn eller en kombination af æbletræer og busketter, fremstår generelt vitale. Beskæringen i toppen af hvidtjørnen synes dog at modvirke et sundt udtryk.

I de enkelte gårdrum er det stadig sparsomt med planter. Man har med punktvise nedslag plantet nogle nye trægrupper i gårdrummet mellem blok 2 og 3, og i sammenhæng med disse er der også plantet bøgehække og græsser i korte rektangler (fig. K.15). Gårdrummet mellem blok 3 og 4 har ikke undergået reel forandring. Gårdrummet ved blok 4 er som nævnt dedikeret til den nye legeplads, der optager størstedelen af arealet, men i forbindelse med anlæggelsen er ny beplantning også blevet etableret. Eksemplerne fra disse gårde viser først og fremmest, at der ikke foreligger en samlet strategi for beplantningen. Valg af komponenter og dannelsen af strukturer ser med enkelte undtagelser ud til at være foretaget uden særlig relation til anlæggets resterende elementer.

Udviklingens betydning for landskabets kvaliteter

Landskabet kan med udgangspunkt i foregående analyse siges at have ændret sig betydeligt. Helt overordnet er det ikke lykkedes at opretholde den åbne karakter med de lange kig, som oprindeligt var kendetegnende for boligafdelingen. Kun i kilen ved Bøllegårds Allé er plænerne stadig (delvist) åbne i nord-syd-gående retning, men også disse rum er påvirkede af både parkering og udvidelse af beboerhaver. Servitutten

på arealet er således blevet udfordret. Den oprindelige karakter med trægrupper i de åbne plæner kan altså ikke identificeres i dag – i stedet møder man beplantninger, der optræder i bælter langs veje og parkeringspladser.

Den åbne karakter, der netop på grund af begrænsningerne i kilen kom til at præge hele afdelingens udtryk, synes ikke længere aktuel. Derfor kan der blandt andet sættes spørgsmålstegn ved karakterens berettigelse fremadrettet. På plænerne imellem blok 2 og 3 og imellem blok 3 og 4 opleves trægrupperne tydeligst i dag. Dispositionen af gårdrummenes rammer medfører stadig egenskaber såsom plads, lys og overskuelighed, men om disse karakteristika bliver betragtet som kvaliteter i boligområdet er et andet spørgsmål. Kvalitetsperspektivet, der knyttede sig til dette åbne udtryk, havde at gøre både med gården som funktionelt rum og med gårdenes gensidige åbenhed – de inviterende kig og det udtryk, der samlede boligafdelingen og skabte en fælles identitet. Sidstnævnte kvaliteter er ikke længere til stede. Hvert gårdrum har på sin vis lukket sig omkring sig selv. Dette er overvejende sket som resultat af parkeringsprojekterne og den afskærmende beplantning, der fulgte med.

Den fysiske og visuelle opsplitning af fællesarealerne kan med sandsynlighed forklare den forskelligartede udvikling, der sidenhen har præget de enkelte gårde. Om end stadig forholdsvist åbne har flere gårde taget deres egen drejning. Indramningen af gårdrummene har legitimeret denne forskelligartethed, der ikke længere synes "problematisk", idet området ikke optræder som en enhed. Gårdhavernes nye indretninger, især hvad angår legefaciliteter, repræsenterer en række nye funktioner og kvaliteter, om end disse kun i mindre omfang er fulgt op af en ny rumlighed og dertil hørende kvaliteter. I de gårde, hvor legepladser er blevet etableret, knytter kvaliteterne sig dels til de tidssvarende legeredskaber, dels til et ønske om tryghed og nærhed, idet gårdenes børn og forældre vil komme hinanden mere ved, og opsyn med legen bliver lettere.

Komponenter og strukturer inde i gårdrummene fremstår stadig få og spredte. De få komponenter, der er, er fortsat ikke med til at underinddele gårdrummene. Grundet omfanget bidrager de stort set ikke til at skabe opholdspladser i læ eller skygge. Undtagelsen er i gårdrummet imellem blok 6 og 7. Lone van Deurs' plan, der gjorde brug af de eksisterende lindetræer, imens den bidrog med pilebusketter i diverse organiske former, har efterladt et oplevelsesfyldt areal i dette gårdrum. Komponenter og strukturer skaber stor variation i skala og rum, og bebyggelsens dominans kommer på afstand (foto K.19).

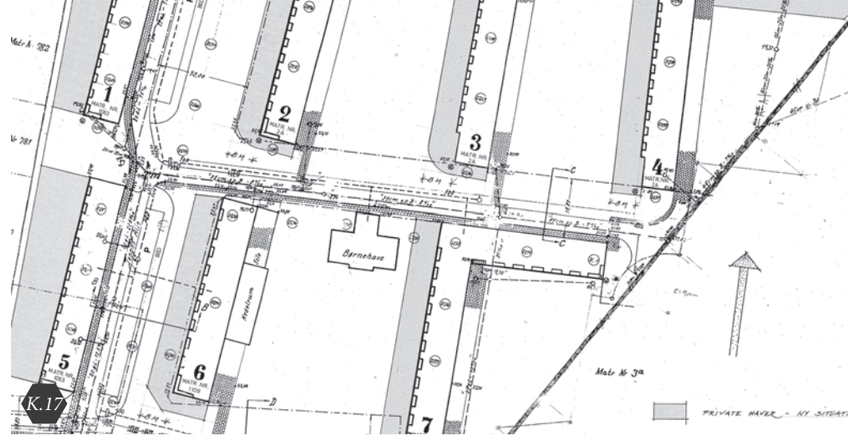
Værkets styrker

Det oprindelige landskabsværk har grundet sin åbne karakter været uden egentlige fysiske rammer – bortset fra dem, som byggeriet udgjorde. Dette forhold har med stor sandsynlighed været årsag til Kantorparkens manglende evne til at indpasse og rumme nye tiltag og funktioner (uden at dette fik stor betydning for områdets karakter). På trods af den rigelige plads synes manglen på rammer og herunder rumlig variation altså at have været et grundlæggende problem for landskabsarkitekturens udvikling.

Etablering af beplantningerne omkring parkeringsarealerne har dog været et valg fra afdelingens side – og altså ikke et udefrakommende krav. Derfor har beboerne i området enten ikke har været opmærksomme på, at beplantningen ville underminere den oprindelige kvalitetsdannelse, eller, alternativt, har man foretaget denne vekslen af kvaliteter, vel vidende at de oprindeligt tilsigtede kvaliteter ville gå tabt. Skulle forklaringen være førstnævnte, så må det siges, at stedets æstetik ikke har været tilstrækkeligt tydelig og selvforklarende, idet det ikke er gået op for beboerne, hvad det var, man skulle håndtere. Skulle forklaringen derimod være sidstnævnte, så har æstetikken ikke været tilstrækkeligt værdifuld til, at man prioriterede denne. Begge dele viser på den måde tilbage på karakteren og kvaliteten af den oprindelige æstetik, når landskabets styrker og svagheder søges forstået.

Trægrupperne har i modsætning hertil individuelt vist sig som robuste strukturer. Der, hvor trægrupperne har stået urørte, har de i dag en vis fylde, og de giver karakter i de åbne rum. Trægrupperne er lette at genetablere, hvis behovet skulle opstå, idet de ikke optræder i en stram systematik, hvorfor nye trægrupper kan få andre placeringer end de oprindelige. Dette har eksempelvis vist sig hensigtsmæssigt i gården mellem blok 2 og 3.

Med hensyn til trærækken omkring legearealet har det været sværere at sikre kvaliteterne i årene, der er gået. Systematikken og konsekvensen i trærækken er flere steder svækket i dag. Årsagerne til træernes reduktion er ikke veldokumenterede, men forsøg på genetablering af svundne træer har der ikke været. Opretholdelse af trærækken kan nødvendiggøre en fuldstændig renovering, hvis den oprindelige effekt af en stærk sammenhængende ramme skal genskabes. Ikke desto mindre fremstår de resterende træer stadig som en værdifuld grøn ramme for aktiviteterne i gårdrummet i dag.

K.17

K.18

Fig. K.17: Øverst: Udvidelsen af beboerhaverne (grå skraveringer) resulterer i en fordobling af havernes størrelser, og desuden accepteres også beboerhaver ved blok 6, der før var forment på grund af servitutter på arealet i kilen (oversigtsplan, 1997). Fig. K.18: Planteregistreringen (2004) giver et overblik over de forandringer, der er forekommet på arealerne siden værkets etablering. Beplantningsbælterne omkring parkeringsarealerne er fremhævet med en grøn markering, og deres indflydelse på arealets rumlige disponering er ikke til at tage fejl af.

Foto K.19: Gården mellem blok 6 og 7 udmærker sig stadigvæk som et særligt sted i Kantorparken. Her findes der en frodighed og en rumlighed, der ikke er til stede i det resterende område (foto, 2012).

Diskussion

Opbygning af diskussionen

I det følgende gives en indledende forklaring af diskussionens opbygning og forhold til analysernes fund.

I afsnittene *'Kontekst og kvaliteter i værket'* samt *'Værkets styrker'* er casenes hovedafsnit blevet afrundet med refleksioner omkring fundenes relevans. Disse afsnit har løbende tegnet et billede af de enkelte cases' forhold til projektets forskningsspørgsmål og er dermed også grundlag for den videre diskussion. Grundlaget betyder, at diskussionen kan være mere koncentreret.

Diskussionen består først af en sammenstillende og efterfølgende af en mere dybdegående del. Den er bygget o*p omkring et samlet kapitel, der følger case-analyserne (fig. 5.1). Diskussionen opdeles i tre afsnit:*

1. Første diskussionsafsnit beskæftiger sig med kvalitetsperspektiver, der optræder i landskabsarkitekturen i de 6 case-områder.
2. Andet diskussionsafsnit handler om påvirkninger, der optræder i case-landskaberne. Denne diskussion udfoldes overfor teorien om elasticitet i landskabsarkitektur, idet den søger svar på landskabernes forskellige evner til at opretholde kvaliteter trods påvirkninger.
3. Den tredje diskussion vedrører problematikker ift. opretholdelsen af landskabsarkitektoniske kvaliteter, der måtte gælde specifikt i den almen-bolig-kontekst, som landskaberne repræsenterer.

Fokus og tilgang:

1. Diskussionsafsnittet *'En tiltrængt sammenfatning: Perspektiver på kvalitet i landskabsarkitekturen'* samler analysernes fund i en bred, afklarende diskussion om kvalitetsdannelse. Diskussionen forholder sig til Vitruvius' tre kvalitetsdimensioner trin for trin, idet forskellige temaer indenfor hver kvalitetsdimension bliver udfoldet. Temaerne udtrykker hver især perspektiver på kvalitetsdannelse, der har vist sig at være gældende i case-analyserne. Diskussionen tager udgangspunkt i såvel planlægningen af værket som begivenhederne i de 6 cases. Det er hensigten, at der på baggrund af analyserne kan skabes et overordnet billede af, hvad der karakteriserer kvalitetsdannelse i landskabsarkitekturen i de 6 cases.

Denne indledende diskussion skal skabe et overblik og et afsæt for videre diskussion. Fra afsnittet er det tanken, at der kan manifesteres en klar forestilling om, hvad der (for aktørerne) er blevet anset som 'kvalitet', og hvordan kvalitetsdannelsen har taget konkrete former.

2. Diskussionsafsnittet *'Påvirkninger og elasticitet – landskabsarkitekturens udvikling over tid'*, tager afsæt i en række udvalgte begivenheder fra de 6 cases når udviklingsscenarier i landskaberne bliver vurderet. Analysen fokuserer på, ikke blot hvad der har påvirket landskabsarkitekturen, men også hvordan aktører har implementeret ændringerne i praksis, og hvordan landskabsarkitekturen har reageret på disse påvirkninger. Diskussionen kombinerer Hollings (1973) elasticitetsteori med Vitruvius' tredelte kvalitetsoptik, når den behandler udviklingen i landskabsarkitekturens kvalitet over tid.

Dette diskussionsafsnit tilstræber en forståelse for de afgørende forhold, der har bevirket landskabernes forskellige udviklinger over tid. Desuden kan diskussionen reflekteres tilbage på teorien om elastisk landskabsarkitektur.

3. Det sidste diskussionsafsnit, *'Kontinuum af landskabsarkitektoniske kvaliteter i den almene boligsektor'*, undersøger problematikker i de 6 cases, der er direkte relateret til den almene boligsektor. Diskussionen har afsæt i det, der kan siges at være diskrepanser imellem forudsætningerne for opretholdelse af landskabsarkitekturen i et elastisk perspektiv og de betingelser, der rent faktisk viser sig at gælde i de 6 cases. Således er der fokus på de konktete forhold, der gør, at landskabsarkitekturen i praksis ikke optræder elastisk. Diskussionen er således også et afsæt for at foreslå, hvor teorien kan berige praksis.

Fra dette diskussionsafsnit skal der udledes kontekstrelevant viden, der kan informere planlægningen af arbejdet med nye såvel som eksisterende landskabsarkitektoniske værker i den almene boligsektor.

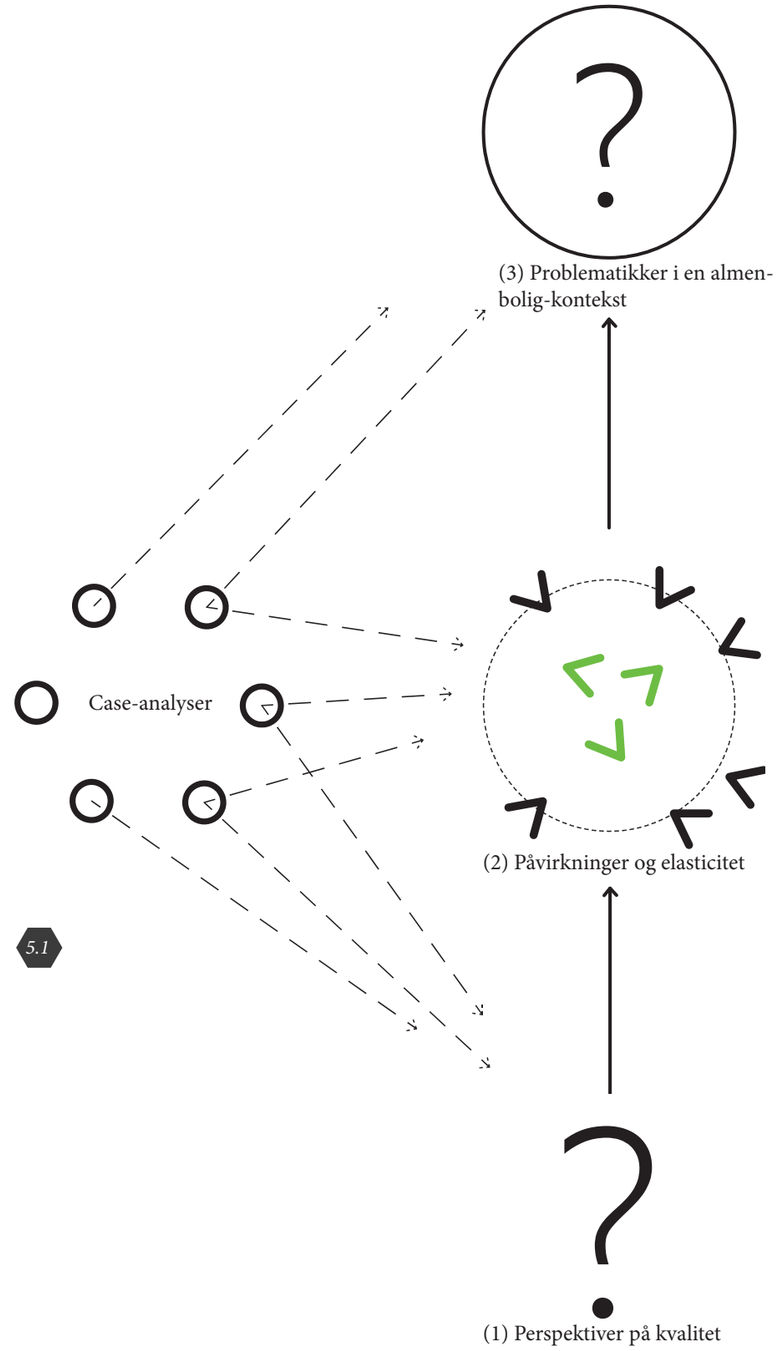
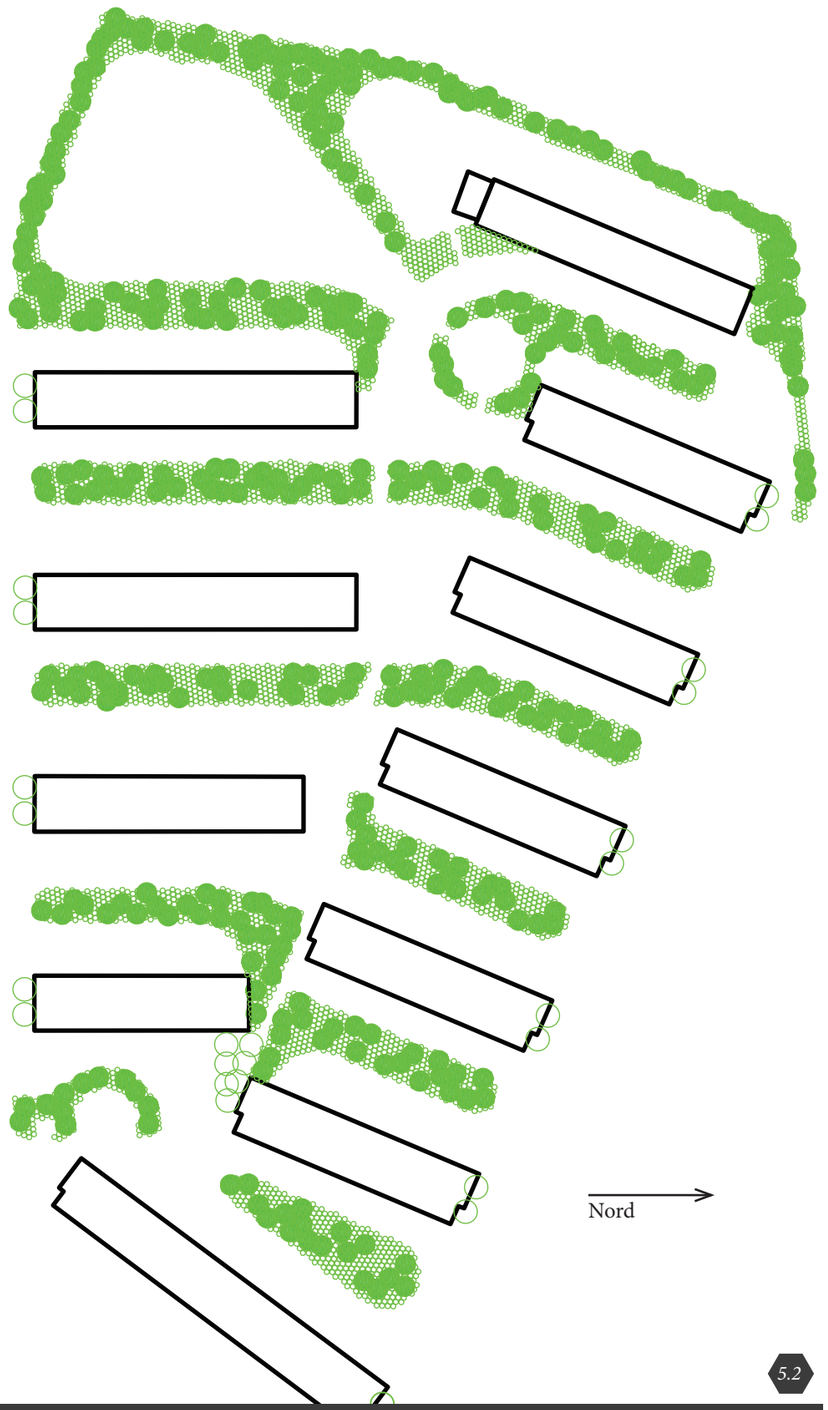

Fig. 5.1: Afhandlingens diskussion er bygget op omkring tre afsnit, der i forlængelse af hinanden adresserer projektets opgaveformulering. Hvert diskussionsafsnit trækker på case-analysernes fund.

5.2

Fig. 5.2: Valget af komponenter i Skolevangens beplantning er varieret, men regelmæssigheden i strukturerne og den gennemgående syntaks skaber tydelige sammenhænge på tværs i landskabet.

En tiltrængt sammenfatning: Perspektiver på kvalitet i landskabsarkitekturen

Hvilke perspektiver på kvalitet er igennem tiden blevet 'praktiseret' i landskabsarkitekturen? Analysernes fund er afsættet, når en sammenfattende diskussion i det følgende tegner et billede af de planlægningsaktiviteter i landskaberne, der kan kaldes kvalitetsdannelse.

Igennem case-gennemgangen fremgår det, hvordan de 6 landskaber er blevet etableret og udviklet forskelligt siden 1933-70. Både etableringen af de oprindelige landskabsværker og meget af den udvikling, der er foregået i områderne, er ifølge analyserne udtryk for kvalitetsdannelse. Det er denne kvalitetsdannelse, der nu er i centrum. Diskussionen omhandler kvalitetsdannelse i såvel det oprindelige værk som i senere begivenheder, og den foretages indenfor temaer, der har vist sig fremtrædende i analyserne. Med afsæt i disse temaer bliver kvalitetsdannelse diskuteret og forsøgt forstået. Nogle temaer er primært udtryk for kvalitetsperspektiver, der er tydelige i de oprindelige værker, imens diskussionen af andre temaer er præget af kvalitetsdannelse i udviklingens begivenheder.

Æstetik

Hvordan har landskabsarkitekterne og andre aktører praktiseret æstetik som en kvalitetsdimension i landskabsarkitekturen? I det følgende udfolder diskussionen en række temaer, idet der i case-analyserne udtrykkes klare intentioner om æstetisk kvalitetsdannelse indenfor disse temaer.

Sammenhænge og identitet

Analyserne af landskabsværkerne skildrer, at der i projekterne er et gennemgående og udtrykkeligt ønske om at skabe enhed og sammenhæng i landskaberne. Dette er så udtalt i alle 6 cases, at det fremstår som en selvfølgelighed og som et på forhånd givet formål i den landskabsarkitektur, der er blevet analyseret. Landskabsarkitekterne har benyttet gennemgående virkemidler på tværs af områderne, med den hensigt at få boligområderne til karaktermæssigt at fremstå som samlede enheder. Det, der er organisatoriske enheder, bør altså ifølge arkitekterne også optræde som fysiske enheder. Dette kan synes selvfølgeligt, og det adskiller sig som sådan heller ikke fra nutidens praksis i landskabsarkitekturen. Alligevel er det interessant i lyset af aktuelle bestræbelser på at nedbryde barrierer og kæde bebyggelser sammen med omgivende kvarterer (Bech-Danielsen 2013).

Fokus på enhed nuanceres en smule, når vi ser på casen Tingbjerg. Tingbjerg er i modsætning til flere af de andre case-områder ikke en parkbebyggelse. Den er derimod struktureret omkring et gadeforløb, og det er da også igennem dette gadeforløb, at enheden skabes; her samarbejder bygnings- og landskabsstruktur om at skabe enhed. Rasmussen og Sørensen foretager i Tingbjerg også en øvelse med at skabe variation i de enkelte gårdhaver, og således kommer landskabsarkitekturen til at udfylde ikke blot en samlende rolle, men også det modsatte. Men ønsket om at opnå enhed er også til stede i Tingbjergs store skala, idet arkitekterne lader gadeforløbet, bygninger og senere belysningsplan være elementer, der visuelt kæder hele boligområdet sammen. Hvad forskellen mellem Tingbjerg og de andre parkbebyggelser illustrerer, er, at landskabsarkitekturens rolle med at skabe enhed nærmest fremstår som kernen i parkbebyggelserne.

Når der så i Tingbjerg er gårdhaver (delområder) og lokale miljøer, der gives individuelle karakterer, så synes det at ske ud fra en erkendelse af, at mennesker bedst kan indgå i sociale fælleskaber, når fællesskabet har en overskuelig størrelse. Dette virker tydeligt inspireret af Mumfords ideer[1] om balancerede by-enheder og fællesskaber, der af Rasmussen blev angivet som en vigtig inspirationskilde for Tingbjerg. Kantorparken er et eksempel på et boligområde, som oprindeligt havde udgangspunkt i den store enhed, men som med tiden har bevæget sig væk fra denne. I dag fremstår det som et bevidst forsøg på kvalitetsdannelse i Kantorparken, når de enkelte – nu aflukkede – gårdhaver gives individuelle karakterer og funktioner. Således reflekterer Kantorparkens udvikling nogle af de kvalitetsaspekter, der oprindeligt blev tilstræbt i Tingbjerg.

Hvorfor konsistensen i boligområdernes udtryk er værdifuldt for

1 *Mumford (1944) beskriver blandt andet i 'City Development—Studies in Disintegration and Renewal' sine ideer om de selvsupplerende 'bæredygtige' byer som en skalamæssig kontrast til den voksende, men uholdbare 'metropol'.*

landskabsarkitekterne, er et andet spørgsmål. Svaret er ikke entydigt, men det, der må bemærkes, er, at områderne – måske med undtagelse af Kantorparken – alle bliver planlagt med en landskabsarkitektur, der i høj grad skiller sig ud fra den omgivende by. Effekten af dette er, at boligområderne får deres egne identiteter. De bliver unikke steder i byen, og dette synes at være en af landskabsarkitekternes hensigter. Et andet perspektiv på enhedsdannelsen er, at man ved at samle den organisatoriske enhed som en fysisk enhed også indadtil manifesterer, at beboerne i boligafdelingen er fælles om at leve på dette sted. Handlingen definerer dermed det fællesskab, der kendetegner de almene boligafdelinger. Betydningen heraf skal ikke underkendes, idet den almene konstellation fordrer, at beboerne i fællesskab varetager området igennem det lokale beboerdemokrati.

Angående steders identitet, så er det heller ikke uden relevans at fremhæve den *fortælling*, som landskabsværkerne hver især udgør. De 6 værkanalyser viser, at landskaberne bærer fortællinger i deres design: I flere tilfælde handler fortællingen om en naturtype, som Sørensen og Schmidt ifølge Andersson og Høyer (1993) og Lund (2007) yndede at imitere. Imitationen skaber en fysisk karakter, men den fortæller også om særlige forhold i det danske kulturlandskab. Skolevangen rummer en anden slags fortælling, én, der handler om tiltrækningskraft og elementernes hierarki – fortællingen har dog ikke været let at genkende i Lundevængets landskab, og således har der været tale om en bagvedliggende formgivningsidé. Fortællingen kan i nogle tilfælde fremstå som en kvalitet i sig selv: Hvis fortællingen er kendt af landskabets brugere, kan der også knytte sig følelser til denne – dermed bliver *fortællingen en del af oplevelsen* af landskabsarkitekturen, og fortællingen bidrager dermed til områdets identitet. Nærværende projekt har ikke beskæftiget sig med aktørers oplevelse af landskabsarkitekturen, og dermed kan det være svært at fastslå, hvorvidt sådanne fortællinger generelt har haft en betydning for måden, hvorpå landskaberne bliver oplevet. Ikke desto mindre kan det nævnes, at Lundevængets landskab i referater bliver italesat med henvisning til piletræernes historie og berettigelse i området. Hermed er selve fortællingen omkring pilelunden blevet en kvalitet i sig selv og således en del af områdets identitet.

Formsprog

Imens ønsket om at skabe enhed har været gennemgående, har landskabsarkitekturens formsprog været forskelligt i de 6 cases. Det kan i grove træk konstateres, at de tidligste værker har benyttet sig af en *organisk* formgivning; en formgivning, der, som analyserne påpeger, i flere tilfælde synes at have til formål at *opbløde* bygningernes *stramme og kubiske* former. Denne opblødning af boligområderne udtrykker en tendens i samtiden og må være udtryk for en særlig kvalitet. Kvaliteten kommer til udtrykt tydeligst i Lundevænget (fig. 5.4), men også i Kantorparken, Skolevangen og Voldparken.

Hvor formgivningen i landskaberne i højere grad bliver dikteret af *geometriske* former i Tingbjergs gårdhaver, så er landskabsstrukturerne i boligområdets første etableringsfase dog endnu formet med bløde kurver. Dette ændrer sig, i takt med at staben bag landskabsarbejdet også ændres, og i Tingbjergs anden etableringsfase, for ikke at tale om i Rymarksvænget, optræder et nyt formsprog i landskabsarkitekturen (fig. 5.3). Det nye formsprog *følger* bygningernes geometriske former. Denne spejling af bygningernes form repræsenterer ifølge Hauxner (2002) et nyt syn på forholdet mellem mennesker og natur, der er kommet i kølvandet på Anden Verdenskrig, hvor mennesket i højere grad forsøger at få 'kontrol' over naturen. Således er dette formsprog også udtryk for æstetisk kvalitetsdannelse. Formen har dog betydning ikke alene for den æstetiske kvalitetsdannelse, men også for de andre kvalitetsdimensioner, da samtlige kvaliteter knytter an til beplantningselementerne. Dette tages op i senere afsnit.

Hvor der optræder et skift, i den måde hvorpå landskabsarkitekturen gives form, er der dog ikke tale om, at den oprindelige landskabsarkitektur (i de tidlige cases) bliver ændret, i takt med at tidens holdning til æstetikken ændrer sig. Dermed kan man argumentere for, at det, der er de tidlige landskabers æstetik og identitet, fortsat bliver anerkendt som sådan trods nye formgivningsidealer. Det ser man blandt andet ved de ændringer, der senere er foregået i de ældste landskaber. Fx i Skolevangen og Lundevænget vælger landskabsarkitekterne nemlig i høj grad at udforme nye delprojekter i forlængelse af den oprindelige landskabsarkitekturs formsprog.

Hvis man ser på udviklingen af den geometrisk formede landskabsarkitektur, er historien dog en anden. Særligt Rymarksvænget bliver genstand for en omfattende omdannelse, der bevirker, at det oprindeligt stramme anlæg bliver blødt op. Også gårdhave 3 i Tingbjerg oplever en sådan opblødning, imens kun gårdhave 4 består med sine stærke geometriske former. Disse opblødninger skal dog ikke nødvendigvis ses som et opgør med æstetikken i den retlinede formgivning, men de bliver i analyserne primært tilskrevet ændringsbehov af funktionel

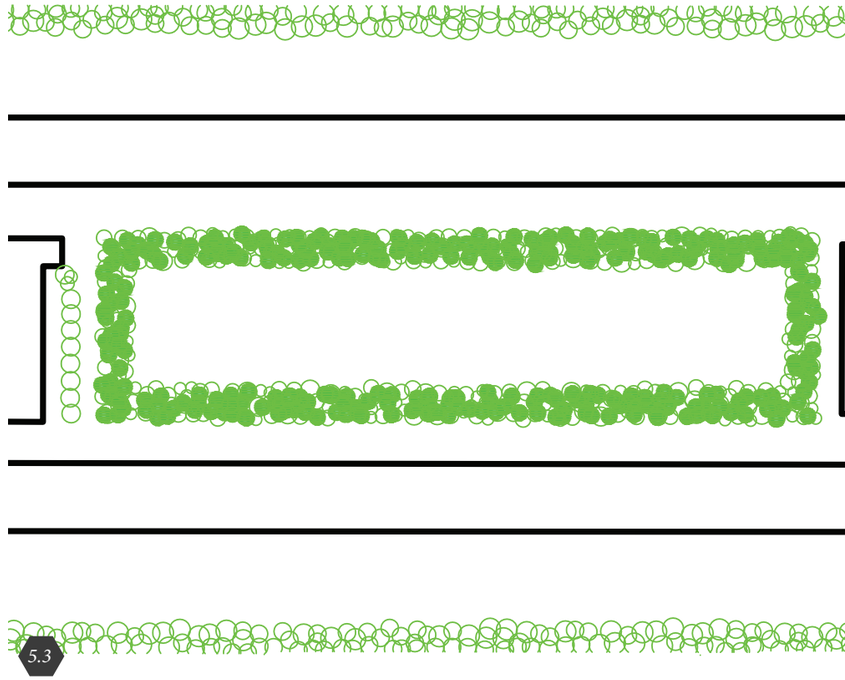
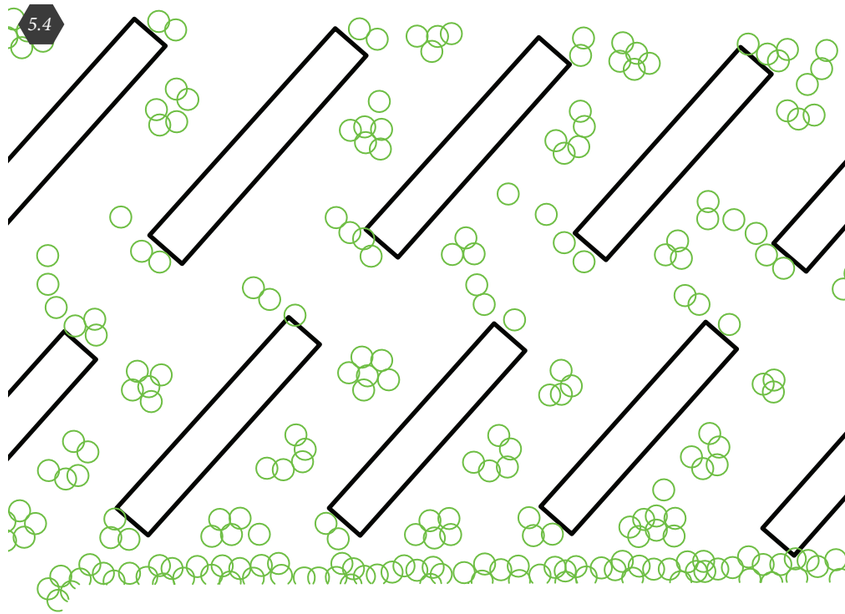

Fig. 5.3 og 5.4: Valget af komponenter i Skolevangens beplantning er varieret, men regelmæssigheden i strukturerne og den gennemgående syntaks skaber tydelige sammenhænge på tværs i landskabet.

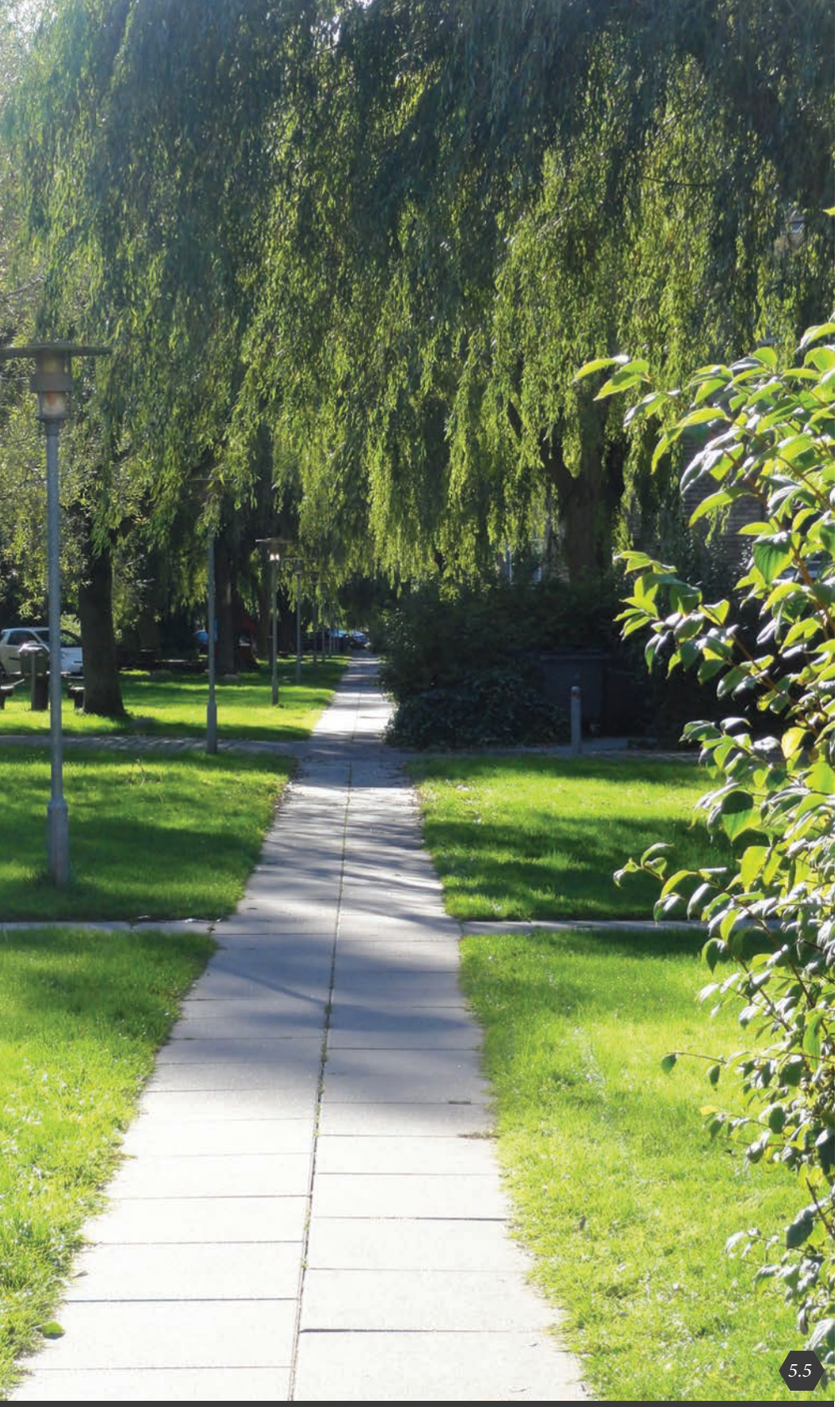

5.5

Foto 5.5: Den gennemgående ramme omkring det uafbrudte stiforløb, der optræder centralt i Lundevænget, giver anledning til en stærk, iscenesat oplevelse, – særligt fra aksens yderpoler (foto, 2012).

karakter. Derfor kan denne opblødning ikke ses som et afsæt i ny kvalitetsdannelse, hvad angår æstetik.

Iscenesatte oplevelser på udvalgte steder

Ved en gennemgang af værkerne i de 6 case-analyser er det tydeligt, at en af landskabsarkitekturens andre vigtige opgaver er at skabe særlige indtryk *på udvalgte steder*. Så udover et forsøg på at skabe generel sammenhæng ved at benytte gennemgående virkemidler eksisterer der altså også et ønske om at skabe specifikke situationer – på udvalgte steder i landskabet. Disse særlige situationer kan betragtes som iscenesættelser. Sådanne optræder i alle cases; der kan for hver case udpeges steder, hvor der er lagt op til særlige kig, fremhævelse af detaljer, rumlige afvigelser eller variation i forhold til det store billede.

Kigget til Grundvigs Kirke eller sigtelinjen hele vejen igennem Lundevængets centrale akse med de hængende piletræer som loft er eksempler på sådanne iscenesættelser. Den markante rumlige situation i 'kløften' mellem bygning og pilebæltet i Rymarksvænget, der bedst opleves i én af stiens ender, opstår også på baggrund af styrede sigtelinjer og lange kig. I Skolevangen er det de trinvise møder med skovbrynene og kiggene under skovens tage, der vil optage den besøgende. I Voldparken er det den hævede række af egetræsgrupper i hovedrummet, der byder på en særlig, ja nærmest skulpturel oplevelse.

I den mindre skala er der også eksempler på iscenesættelser. Emner som planteartsrigdom og blomstring er udtryk for sådanne oplevelser, der findes i visse områder og boligafdelinger. Tingbjergs gårdhave 1 indeholdt en staudehave, hvor sanserne blev aktiveret. En bred planteanvendelse finder man dog særligt i det nye Rymarksvængets landskab. I Rymarksvænget er der tale om kvalitetsdannelse, der er foregået efter etableringen af det oprindelige anlæg, hvilket er interessant, da det således kan være udtryk for et kvalitetsperspektiv, som beboerne har. Det samme kan være tilfældet for mange af de blomstrende beplantninger og særligt facadebeplantninger i fx Lundevænget og Tingbjerg. Disse beplantninger er udviklet med hjælp fra senere landskabsarkitekter, men kan dermed være – og er sandsynligvis – udtryk for et ønske om en særlig form for æstetisk fra beboernes side.

Introduktionen af iscenesættelser i landskabsarkitekturen er udtryk for et ønske om at skabe kvalitet. Men hvilke værdier tilgodeser man med disse kvaliteter? Egentlig synes fremhævelserne at have mange og forskelligartede virkninger. Fx undgås en monotoni, når steder differentieres. Skulle man dog prøve at forstå bestræbelserne under et, så optages beboere og andre besøgende af det, som Delueze (1995) kalder 'percepts' and 'affects': oplevelser og følelser. Ifølge Delueze er det formålet med den kunstneriske disciplin i arkitekturen at skabe sådanne virkninger hos mennesker, og disse virkninger optræder netop i forbindelse med iscenesættelserne.

At opnå oplevelser og få følelser kan også forklare arkitekternes arbejde med at indføre sammenhæng og identitet og benytte givne formsprog (forrige afsnit) samt bearbejde skala. Men ift. disse 'fremhævelser' i landskabsarkitekturen synes 'percepts' and 'affects' at være hovedformålet, da der ikke er andre rationaler bag iscenesættelserne. Således kan man sige, at landskabsarkitekterne tager deres rolle som arkitekter seriøst, med henvisning til de forventninger der er til *kunstnerisk udfoldelse* i arkitekturen.

Skala og samspil

Intentionel bearbejdning af skala af hensyn til oplevelsen af landskaberne er ikke let at identificere i de 6 landskaber, om end landskabsarkitekterne uden tvivl har haft overvejelser omkring skalaforhold. Alligevel er følgende observationer relevante for forståelsen af skala som et spørgsmål om kvalitet.

I Voldparkens mellemrum og i det omdannede landskab i Rymarksvænget finder man uderum i en lille skala, som er specifikt beregnet på ophold. Det samme er tilfældet i Tingbjerg, hvor oprindelige såvel som senere tilkomne beplantninger i gårdhaverne omkranser og danner rum i en lille skala. I disse eksempler viser landskabsarkitekterne, at de betragter de små *overskuelige rum* som *behagelige* og egnede til ophold. I Voldparken optræder desuden 'sletten', de store ubrudte plæner, der byder på lange kig imellem områdets bebyggelser, og som desuden rummer pladskrævende aktiviteter. At dette finder sted i Voldparken er enestående, fordi en sådan landskabstype kræver plads, der sjældent er til rådighed. At det lykkes at skabe denne plads imellem områdets bebyggelser viser, at landskabsarkitekterne også kan og vil tilbyde kvaliteter, som knytter sig til den helt store skala.

Hverken den store skalas ubrudte rum eller de små og intime opholdsrum er dog til stede i alle cases. I flere tilfælde har skalabearbejdningen i højere grad til formål at nedbryde boligområderne i mellemstore enheder. Gårdhaverne i Tingbjerg er et eksempel på dannelsen af mellemstore rumenheder, hvorved den helt store skala nedbrydes. En

lignende virkning har Kantorparkens og Voldparkens vinkelbebyggelser, der omkredser og afskærmer delarealer i en 'gårdskala', der matcher bygningsstrukturerne. For Tingbjerg foreligger der forklaringer af principperne i boligområdet, og nedbrydningen af byskalaen omtales med henvisning til den *'menneskelige skala'*. Ifølge Steen Eiler Rasmussen er dette blandt andet også baggrunden for valget af en bygningshøjde på tre etager (Rasmussen 1963).

I de tre føromtalte cases er det primært bygningsstrukturerne, der skaber uderum i 'gårdskalaen', og dermed ikke et forhold, der alene løses i landskabsarkitekturen. Landskabernes rolle kunne således synes underordnet. Alligevel er landskaberne ikke uden betydning for oplevelsen af skalaen i gårdene. I de tre cases er der forskellige landskabskomponenter og -strukturer i rummene, og hvor landskabselementerne i Tingbjerg og den sydlige del af Voldparken modsvarer bygningernes skala eller ligefrem indrammer bygningerne, så fremstår de i Kantorparken blot som inventar i rummet. Forskellen har afgørende betydning for oplevelsen af stederne. I Kantorparken bliver bygningerne fremtrædende pga. den sparsommelige anvendelse af store træer. I Voldparkens sydlige bebyggelse er træerne derimod med til at opbløde bygningerne, og hele boligafdelingens karakter hviler på dette princip. Omkring Tingbjergs gader danner beplantningen i samspil med bygningerne en fælles ramme, og bygnings- og landskabsstrukturer optræder ligeværdige.

Samspillet mellem landskab og bygninger er en optik, hvorigennem en stor del af landskabernes skalaarbejde bliver meningsfuldt. Med samspillet lykkes det i høj grad landskabsarkitekterne at definere boligafdelingernes udtryk, blandt andet fordi det i høj grad bliver op til landskabsarkitekterne at skabe *præsentationen af bygningerne*.

Dette forhold kan eksemplificeres yderligere med projektets cases. I Voldparkens nordligste bebyggelse, der er i 8 etager, synes der ikke at være gjort særlige bestræbelser for fx at nedbryde skalaen. Det markante brud imellem bygningernes skala og de åbne vidder er derimod blevet fremhævet som en oplevelsesmæssig kvalitet; de store åbne flader skaber en særligt stærk oplevelse af højhuset, der på dette tidspunkt har været unikt og må betragtes som et markant vartegn. Rymarksvænget er et andet tilfælde, hvor landskaberne er med til at præsentere bygningerne (også igennem formsprog) ved at lade den primære beplantningsstruktur matche bygningernes skala. Landskabsarkitekternes arbejde med skala handler således ikke blot om at skabe behagelige og trygge rum, men også om at tilføre en måde at opleve bygningerne på.

Der er ikke mange af begivenhederne i analysen, der vidner om, at senere aktører og herunder landskabsarkitekter har beskæftiget sig med den del af skalaspørgsmålet, der handler om samspillet mellem bygning og landskab. I Habitats' visionsplan for Voldparken bliver træerne dog nævnt som værdifulde landskabselementer på baggrund af deres skala og samspil med bygningerne (Habitats 2013). Dette vidner om, at samspillet af nogle fortsat bliver anset som noget, der giver kvalitet, på trods af at videre arbejde med samspillet ikke er udtalt i de 6 cases.

Duelighed

Hvad har repræsenteret duelighed i landskaberne, for landskabsarkitekterne og for senere aktører? I dette afsnit bliver det diskuteret, hvad aktører har gjort for at skabe brugsmæssige kvaliteter i landskaberne. Diskussionen starter ved det helt konkrete, faciliteterne, men bevæger sig herfra videre til de rumlige og sociale brugshensyn, der er tilstræbt i landskabsarkitekturen.

Faciliteter

I landskaberne er der konkrete faciliteter med specifikke anvendelsesformål. En facilitet kan være landskabsinventar såsom en gynge eller en udendørsgril og en bænk, eller det kan være stien og belægningen ved grillen. Med faciliteter tales der om konkrete elementer, der aktiveres ved brug. Faciliteterne er interessante, ikke blot fordi de er af betydning for landskabets duelighed, men fordi brugsbehovene er i forandring.

Legepladsen: I analyserne optræder nogle temaer med særlig tyngde, idet de har fået stor opmærksomhed fra landskabsarkitekter såvel som beboere. Det ene af disse temaer er legepladsen, der specielt i C.Th. Sørensens værker er et fremtrædende fokusområde. Sørensen blev betragtet som en pioner, hvad angår udviklingen af legepladser (Andersson & Høyer, 1993). I de 6 cases er omfanget af legearealer og faciliteter stort, når planerne betragtes i et samtidsperspektiv. Sørensens brug af sandkasser og byggelegepladser udtrykker nogle af hans ideer om legens betydninger for børns læring, og anvendelsen af blandt andet sandkasser og byggelegepladser er også fremtrædende i projektets cases. Et andet vigtigt forhold omkring legepladserne for de større børn var deres afsondrede *beliggenhed* og afskærmethed. Dette afspejler sig

Foto 5.6: I Voldparkens nordligste landskab er den vidt åbne plæne med til at fremhæve bygningens skala. Landskabet bidrager således til en præsentation af bygninger (foto, 2012).

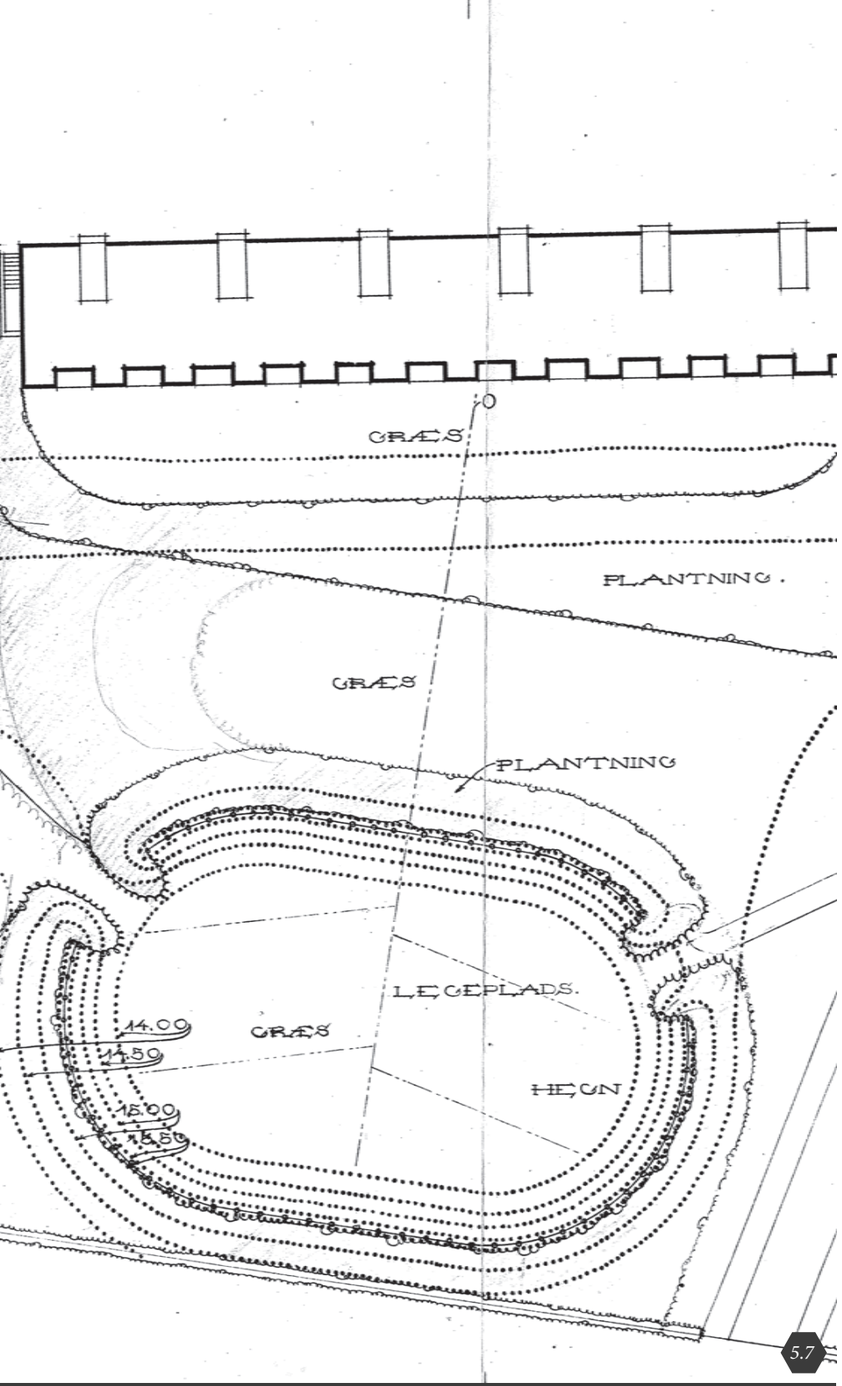

Fig. 5.7: Legepladsen har været anledning til meget kvalitetsdannelse i landskabernes oprindelige værker og i den følgende udvikling. Ifølge Sørensen skal legepladsen imødekomme børnenes virketrang, og den skal være afsidesliggende, så den kan fungere på børnenes præmisser.

også i flere cases. Legepladserne er afsidesliggende og velafskærmede i både Skolevangen, Kantorparken og Voldparken. Kvalitetsperspektiverne, der er udtrykt ved disse legepladser, handler om at give plads til børns kreativitet og skabertrang og om troen på, at de selv kan skabe og varetage de sociale dynamikker.

Perspektiverne på kvaliteter i legemiljøet ændrer sig ifølge analyserne over tid. Dels kommer sikkerhed som en kvalitetsparameter til at veje tungere, og de nye sikkerhedskrav bevirker, at nogle legepladser må ombygges. Flere nye eller reetablerede legepladser i case-områderne bliver desuden *bolignære*, idet de flyttes væk fra deres oprindelige placeringer. Dette fremfor en fortsat uforstyrret beliggenhed. Igen er placering et relevant forhold, men kvalitetsperspektiverne har nu ændret sig, således at de ikke alene vedrører legens pædagogiske formål, men eksempelvis også forældrenes behov for at holde *opsyn* med børnene. Desuden kan den korte afstand også handle om bekvemmelighed for både børnene og deres forældre og om at samle sig om gårdfællesskabet fremfor det store fælleskab i boligafdelingen. Udover disse placeringsmæssige betragtninger er der med tiden kommet mange, nye legeredskaber til – erstatningen af de gamle faciliteter foregår som regel i forbindelse med renoveringer eller omdannelser til mere tidssvarende legepladser. Multibaner samt avancerede gynger og klatrestativer er blot eksempler herpå.

Opgraderingen af legepladserne er udtryk for kvalitetsdannelse. Kvaliteten kan ikke alene knyttes an til de specifikke funktioner, der har varieret igennem tiden. De mange og forskellige legepladsfaciliteter, der har optrådt i boligafdelingerne igennem tiden, vidner om, at kvaliteten handler om det *tidssvarende*, et foranderligt perspektiv på, hvad der skaber kvalitet – idéer, der i høj grad knytter an til samfundsmæssige idealer.

Parkeringspladsen og stillevejen: Et andet gennemgående tema i analyserne er bilismens betydning for boligafdelingerne. I og med at boligområderne optræder som vejnettets endestationer, er det primært det *funktionelle* forhold omkring parkering, der optager planlægningen i case-områderne i perioden 1940-60. I perioden herefter er der forøget fokus på at nedbringe trafikken internt i case-områderne, og 'stillevejen' som begreb ses oftere med vejlukninger, ensretninger og vejbump som primære redskaber. Igen er spørgsmålet om *sikkerhed* afgørende for kvalitetsdannelsen. For bilismen er parkeringen og stillevejen således udtryk for funktionel *(utilitas)* kvalitetsdannelse i landskabsarkitekturen. De to behov blev synlige i hver sin periode, men er begge stadig aktuelle i dag.

Planlæggere og landskabsarkitekter havde undervurderet det voksende behov for parkering, da henholdsvis Lundevænget, Skolevangen, Kantorparken og Voldparken blev planlagt. Skolevangen viste sig dog at have gode forudsætninger for en tilpasning, da veje var placeret eksternt i området, hvilket ikke var tilfældet i de andre landskaber. I Tingbjerg og Rymarksvænget kom planlæggerne derimod på forkant med udviklingen, og de prioriterede desuden i begge tilfælde at adskille veje fra opholdsarealer, hvilket blev anset som en kvalitet i sig selv i disse områder.

Udviklingen, der sker i boligområderne på baggrund af bilismen, er interessant, fordi den, ligesom det var tilfældet med legepladserne, har tydelige referencer til en bredere samfundsmæssig udvikling. Selvom udviklingen af flere parkeringspladser i de fire tidlige boligområder kunne forstås som svar på beboernes behov, så er tendensen affødt af noget eksternt. Igen kan det således påpeges, at samfundsmæssige tendenser, der gør sig gældende, stiller krav til boligafdelingerne, som indrettes med tidssvarende brugsmæssige kvaliteter.

Andre faciliteter: De foregående temaer er fremhævet, fordi de ifølge analyserne har spillet en markant rolle i udviklingen af de 6 case-områder. Det kan være andre forhold, der vil blive afgørende for fremtidens udvikling. Derfor er der grund til at anskue kvalitetsdannelsen omkring landskabernes faciliteter i et større perspektiv. De mange faciliteter, der er i landskaberne, er alle udtryk for perspektiver på brugsmæssige kvaliteter. Kvaliteterne er udtrykt igennem både landskabsværkerne og i den senere udvikling af landskaberne: beboerhaver, regnvandshåndtering, tørrepladser, tæppebankepladser, petanquebaner, dyrkningshaver, belysning, affaldsløsninger, pergolaer, cykelstativer, borde og bænke, grillpladser. Listen er lang.

Hver af disse faciliteter har nære referencer til bestemte tidsperioder. Betydningen af den enkelte kan diskussionen ikke afdække, men de har hver især haft en funktion i beboernes hverdag, og det er dette, der er kernen. Tæppebankning og tøjtørring vidner om, at hverdagens huslige gøremål har udspillet sig i bebyggelsens udearealer. Dette er ikke længere tilfældet i samme grad. De private beboerhaver, der optræder senere, vidner omvendt om et behov for en forøget privatsfære. I dag fremstår det således, at uderummenes faciliteter i de 6 case-områder – udover at facilitere den daglige kommen og gåen – spiller en primær rolle for beboernes rekreation og herunder sociale aktiviteter. Emner såsom affaldshåndtering, regnvand og belysning vidner dog

om, at udearealerne også fortsat er steder, hvor der skal løses en række praktiske opgaver.

Ligesom det gjaldt for legepladsen, parkeringspladsen og stillevejen, fremgår det, at værdien af funktionerne i landskabet kun indeholder værdi i lyset af samtidens behov, og således skal funktionen være *tidssvarende* for at være duelig.

Rammer og rum

Beplantningernes rumdannende virkninger har ikke alene til formål at bibringe æstetiske kvaliteter i form af visuelle oplevelser. Landskabsværkerne viser, at dueligheden i høj grad er forsøgt forøget ved dannelsen af beplantningsstrukturer ved og omkring faciliteter og uspecificerede uderum. Bearbejdningen af uderum er i værkerne en vigtig del af landskabets duelighed.

Landskabsværket i Kantorparken optræder som en slags ekstrem, da det generelt optræder uden rammeskabende elementer, hvis man ser bort fra bygninger og beplantningsrammen omkring legepladsarealet. Af Buhl (1941) bliver Kantorparken da også netop beskrevet med afsæt i områdets åbne præg. *Åbenheden giver plads* til fysisk udfoldelse, og dette forhold står i kontrast til midtbyens trange vilkår. Åbenheden må derfor være udtryk for en for perioden selvstændig kvalitet.

I Kantorparken bliver der med tiden gjort op med manglen på rammer, idet der etableres beplantning omkring parkeringsarealerne. *Afskærmning*sfunktionen er altså ét af motiverne for at etablere rammeskabende landskabsstrukturer, og den udtrykker her en kvalitetsdannelse.

Et lignende fokus på lys og luft ses ifølge Buhl (1941)også i Lundevænget, hvilket også fremgår af analysen. Lundevænget indeholder ligesom Kantorparken heller ikke mange rammedannende landskabsstrukturer. Ikke desto mindre er der skabt nogle veldefinerede og afskærmede gavlrum imellem hvert bygningssæt ved hjælp af nøje placerede beplantninger. Gavlrummene er, som de eneste steder i landskabet, afskærmet fra den omgivende by og fra mange af bebyggelsens egne lejligheder. Analysen forklarer denne rumdannelse med et ønske om at have brugsformer, hvoraf nogle er bedst tjent med at være mere private end de omgivende fællesarealer. Desuden bidrager rammerne til at forbedre de lokale klimaer i udearealerne ved at give læ. Således er rammernes effekter flersidede.

Lokale klimaforhold og forskellige grader af privathed, som motiver for afskærmning, er således et andet og gennemgående perspektiv i kvalitetsdannelsen, der optræder i flere case-landskaber; blandt andet i Tingbjergs bolignære haver og i Voldparkens gavlbeplantninger.

Det er ikke kun i Kantorparken, at den oprindelige rumlighed bliver bearbejdet. Blandt andet i Rymarksvængets landskab og i Tingbjergs gårdhave 2 bliver rumligheden forandret i forbindelse med konkrete begivenheder. Disse ændringer vedrører rumdannelse i en lille skala, og de viser, at de oprindeligt foreslåede rammer i nogle tilfælde ikke har været passende for den aktuelle eller senere brug. I disse situationer har det handlet om muligheden for *privat* og behageligt *ophold*. Et fokus på rammedannelse er altså konsistent i udviklingen af landskaberne.

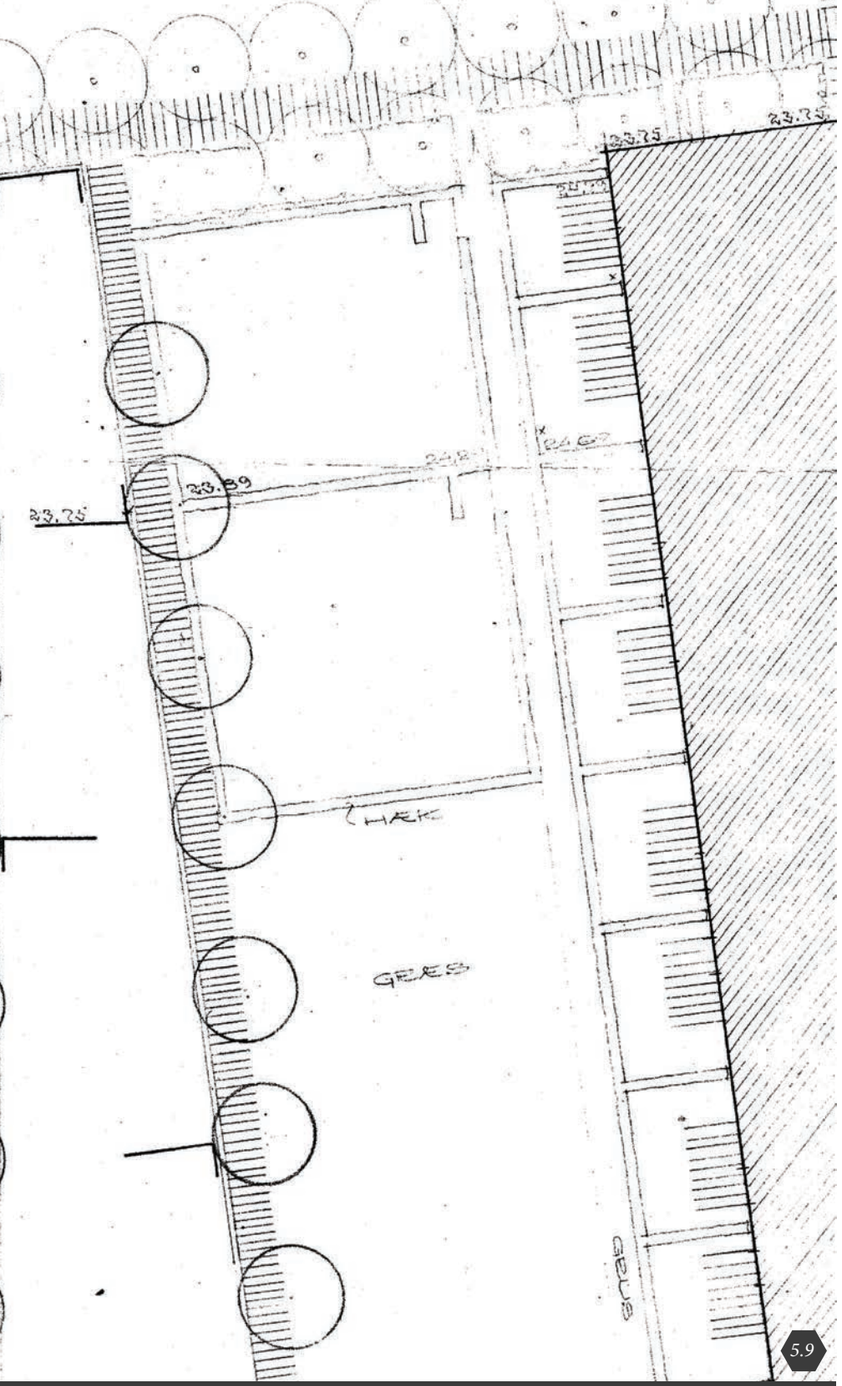
Rammerne omkring legepladserne er også forhold, der i flere cases ændrer sig over tid – idet legepladserne bliver fornyet og flyttet tættere på boligerne. En tidligere konklusion (se afsnittet: '*Faciliteter*') vedrørende legepladserne var, at behovet for blandt andet opsyn er mere udtalt i dag. Dette behov påvirker rammedannelsen, idet der ikke længere er fokus på en grundig afskærmning af arealerne, hvor børnene er. Behovet for *opsyn* har altså, som et nyt kvalitetsperspektiv, tilsidesat ønsket om at afskærme og får betydning ikke kun for placeringen af legepladserne, men også for definitionen af rummet, hvori legen foregår. Således viser udviklingen omkring legepladser i nogle cases, at det også kan gå den modsatte vej: Der bliver åbnet op for oprindelige rammer.

Eksemplerne viser, at synet på rum ændres på lige fod med synet på landskabets faciliteter og anvendelsesformer. Rammedannelse er et redskab, der løbende bliver benyttet til at tilpasse uderummene, så de stemmer overens med den ønskede brug. Samlet viser de 6 cases, at der løbende etableres rum i forskellige størrelser og med forskellige formål. Åbne rum giver eksempelvis mulighed for pladskrævende aktiviteter, men giver også et bedre overblik. Rammerne derimod bliver eksempelvis indført der, hvor rum til ophold er ønskede, eller hvor et bestemt element eller en bestemt funktion ønskes skærmet eller afskærmet. Den løbende udvikling af rum og rammer understreger, at der er tale om forhold i arkitekturen, der fra et funktionelt *(utilitas)* perspektiv gerne må være foranderlige. Således skal rum og afgrænsninger ligesom faciliteterne være tidssvarende for at tilbyde de ønskede brugsmæssige kvaliteter.

5.8

Foto 5.8: I Rymarksvængets nye landskab er der lagt vægt på rumlig variation. Her er en opholdsplads imellem beplantningerne, hvor sammenkomster er skærmet for både vind og blikke (foto, 2013).

5.9

Fig. 5.9: I Tingbjergs gårdhave 3 er der flere forskellige sociale zoner side om side. Til højre ses de private beboerhaver, ved siden af disse (henover stien) ligger de semi-private haver, og centralt er den gennemgående kile: En mere offentlig zone, der senere dedikeres til legepladser.

Social zonering

Uderummene har betydning for landskabets konkrete anvendelsesformer, men den rumlige disponering er også afgørende for det sociale liv, som landskaberne kan være udgangspunkt for. 'Social zonering' er et komplekst emne og et, der i tillæg til projektets analyser kunne være undersøgt på andre måder. I analyserne optræder der dog eksempler på, at landskabsarkitekterne har skabt sociale zoner, der definerer (eller ekskluderer) fællesskaber og således vidner om perspektiver på kvalitet.

I Voldparken er den åbne 'slette' et delt areal mellem Voldparken og dens nabobebyggelse. Langs denne zone vender Voldparkens vinkelbebyggelse vrangen udad, imod fællesskabet. Den østlige del af bebyggelsen er således i en direkte relation til en større *bymæssig* kontekst og et stort fællesskab, der i praktisk og symbolsk forstand rækker udover boligafdelingens eget. Sletten er en zone, hvor beboere fra Voldparken på 'naturlig vis' kan møde beboere fra Arildsgaard. I Kantorparken og til dels i Lundevænget sker der noget lignende, idet bygningernes orientering og bebyggelsernes vejforløb inviterer en del af den omgivende by ind i boligafdelingen – enten med kig eller ved at udgøre en passagemulighed. I disse områder optræder der således zoner, der bliver mere offentlige end det fælleskab, der er i boligafdelingen alene.

I Skolevangen og Rymarksvænget sker det modsatte, nemlig at *boligafdelingerne* er introverte og orienterer sig imod de centrale friarealer. Det forekommer således, fordi der er skabt klare grænser ved brug af såvel beplantning som bebyggelse. Et andet fokus på fælleskab, ét, der handler om afdelingernes beboergrupper, har således formet disse bebyggelser. Der er dog flere forhold, der kan have ledt til disse afdelingers introverte bebyggelsesplaner; eksempelvis er friholdelsen af biler et tema i Rymarksvænget, der gør, at bebyggelsen orienterer sig indad mod et centralt, bilfrit område.

I Tingbjerg og nu også i det landskab, som Kantorparken har udviklet sig til, er det *gården* som lokal enhed, der udgør rammen om et fællesskab og en social zone. I denne skala kan beboerne omkring den sociale zone støde på hinanden så regelmæssigt, at der vil være genkendelighed – og, måske med tiden, tillid. Specielt for gårdhavefællesskaberne i Tingbjerg gælder det dog, at beboerne vil ankomme til deres lejligheder ad forskellige veje. Derfor er det ikke nødvendigvis de samme personer, der møder hinanden på gaden og i gården. Dette minder om storbyens karréer. Strukturen er interessant, fordi den i perioden, hvor bebyggelsen blev opført, kan have fungeret anderledes, idet beboerne naturligt har mødt hinanden i færd med dagligdagens gøremål i gården (tæppebankning, tøjtørring etc.), og dermed her opnå et kendskab til hinanden. Dette er ikke længere tilfældet, idet gårdene ikke spiller denne praktiske rolle i hverdagen for nutidens beboere, og noget af gårdhavernes duelighed har dermed forandret sig.

Der er flere typer af zonering i de 6 boligområder, der optræder med muligheden for at vælge de private rum til. Nogle rum, eksempelvis de kvadratiske haver i Tingbjergs oprindelige gårdhave 3 er et eksempel på, hvordan man har ønsket at tilbyde *semi-private rammer* for forholdsvis private sammenkomster i det ellers fælles anlæg (fig. 5.9).

I den mindste skala er de *private beboerhaver og altanerne*. Netop beboerhaverne er ikke stærkt repræsenteret i de analyserede cases, men Kantorparken er dog et eksempel på et landskab med denne zonetype, der har andre sociale anvendelsesmuligheder. Netop i Kantorparken blev det i 1990'erne besluttet at udvide de eksisterende beboerhaver, og helt aktuelt planlægges der private 'opholdsterrasser' i stueetagen i Lundevænget og i flere af Tingbjergs gårdhaver. Tilvalget af de private beboerhaver prioriteres altså fortsat, og muligheden for helt private ophold i uderum *i forlængelse af boligen* bliver altså anset som en selvstændig kvalitet.

De sociale zoner er således mange, og der optræder desuden varianter imellem de eksemplificerede. Kvalitetsdannelsen handler både om at fremhæve symbolske fælleskaber og om at skabe mulighed for og balance imellem forskellige, sociale møder. Varianterne imellem og indenfor hver case udtrykker desuden, at beboerne kan have behov for at mødes på forskellige måder ved forskellige lejligheder.

Holdbarhed

Hvordan har landskabsarkitekter og andre aktører forsøgt at adressere holdbarheden i værkerne som selvstændig kvalitetsdimension? Emnet er komplekst, idet de materialespecifikke valg har tilsvarende stor betydning for landskabets funktionalitet og æstetik. Derfor vil det i mange tilfælde være svært at fastslå, om holdbarhed har været det egentlige motiv bag de konkrete greb og prioriteringer, der er foretaget. Diskussionen vil alligevel forsøge at fremhæve, hvor holdbarheden som kvalitetsperspektiv optræder som en central eller afgørende faktor i de valgte løsninger.

Valg af komponenter

Anvendelse af hjemmehørende plantearter har vist sig som et gennemgående træk i de fleste cases, om end der også indgår 'introducerede' arter i de fleste cases. Valget af det hjemmehørende kan handle om et tilvalg af de specifikke arters karakteristika og egenskaber. Men et andet og nærliggende perspektiv er, at landskabsarkitekterne har valgt at arbejde med materialer og planter, hvis 'opførsel' er kendt og personligt erfaret. Dette kan udtrykke et grundlæggende og klassisk perspektiv på holdbarhedsrelateret kvalitet – ét, der vægter *pålideligheden* i det allerede afprøvede.

En plantearts stedsspecifikke holdbarhed er ikke blot et spørgsmål om landegrænser, men også om det specifikke fysiske miljø, hvor planten skal anvendes. Flere steder i case-analyserne optræder der plantearter, der synes valgt specifikt ud fra deres evne til at trives i det lokale miljø. Allertydeligst er dette i Lundevænget, hvor de vandtolerante piletræer er valgt som en gennemgående komponent på et areal, der er lavtliggende og vådt. Sådan et valg, der synes relateret til ikke blot anvendelse eller udtryk, men også til områdets fysiske kontekst, må ses som et forsøg på kvalitetsdannelse, hvad angår planternes *egnethed i forhold til det lokale voksested*, og dermed holdbarhed.

Et helt andet perspektiv optræder eksempelvis ved valget af asfalt som underlag til legepladserne. Valget vidner om et fokus på at nedbringe skader og dermed vedligehold ved at vælge robuste materialer, der kan klare slitage. Alternativet 'græs' må have syntes utilstrækkeligt ved det høje aktivitetsniveau, der formodes at have været på disse arealer.

Tolerance overfor slitage synes at spille ind i forhold til plantevalget i flere af case-områderne: Hvor der må have været forventet et koncentreret aktivitetsniveau på det begrænsede friareal i Rymarksvænget, etablerede Schmidt en ramme af pil, der også er kendt for sin *tolerance overfor slitage*. Det samme gjorde van Deurs, da hun plantede pilebusketter på det omdannede legepladsareal i Kantorparken. Robuste komponenter er altså endnu et aspekt af kvalitetsdannelsen i landskaberne.

Et andet perspektiv på holdbarhed vedrører materialets *kostpris og tilgængelighed.* Dette perspektiv drejer sig om muligheden for at erstatte materialet ved behov, fx hvis det tager skade eller går i forfald. Dette perspektiv på holdbarhed kan umiddelbart være endnu et argument for valget af hjemmehørende plantearter, idet såvel både tilgængeligheden og prisen på disse komponenter kunne formodes at være stabile fremadrettet. Prioriteringen af komponenter med sådanne egenskaber ses ikke kun ved plantevalg, men fx også for belægningerne i boligafdelingerne. De hårdtbrændte klinker i Skolevangen formodes at være et restprodukt af datidens murstensproduktion, hvorfor prisen på disse også har været lav, hvilket sandsynligvis også var forventet at være tilfældet fremadrettet (Holgersen & Dam 2000)[2]. Et andet eksempel er betonstenen, der er anvendt som fortovs-, sti- og pladsbelægning i hele Tingbjerg. Nye produktionsmetoder tillod en billig og kontinuerlig forsyning af dette materiale, hvorfor anvendelsen heraf kan ses som et perspektiv på holdbarhed.

Sammensætning i strukturer

Som det fremgår af case-analyserne, er det langtfra kun materialevalget, der afgør, hvor holdbare landskaberne viste sig at være. Dette påpeges i flere af udviklingsanalyserne, der jo fortæller om holdbarheden i retroperspektiv. *Men hvilke overvejelser har landskabsarkitekterne gjort sig, når de sammensatte komponenterne i forskellige strukturer?*

Først og fremmest fremgår det af de 6 case-analyser, at der generelt har været et større fokus på dannelsen af *beplantningsstrukturer fremfor på de enkelte plantekomponenter*. I flere landskabsplaner bliver placeringen af de enkelte komponenter slet ikke angivet. Dette forhold er interessant – særligt fordi det adskiller sig fra nutidens praksis i landskabsarkitektur (i denne skala). Et sådant fokus i planteanvendelsen kan tilskrives flere forhold; et er, at det var almindelig praksis at rejse plantninger efter skovdyrkningsprincipper, hvorfor stillingtagen til den enkelte trækomponent ikke var sædvane. Vi ved dog bl.a. fra en række eksempler (fx gavlplantninger) i de 6 cases, at dette ikke var tilfældet alle steder. Derfor må landskabsarkitekterne have haft andre grunde til at arbejde med strukturer i det omfang, de gjorde. Igen er de andre kvalitetsdimensioner en faktor, og et fokus på fx volumener og rumlighed kan have spillet en rolle. Holdbarhed som selvstændig dimension nyder dog godt af denne anvendelse af planterne, idet landskabet optræder mere holdbart, når komponenterne indgår i større strukturer. Dette gælder særligt for organiske strukturer som trægrupperne i Lundevænget eller Skolevangens skovbælter, der i flok står stærkere

2 I perioden efter Anden Verdenskrig kunne man desuden knap nok købe importerede materialer, hvorfor det lokale også var en nødvendighed. Brugen af de hårdtbrændte klinker kan således også henføres til de muligheder, der forelå på tidspunktet for opførelsen af Skolevangen.

Foto 5.10: Valget af pilefamilien til Lundevængets plæner er udtryk for et perspektiv på holdbarhed, der vægter planternes egnethed i forhold til det lokale voksested (foto, 2013).

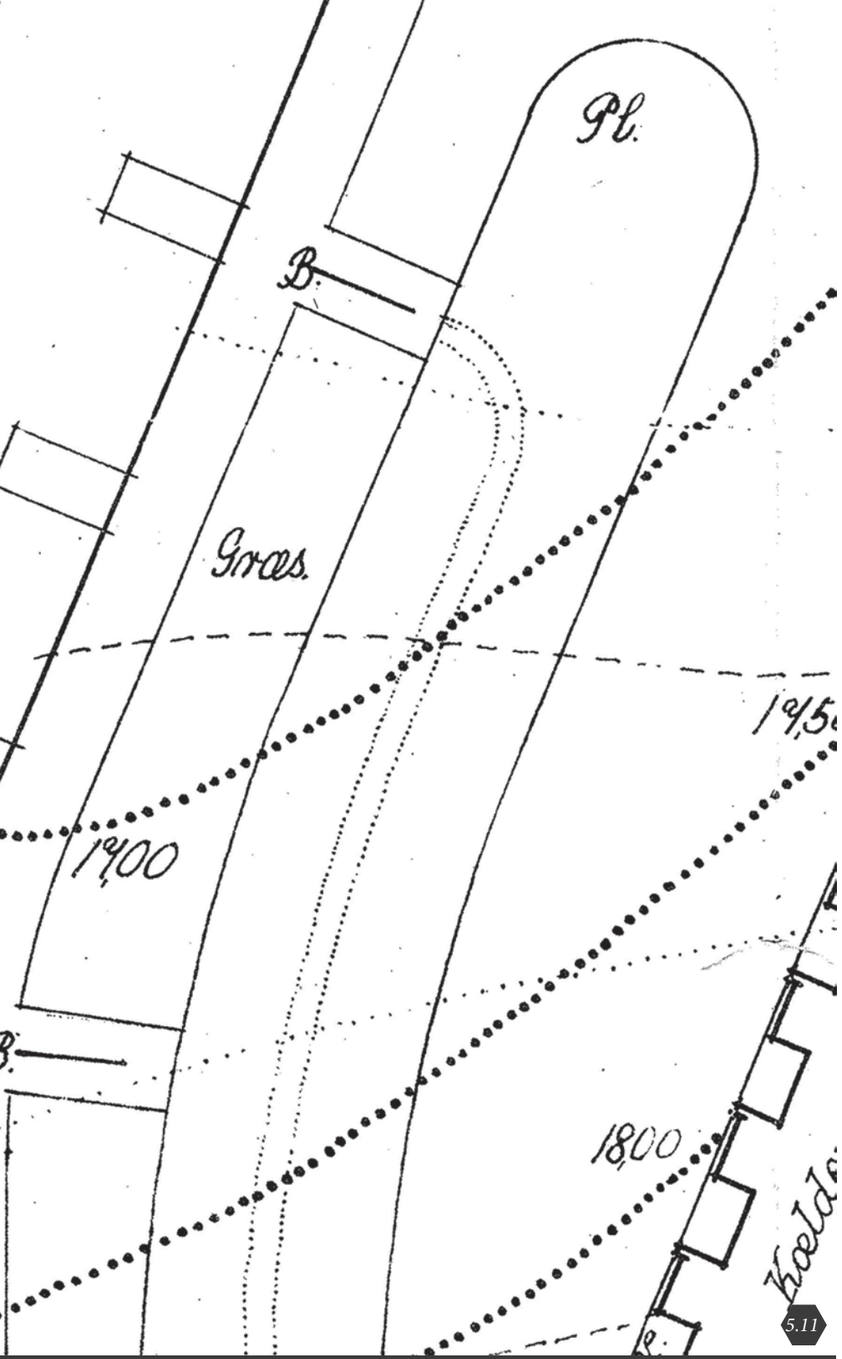

Fig. 5.11: Det generelle fokus på beplantningsstrukturer fremfor plantekomponenter kommer til udtryk i mange af landskaberne. Også i haveplanerne, blandt andet denne fra Skolevangen, er der lagt vægt på strukturernes udformning og placering, og kun i plantebestillingslisten fremgår det specifikke antal af hjemtagne plantekomponenter.

overfor vind og slitage. Når der arbejdes der med beplantning i denne skala og særligt med plantninger, hvor træerne optræder usystematisk, så synes holdbarheden af den enkelte komponent desuden mindre relevant, da det er strukturen, der som samlet enhed bidrager til landskabsarkitekturen. Hermed forøges holdbarheden også, i den forstand at enkelte plantekomponenter i mange tilfælde kan fjernes, uden at dette nødvendigvis svækker strukturens samlede indtryk eller funktion. Der er ikke nogen grund til at antage, at landskabsarkitekterne ikke arbejdede bevidst med strukturer af denne årsag, idet de må kunne have forudsagt de positive effekter, dette måtte have for landskabernes holdbarhed. Hermed må dette også anses som et udtryk for kvalitetsdannelse.

Holdbarheden, der opstår, når komponenter indgår i strukturer, er dog ikke absolut, forstået på den måde, at det ikke er lige meget, hvilken type strukturer komponenterne udgør. Nogle af Voldparkens og Tingbjergs mere geometriske beplantningsstrukturer synes i høj grad at være afhængige af den enkelte komponents tilstand, hvorfor disse strukturer ikke kan forventes at have samme holdbarhed. Valget af geometriske strukturer kan altså ikke siges at være sket med primært afsæt i et ønske om holdbarhed.

Generelt for landskabernes beplantningsstrukturer – også de med organisk formgivning – gælder det, at de optræder som monokulturer. Havde man alene satset på at etablere holdbare strukturer, så havde landskabsarkitekterne sandsynligvis valgt at lave sammensatte strukturer (der er mere holdbare), dvs. strukturer, der bestod af flere og forskelligartede plantearter og i forskellige lag. Der forekommer enkelte sammensatte strukturer blandt de 6 landskabsværker, blandt andet Voldparkens og Lundevængets gavlbeplantninger og Rymarksvængets nye landskab, der består af nogle særdeles sammensatte beplantninger. Der er dog ingen tvivl om, at den generelt sparsomme anvendelse af monokulturer i beplantningsstrukturerne også forekommer, fordi der dermed bliver skabt klarhed i de æstetiske motiver. Blandt andet således imødekommer beplantningerne flere kvalitetsaspekter.

Etablering og proces

Syntaksen, der styrer disponeringen af komponenter og strukturer, har ifølge tidligere afsnit betydning for landskabets funktionalitet og æstetik. Af analyserne fremgår det dog, at der også er vigtige sammenhænge imellem den måde, beplantningerne er organiseret på, og den holdbarhed, som strukturerne og landskabet som helhed vil udvise på den lange bane. De løst spredte træer i Lundevænget understreger tydeligst denne pointe: Da træerne og trægrupperne ikke har en stærk relation til hverken hinanden eller bygningerne, vil landskabet som helhed være mere holdbart over tid (men også fleksibelt), idet den enkelte komponent vil kunne forgå og *udskifte*s (evt. med en ny placering), uden at det samlede landskabs syntaks lider under dette. I et område som Lundevænget vil det desuden være nemt at finde nye placeringsmuligheder, hvor nyplantede træer ikke er i hård konkurrence. Dette er også et forhold, der er med til at sikre holdbarheden. Således rækker dette perspektiv på holdbarhed altså udover den enkelte komponents levetid, og man kan sige, at der således alene er tale om 'arkitekturens fremadrettede holdbarhed' (fysisk).

Muligheden for løbende fornyelse af beplantningen er omvendt sværere at få øje på i de større skovlignende beplantninger, da det vil være svært at indplante nye komponenter uden først at fjerne mange af de etablerede træer. Her kan totale fornyelser af skovbælterne vise sig nødvendige. Et andet aspekt af holdbarhed er dog at finde i disse større og tætte beplantninger, der (som fx i Skolevangen) er etableret efter skovdriftsmetoder. Når der med intervaller tyndes i disse plantninger, så er den *løbende selektion* en mulighed for at udpege de sundeste trækomponenter for dermed at satse på de bedste materialer i den fremadrettede proces. Dette er utvivlsomt med til at tilføre holdbarhed i landskabet. Flere af de store plantninger i de 6 cases afspejler denne tilgang og dermed dette perspektiv på holdbarhed.

De to nævnte eksempler er interessante, fordi de vidner om en *forventet proces*. Landskabernes holdbarhed skabes i disse landskaber ikke kun på etableringstidspunktet – en række fremadrettede handlinger skal også sikre holdbarheden og kvaliteten af materien på sigt: Disse handler er foreskrevet i landskabsværket. Men idet der ikke for nogen af de analyserede cases findes forskrifter eller beskrivelser af de nødvendige fremadrettede handlinger, så fortæller tilgangen sandsynligvis også om en anden planlægningskultur, hvor det var reglen, at landskabsarkitekten selv havde en langsigtet rolle i forhold til *opfølgning og drift*. Dette kan ses som et perspektiv på kvalitetsdannelse for arkitekturens holdbarhed.

Opsummeret: Perspektiver på kvalitetsdannelse, der er repræsenteret i de 6 cases

Æstetik
- Med forskellige virkemidler skabes der enhed og sammenhæng i boligafdelingen
- Landskabet anvendes som identitetsgiver for boligafdelingen
- Nogle steder bruges landskabsarkitekturen til at skabe lokale identiteter i boligafdelingens delområder – fx i visse gårdhaver
- Formsprog kan udtrykke forholdet mellem mennesker og landskab og dermed formidle samfundets natursyn
- På udvalgte steder i landskabet iscenesættes der oplevelser med særlig stor effekt
- Fortællingen i eller om landskabet kan bidrage til oplevelsen
- Skalaerne i landskabets rum har stor betydning for oplevelsen af stedet – og kan på den baggrund lægge op til forskellig brug
- Beplantninger anvendes aktivt i iscenesættelsen af bygninger i boligafdelingen

Duelighed
- Landskabet indrettes med tidssvarende faciliteter
- Landskabets rum skal ligeledes være tidsvarende og understøtte den ønskede brug
- Rammeskabende strukturer anvendes blandt andet til at sikre private opholdsmuligheder og til at sløre skæmmende elementer
- Åbne arealer giver bevægelsesfrihed og mulighed for opsyn
- Landskabets disposition resulterer i sociale zoner, hvor tilfældige møder kan forekomme, eller hvor fællesskaber kan dyrkes

Holdbarhed
- Der anvendes materialer med erfarede egenskaber
- Materialer vælges ud fra de lokale forhold
- Materialer, der kan klare slitage, prioriteres på udsatte steder
- Materialer, der kan erstattes, giver mulighed for genetablering
- Komponenter sammensættes i strukturer for større styrke
- Syntaks, der foreskriver løse relationer i landskabet, gør det lettere at genetablere planter på tilstødende arealer
- Løbende selektion sikrer videreførelse af sunde planter i længere tid
- Landskabsarkitekters løbende opsyn kan være led i en kvalitetssikringsproces

Påvirkninger og elasticitet: landskabsarkitekturens udvikling over tid

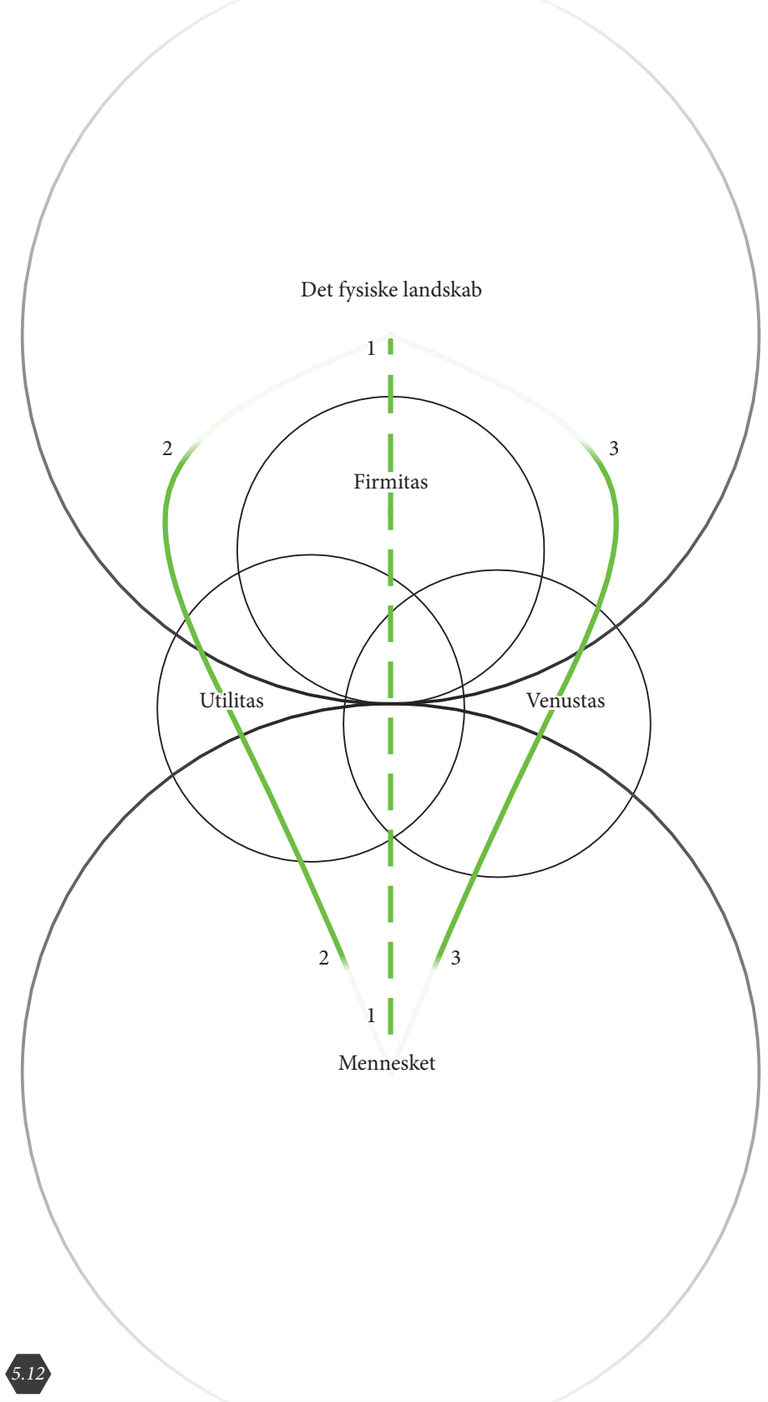
Den forudgående diskussion har tegnet et billede af kvaliteter, som aktører har forsøgt at skabe med landskabsarkitekturen. Der er mange sammenfald imellem de kvalitetsperspektiver, der optræder i de 6 case-landskaber. Ikke mindst af denne årsag bliver det interessant at diskutere årsagerne til de meget forskellige udviklingsforløb, der har været i områderne. Afsættet for dette er en sammenstilling af udvalgte begivenheder fra de 6 cases.

På baggrund af udviklingsanalyserne står det klart, at landskaberne har forandret sig ift. de oprindeligt etablerede værker. Det fremstår desuden, at nogle landskaber har bevæget sig væk fra principperne bag de oprindeligt tilsigtede kvaliteter, imens andre har bibeholdt og videreudviklet på det givne grundlag. *Hvordan kan ph.d.-projektet nu forstå de forhold, der har afstedkommet så forskellige udviklingsforløb?*

Dette diskussionsafsnit vil beskæftige sig med udvalgte begivenheder, som analyserne har redegjort for i de 6 cases. Begivenhederne vil blive sammenholdt og diskuteret i lyset af de noget forskellige udfald, der er forekommet i landskaberne og omkring de tre kvalitetsdimensioner. Elasticitet er en optik, der aktivt bliver brugt i diskussionen, idet udviklingsscenarierne søges forklaret på baggrund af *relationerne,* der forekommer i landskabsarkitekturen i de 6 cases (se afsnit: '*Teoriudvikling: Et landskabsarkitektonisk system og dets værdifulde relationer*').

Årsager til kvalitetsforandringer i de landskabsarkitektoniske systemer

Projektet etablerer en teori om elasticitet i et landskabsarkitektonisk system (afsnit: '*Teoriudvikling: Et landskabsarkitektonisk system og dets værdifulde relationer*'). Ifølge teorien er det *opretholdelsen af relationerne i systemet*, der er *afgørende for arkitekturens overlevelse*. Derfor er det også disse relationer, der er relevante at drøfte, når diskussionen forsøger at identificere årsagerne til landskabernes forskellige udviklinger.

5.12

Fig. 5.12: Illustrationen er et diagram over et 'landskabsarkitektonisk system'. Ifølge den opstillede hypotese er det relationerne 1, 2 og 3 imellem menneske og landskab, der afgør systemets overlevelse.

Relationerne handler om forholdet imellem mennesker og landskab. Ifølge teorien forekommer relationerne igennem de tre kvalitetsaspekter *firmitas, utilitas* og *venustas*, da det er igennem disse, at mennesker værdsætter landskabsarkitekturen. I den følgende diskussion vil relationerne imellem mennesker og landskab blive benævnt som relationen *venustas* [1], relationen *utilitas* [2] og relationen *venustas* [3]. Dette for at understrege, at der ikke er tale om, at iboende kvaliteter i arkitekturen ændrer sig, men om, at forholdet mellem mennesker og landskab sættes i spil (se fig. 5.12).

Løbende vil det blive diskuteret, hvorvidt det er disse relationer, der bliver tilgået eller kommer under pres, når der forekommer forsøg på kvalitetsdannelse eller ændringer i landskabernes tilsigtede kvaliteter.

Behovet for et øget antal parkeringspladser kræver ændringer i de boligære landskaber – og særligt dem, der er etableret før 1950.

Kantorparken udgør et eksempel på, hvordan behovet for øgede parkeringsarealer får stor betydning for det oprindelige landskabsværk. Kantorparken, der oprindeligt var præget af en stor åbenhed i sit udtryk, fremstår i dag med mange parkerede biler samt afskærmninger i form af beplantninger. Det oprindelige æstetiske princip udsprang af et ønske om at samle området med et fælles udtryk, og derfor blev åbenheden, der var påkrævet i kilen, gjort generelt gældende i hele boligafdelingen. Det er især dette æstetiske princip og åbenheden, der bliver tilsidesat, idet landskaberne bliver tilpasset nye brugsmæssige behov. *Men hvorfor forårsager ændringerne af parkeringsforholdene tab af den oprindelige kvalitetsdannelse?*

Det er landskabets duelighed *(utilitas),* der bliver bearbejdet og opdateret, når parkeringsbehovet bliver adresseret, og derfor finder der med ændringen også en kvalitetsdannelse sted. Her bliver relationen *utilitas* [2] aktivt forsøgt opretholdt. Beboernes konkrete behov for fornyelse af dueligheden bliver efterkommet med hjælp fra arkitekterne, og fysisk set tillader landskabet en tilpasning, hvilket er en forudsætning for, at den nye duelighed kan optræde. Under tilpasningen af det fysiske landskab i Kantorparken påvirkes æstetikken dog. Ændringen får altså betydning for relationen *venustas* [3], idet landskabet ikke længere kan give brugerne oplevelsen af 'åbenhed' efter etableringen af de mange parkeringspladser.

Udviklingen, der optræder ved parkeringspladsudvidelserne i Kantorparken, kan tilskrives flere forhold: Først og fremmest er vejene etableret internt i boligområdet, og ændringer omkring vejene vil derfor også skabe forandring centralt i landskabet. Således er kontekstuelle forhold med til at præge forudsætningerne for det fysiske landskab. Hernæst peger problemet også tilbage på landskabets æstetiske organisering *(venustas)*. Netop fordi ideen har nødvendiggjort et fysisk landskab med begrænset indhold (da det skal fremstå åbent), bliver arkitekturen sårbar og ufleksibel. Det er på grund af denne åbenhed svært at give plads til ændringer og tilføjelse af nye funktioner, uden at dette får betydning for områdets karakter.

I Kantorparkens udvikling er det ikke blot parkeringspladserne, men især den skærmende beplantning, som følger med, der gør op med landskabets oprindelige æstetik. Dette forhold er også interessant, fordi beplantningen kunne have været undladt. I Lundevænget, hvor etablering af parkeringspladser på de interne veje også var den eneste løsning, traf beboerne netop et sådant valg; man lod bilerne parkere langs de grønne plæner uden beplantning eller anden fysisk afskærmning. I analysen af Lundevængets udvikling bliver netop dette valg betragtet som afgørende for opretholdelsen af den oprindelige karakter i området, og selvom bilerne nu optræder internt i landskabet, er deres tilstedeværelse af mindre betydning sammenlignet med den alternative strukturelle ændring, som landskabet ville have undergået med en afskærmning.

Så hvorfor gjorde man ikke noget lignende i Kantorparken? Styrken i relationen *venustas* [3] kan igen bringes til overvejelse, og denne gang for at fokusere på brugerne og beboerne. I Lundevænget fremgik det af analysen, at beboerne forstår og respekterer den gældende æstetik i området, men spørgsmålet er, om dette også var tilfældet i Kantorparken. Åbenheden – de store plæner med de få spredte trægrupper – er en abstrakt æstetisk idé. Netop fordi den består af *fraværet af indhold*, har den været abstrakt, og dermed har det været uklart, hvor centralt grebet har været for Kantorparkens udtryk og sammenhængskraft. Den æstetiske hovedidé er desuden opstået på baggrund af noget eksternt: sigtelinjen til Grundvigs Kirke. Derfor har æstetikkens berettigelse for resten af boligafdelingen heller ikke været let at få øje på for de involverede aktører, og relationen *venustas* [3] har derfor eventuelt ikke været stærk nok til at begynde med. Hvorvidt en manglende forståelse for den æstetiske idé har spillet ind i beboerdemokratiets prioritering er uvist. Muligvis har beboerne blot ment, at en afskærmning af bilerne gav mere værdi end den gældende æstetik. Sikkerhedshensyn kan også have spillet ind. Generelt er der dog ingen tvivl om, at åbne

udtryk har gjort det svært netop at opretholde den tilsigtede æstetiske kvalitet. Behovet for ny parkering var således reelt og måtte efterkommes, og dette er sket med større held i Lundevænget og desuden i Skolevangen end i Kantorparken.

Voldparken er en anden case, hvor parkeringsudvidelserne volder problemer – dog ikke i samme skala som Kantorparken. Også i Voldparken er vejforholdene i området med til at præge løsningsmodellen, der kommer til at optage store dele af det centrale hovedrum. Alligevel udviser beslutningstagerne her en forståelse for landskabets æstetik, idet afdelingen slutteligt vælger at lade 'sletten' stå upåvirket.

Legepladsen er et tema, der er i konstant forandring, og i alle cases får udviklingen inden for legepladsområdet betydning for landskabsarkitekturens kvaliteter.

Der er mange gode eksempler på, at legepladser udvikles eller etableres på måder, der følger med nye krav og brugsmæssige behov *(utilitas)*, og som samtidig respekterer eller ligefrem bidrager til de æstetiske kvaliteter *(venustas)* samt kvaliteten af landskabets materie *(firmitas)*. Legepladsen er, ligesom det er tilfældet med de trafikale anlæg, et tema, der har været i konstant forandring, og på samme måde som med parkeringen repræsenterer tilpasningen til de nye krav og værdier for legen et ønske om at opretholde dueligheden. Således viser begivenhederne igen, at der er blevet arbejdet på at opretholde relationen *utilitas* [2]. Men på lignende vis som med parkeringsløsningerne nødvendiggør forandringerne en tilpasning af det fysiske landskab.

I Voldparken får tilpasningen af landskabet også konsekvenser for landskabets oprindeligt tilsigtede æstetik. Fornyelse af legepladserne i området indebærer blandt andet, at nogle af de arealer, der oprindeligt var tiltænkt leg, bliver fravalgt i forbindelse med etableringen af nye legepladser, og arealerne kommer til at fremstå som restarealer, der skæmmer og opdeler boligområdet. I Voldparken sker det endvidere, at en ny legeplads bliver etableret på de åbne plæner, hvorfor det både er dueligheden af den nye legeplads og områdets oprindelige æstetiske idé, der bliver tilsidesat. Fravigelsen fra den æstetiske idé synes at svare til situationen omkring parkering i Kantorparken, hvor det er uvist, om beboerne har været klar over betydningen af det indgreb, der blev foretaget ved etableringen af legepladsen på de åbne arealer. Valget skal ses overfor fravalget af genetablering af legepladser på restarealerne, hvor det netop blev besluttet ikke at lade dem omdanne på stedet efter de nye sikkerhedsregler. Økonomien forbundet med omdannelsen blev i analysen anset som den sandsynlige årsag. Konsekvensen er dog et tab af både æstetik og duelighed. Da det eksisterende landskab faktisk byder på oplagte placeringsmuligheder (restarealerne), er det i mindre grad det fysiske landskabs muligheder, men derimod beboernes forståelse eller interesse i de tilsigtede kvaliteter, der viser de dårlige relationer imellem mennesker og landskab [2 og 3]. Disse relationer bliver afgørende for landskabsarkitekturen.

At legepladser må finde nye placeringer er ikke et enestående tilfælde i Voldparken; Skolevangen har tre sådanne legepladser, der er blevet etableret, efter at SBBU's og fsb's samarbejde ophørte. I Skolevangen er to af de nye legepladser blevet etableret inde i de eksisterende beplantningsbælter, der er landskabets primære strukturer og udgangspunkt for den tilsigtede æstetiske kvalitet. Alligevel får disse handlinger begrænsede konsekvenser for stedets karakter, da legepladserne bliver integreret i beplantningen, hvorfor de virker mindre fremtrædende. Desuden skabes der med beplantningen fra start nogle rammer omkring legen, hvilket har betydning for det lokale klima, imens også støj og blikke afskærmes. Således forøges dueligheden. Skolevangen er, ligesom Voldparken, altså udstyret med nogle arealer og nogle rammer, der i denne konkrete situation byder på en rimelig fleksibilitet. Ved at anvende disse rammer formår man i Skolevangen at respektere den eksisterende æstetiske kvalitet, imens dette ikke er tilfældet i Voldparken.

Tabet af de oprindeligt tilsigtede kvaliteter i Voldparken må konkluderende tilskrives relationerne *utilitas* [2] og *venustas* [3], der optræder dårlige, idet kvaliteterne ikke var forstået og værdsat. Det er på denne baggrund, at det forekommer, at landskabets potentialer (restarealerne) nedprioriteres til fordel for den økonomiske besparelse – dette på bekostning af landskabets oprindelige kvaliteter.

Planterne, der udgør landskabernes primære komponenter og strukturer, vil gro og med tiden degenerere, og dette kan få betydning for de arkitektoniske kvaliteter. Denne naturlige proces bliver håndteret forskelligt i case-områderne.

Voldparken er et af de områder, hvor landskabets fysiske udvikling har resulteret i et tab af de oprindeligt omfangsrige trægrupper, der fandtes særligt ved bygningsgavle. I dag er strukturerne reduceret så kraftigt i antal og størrelse, at de tilsigtede æstetiske og brugsmæssige kvaliteter, der knyttede sig hertil, er så godt som forsvundet.

Det har været svært at pege på enkeltstående begivenheder som årsag til denne forandring. Ifølge analysen bliver plejen af den eksisterende beplantning udført med rimelig omhu. For en beplantning af denne alder gælder det dog, at der optræder et naturligt forfald, og desuden kan sygdom og andre hændelser omkring beplantningen betyde, at træer går ud eller må fjernes. Hvad der herved bliver iøjenfaldende i Voldparken er den manglende indsats for at genoprette landskabet, en indsats, som, hvis den var påbegyndt meget tidligere, skulle sikre, at strukturerne blev opretholdt, hvilket er en forudsætning for at bibeholde deres virkning og funktioner. Således kan man især pege på den direkte relation imellem menneskelige aktører og det fysiske landskab, og herunder aktørernes evne til at vedligeholde beplantningerne, som en årsag til, at landskabets holdbarhed ikke bliver opretholdt [1].

Lundevænget udgør et modbillede til udviklingen i Voldparken. I Lundevænget har man siden 1967 løbende lavet indsatser for at forny piletræsbeplantningen. Analysen af Lundevænget betragter fornyelsesindsatsen som afgørende for, at de tilsigtede æstetiske kvaliteter er videreført frem til i dag. Ikke uden relevans bliver beboernes og driftspersonalets forståelse for værket og dets æstetik nævnt i analyserne som en primær årsag til indsatsen. En sådan forståelse for æstetikken i Voldparkens landskabsværk kan have været fraværende. Dette blev også tidligere set som en mulig årsag til, at legepladsen blev placeret på de åbne plæner i landskabet. Det er sandsynligt, at en temmelig varieret bebyggelsesplan, der er brudt af veje og andre barrierer, har betydet, at det æstetiske greb ikke har været tydeligt nok, og en forskelligartet beplantning kan yderligere have indskrænket tydeligheden af den æstetiske idé. På grund af disse forhold i landskabsværket kan relationen *venustas* [3] således fra start have været svag, hvorfor tilgangen til og betydningen af beplantningerne har været uklar for aktørerne.

I sammenstillingen af Lundevænget og Voldparken vidner analyserne også om et tredje forhold, som kan have relevans for beplantningernes udvikling. Succesen med at forny Lundevængets piletræer bliver blandt andet også tilskrevet landskabets syntaks, der er præget af træers og trægruppers løse relation til hinanden samt omgivelserne. Syntaksen betyder, at nye træer kan etableres næsten hvor som helst på plænerne, idet de skal fremstå tilfældigt spredte. Sådanne gode vilkår for at forny beplantningen er ikke til stede i Voldparken, hvor de begrænsede områder ved gavlene er den eneste mulighed for placering og/eller genetablering af træerne, og når planterne desuden har svære vilkår på disse ofte skyggefulde arealer. Det betyder i praksis, at en genskabelse af de samlede strukturer i Voldparken skulle ske på én gang[1]. Denne tredje årsagsforklaring peger således i en ny retning, mod relationen *firmitas* [1], som synes svær at opretholde på baggrund af landskabets forudsætninger; strukturerne, der ikke er lette at forny løbende.

Konkluderende kan der dermed være flere og sammenfaldende årsager til, at beplantningen i Voldparken ikke blev vedligeholdt. Man kan ikke alene sige, at aktørernes *egne forudsætninger* for at tilgå landskabsarkitekturen har været afgørende for udviklingen af beplantninger i case-landskaberne. Også uklarheder i landskabernes æstetiske hovedidé samt beplantningernes evne til at 'lade sig' forny løbende viser sig at spille en rolle for aktørenes *mulighed* for at opretholde beplantningerne.

Rumligheden har betydning for landskabernes duelighed, men også deres mulighed for at få tilført nye funktioner. Idet dueligheden er et centralt fokusområde for beboerne, bliver rumligheden således også afgørende for landskabernes udvikling.

Landskabsværkerne for Rymarksvænget og Kantorparken har ifølge analyserne ét konkret problem tilfælles. Der var oprindeligt begrænset rumlig variation. I Kantorparkens landskabsværk var der ingen beplantninger, der fungerede som fysiske rammer for en underinddeling i rummet. Det var der i Rymarksvænget, men indenfor bæltet af pil var der blot skabt fire rum af samme størrelse, og således var den rumlige variation også lav i dette tilfælde.

På grund af den manglende rumlighed i landskaberne er relationen *utilitas* [2] svær at opretholde uden at tilsidesætte relationen *venustas* [3] – og dermed påvirke landskabets oprindelige æstetiske idé. Både i Rymarksvænget og i Kantorparken bliver landskaberne forandret, idet det oprindelige landskab ikke understøtter behovet for opdatering af dueligheden, og i begge situationer bliver den oprindelige æstetiske idé tilsidesat. Paradoksalt nok var det i begge cases intentionen om at styrke den æstetiske idé, der ledte til dannelsen af de oprindelige, rigide

1 Sådan en beslutning kræver bedre argumenter, end hvis genetableringen kunne ske løbende – ofte vil beslutningen indebære, at 'det sidste store og endnu vitale træ bliver fældet'. I tillæg hertil må det medregnes, at der i dag ikke længere er beboere eller driftsfolk i områderne, der har oplevet de oprindelige strukturer samt deres virke og funktion i området. Da de centrale aktører i mange tilfælde ikke kender til landskabernes oprindelse, er motivet og incitamentet for at genskabe de oprindelige strukturer sandsynligvis svundet ind.

landskaber.

Udfaldet af begivenhederne i de to landskaber viser sig dog at blive forskelligt: Den manglende rumlige variation leder til tab af den tilsigtede æstetik i Kantorparken, idet der blot indføres nye funktioner (parkeringspladser og beboerhaver) i landskabet, der bryder med den æstetiske idé. I Rymarksvænget giver den rumlige situation anledning til en total omdannelse af landskabet – og herunder også æstetikken. Bearbejdningen af de fysiske landskaber er således grebet forskelligt an. Årsagerne til denne forskellighed kan være flere. Det er dog nærliggende at antage, at projekteringen i Rymarksvænget kommer til at omfatte en omgørelse af landskabets bærende strukturer og en gentænkning af rumligheden, fordi det er selve pile-rammen og rumligheden, der kritiseres for ikke at byde på opholdsmuligheder. Tilfældet er anderledes i Kantorparken, hvor det ikke er rumligheden eller eksisterende forhold, der kritiseres, men ønsket om at tilføre noget nyt, der giver anledning til forandring. Dette 'andet' (parkeringspladserne) kan i praksis blive etableret uden en stillingtagen til æstetikken, og det er, hvad der sker.

Ændringerne i Rymarksvænget og Kantorparken peger således på noget interessant: Aktørerne har været villige til at gå langt for at sikre dueligheden. I Kantorparken kunne aktørerne "nøjes" med at tilsidesætte landskabets åbne karakter for at opnå den nye duelighed. Resultatet er dog, at områdets samlende æstetiske idé er forsvundet. I Rymarksvænget var man nødt til at forholde sig til æstetikken, da strukturerne, der 'bar' æstetikken, også var anledning til den manglende funktionalitet. Udfaldet i Rymarksvænget er, måske på grund af denne beskedne forskel, væsentligt bedre, da der blev skabt et nyt landskab, hvor hver af de tre kvalitetsdimensioner blev adresseret på ny.

Der forekommer også begivenheder, der er motiveret af et ønske om at styrke æstetikken, og hvor aktører bygger videre på landskabernes gældende principper.

Af de forrige diskussioner fremgår det, at det ofte er brugsmæssige behov, der foranlediger aktørers bearbejdning af landskaberne. Case-analyserne viser dog, at visse begivenheder optræder med udgangspunkt i landskabernes eksisterende æstetiske principper. Dette har blandt andet været tilfældet i Tingbjerg og Lundevænget.

I Tingbjerg italesættes det oprindelige projekts tilsigtede kvaliteter, såsom 'enkelhed' og det at skabe et 'sammenhængende boligområde', som en primær årsag til valget af løsningsmodel i både belysningsprojektet og projektet om veje og pladser. Dette fokus træder tydeligt frem i bearbejdningen af området, der sker i tråd med de oprindelige principper. Indsatsen i Tingbjerg udtrykker et ønske om at holde de æstetiske virkninger intakte, og boligområdet tillader en sådan bearbejdning. Begivenhederne vidner således om, at æstetikken bliver værdsat, og at relationen *venustas* [3] bliver forsøgt opretholdt. Resultatet er, at beboere og brugere fortsat kan genkende og opleve landskabets oprindeligt tilsigtede æstetiske principper.

I Tingbjerg lykkes det at styrke områdets sammenhænge uden at skabe en rigid æstetik, og således sker prioriteringen af æstetikken ikke på bekostning af landskabets forudsætninger for at forny dueligheden. Det skyldes, at landskabsarkitekterne, ligesom det oprindeligt var tilfældet, tilgår de ønskede sammenhænge primært i gaderummene fremfor i gårdhaverne. I gårdhaverne, hvor mange ændringer har fundet sted i tidens løb, er fleksibiliteten bibeholdt, fordi de hver især er individuelt udformet og dermed ikke refererer til hinanden.

I Lundevænget er situationen tilsyneladende anderledes. Også her er der i tidens løb blevet arbejdet intensivt for at sikre landskabets bærende elementer, de mange piletræer, og det er lykkedes at opretholde relationen *venustas* [3] og dermed landskabets æstetiske idé. Bestræbelserne optræder både i relation til projekteringer såsom parkeringsudvidelsen, og i forbindelse med indsatser, der var direkte beregnet på at forny beplantningen. Man kan dog ikke sige, at Lundevænget har de samme gode forudsætninger for at sikre et varieret udbud af funktioner, imens æstetikken bliver forsøgt opretholdt. De åbne plæner efterlader ikke stort spillerum. Dog finder man rummene imellem bygningsgavlene, som en mulig aftager for nye behov. Ikke desto mindre er æstetikken med til at begrænse udviklingen af området, og man kan derfor påstå, at der har fundet en prioritering sted, som i 80 år har vægtet relationen *utilitas* [3] fremfor andre mulige landskabsanvendelser.

I case-materialet foreligger der således eksempler på, at æstetikken bliver prioriteret som en selvstændig kvalitet. Fællesnævneren for Tingbjerg og Lundevænget er ikke, at æstetikken accepteres under forudsætning af, at landskabet er fleksibelt overfor duelighedens behov, for det er ikke tilfældet i Lundevænget. En konklusion på dette er derimod, at aktørerne i de aktuelle begivenheder har forståelse og respekt for den oprindelige æstetiske kvalitetsdannelse, idet de bygger videre på de gældende principper. *Forståelse* for de æstetiske principper viser

sig således som en stærk faktor i udviklingen af disse to landskaber.

Hvornår optræder der forandringer i landskaberne, og i hvilke tilfælde fører det til kvalitetstab og kvalitetsdannelse?

På baggrund af de nu diskuterede begivenheder vil det være muligt at tegne et billede af årsagerne til forandring af kvalitet i de 6 landskaber. Dette opsummerede billede bliver præsenteret i dette afsnit.

Forandring

Trods indbygget holdbarhed er landskabernes elementer i forandring på grund af naturlige processer samt slitage, og dette er en uundgåelig anledning til udvikling i case-landskaberne. I diskussionen er Voldparken fremført som en case, hvor denne udvikling får betydning for dueligheden og æstetikken i landskaberne.

Landskaberne bliver i høj grad også ændret af menneskelige aktører, idet landskaberne skal modsvare beboernes ændrede behov og leve op til nødvendige krav. En række sådanne begivenheder kan genkendes på tværs af de 6 cases, og det er tydeligt, at visse udviklingsbehov melder sig i takt med samfundets udvikling. Andre ændringer, der har brugsmæssige hensyn for øje, stammer fra mangler, der optrådte allerede ved landskabsværkets etablering; eksempelvis den manglende rumlige variation i Rymarksvænget. Opdateringer af landskabernes duelighed er en hyppig årsag til forandringer i landskaberne og er baggrund for de fleste af de begivenheder, der er beskrevet i de 6 cases og diskuteret hidtil.

I enkelte tilfælde er også æstetikken anledning til indsatser i case-landskaberne. Disse indsatser har dog kun i mindre grad drejet sig om at skabe forandring ved tilførsel af 'noget nyt', men har derimod haft udgangspunkt i at holde fast i nogle af de oprindelige principper, hvilket eksempelvis har været tilfældet for Lundevængets piletræer. I Tingbjerg foregår fastholdelsen dog igennem tilførsel af et nye 'grundelement', lysarmaturet.

Kvalitetstab og kvalitetsdannelse

Mange af de forandringer, der er foregået i landskaberne, har udgangspunkt i forsøg på ny kvalitetsdannelse, og derfor kan forandring ikke sættes lig 'kvalitetstab'. Intervention i landskabet er ofte de menneskelige aktørers middel til at opretholde deres relationer til landskabet – særligt dueligheden bliver udviklet og således opretholdt med disse interventioner, der ofte leder til fysiske forandringer.

Der forekommer dog en række begivenheder, hvor forandringen medfører tab af tidligere tilsigtede kvaliteter. I de fremførte eksempler er det ofte hensynet til én kvalitetsdimension, der går ud over en anden. I nogle tilfælde er det prioriteringen af den nye funktionalitet, der tilsidesætter landskabets tilsigtede æstetik. I andre tilfælde er det den æstetiske idé, der viser sig begrænsende overfor fornyelse af dueligheden. Og i helt tredje tilfælde er det manglende opretholdelse af holdbarheden (relationen *firmitas)*, der leder til brede kvalitetsforandringer.

Påvirkningerne, der er forekommet i form af begivenheder i landskaber, er sigende for, hvorvidt aktører forstår landskabets kvaliteter, og hvorfor de ser grund til udvikling eller bevaring. I mange tilfælde er der tale om dilemmaer, hvor flere kvaliteter, på grund af det oprindelige landskabs forudsætninger, ikke kan sameksistere, og derfor bliver det op til aktører at prioritere nogle kvaliteter (relationer) på bekostning af andre. Her bliver dueligheden oftest prioriteret fremfor æstetikken. I andre tilfælde synes aktørerne ikke at være klar over, hvilke kvaliteter de tilsidesætter ved deres handlinger, og dette er også årsag til tab af tidligere tilsigtede kvaliteter.

Kvalitetsdannelse lykkes i de tilfælde, hvor det lader sig gøre at tilføre ny kvalitet uden (eller med begrænset) tab af eksisterende kvaliteter. Sådanne begivenheder har primært fundet sted, når aktørerne viser forståelse for de forskellige relationer i landskabsarkitekturen. Der er en række handlinger i de 6 cases, der tydeligt viser, at landskabsarkitekter og andre aktører agerer på baggrund af deres forståelse for det eksisterende, og resultaterne bærer præg af dette. Udvikling af legepladsen ved Kildeager 59 i Skolevangen er sådan et eksempel, hvor planlægningen sker i forlængelse af landskabets gældende principper, og hvor beplantningen respekteres. Parkeringsløsningen i Lundevængets landskab er et andet eksempel. Aktørers forståelse for de landskabsarkitektoniske kvaliteter er således essentiel, hvis elasticiteten skal være til stede i et landskabsarkitektonisk system – hvori mennesket indgår. Men at undgå kvalitetstab afhænger dog ikke alene af aktørerne.

Kan landskaberne bidrage til elasticiteten?

I den fremførte teori om et landskabsarkitektonisk system var der tale om nogle grundlæggende relationer imellem mennesker og landskab, der skal holdes intakte, hvis landskabsarkitekturen skal overleve. Ifølge forrige diskussion er disse relationer betinget af aktørerne omkring landskabet. Hvorvidt også de fysiske landskaber selv spiller en rolle i forbindelse med elasticiteten i arkitekturen er udgangspunktet for følgende diskussionsafsnit (fig. 5.13).

For at komme dette nærmere, er det relevant at forsøge at skabe en forståelse af, hvad elasticitetens grundlæggende bidrag har været i landskabsarkitekturen i de 6 case-landskaber. Altså: ***Hvilke forhold har vist sig at være ideelle, når hensigten er at opretholde hver af de tre kvalitetsdimensioner?***

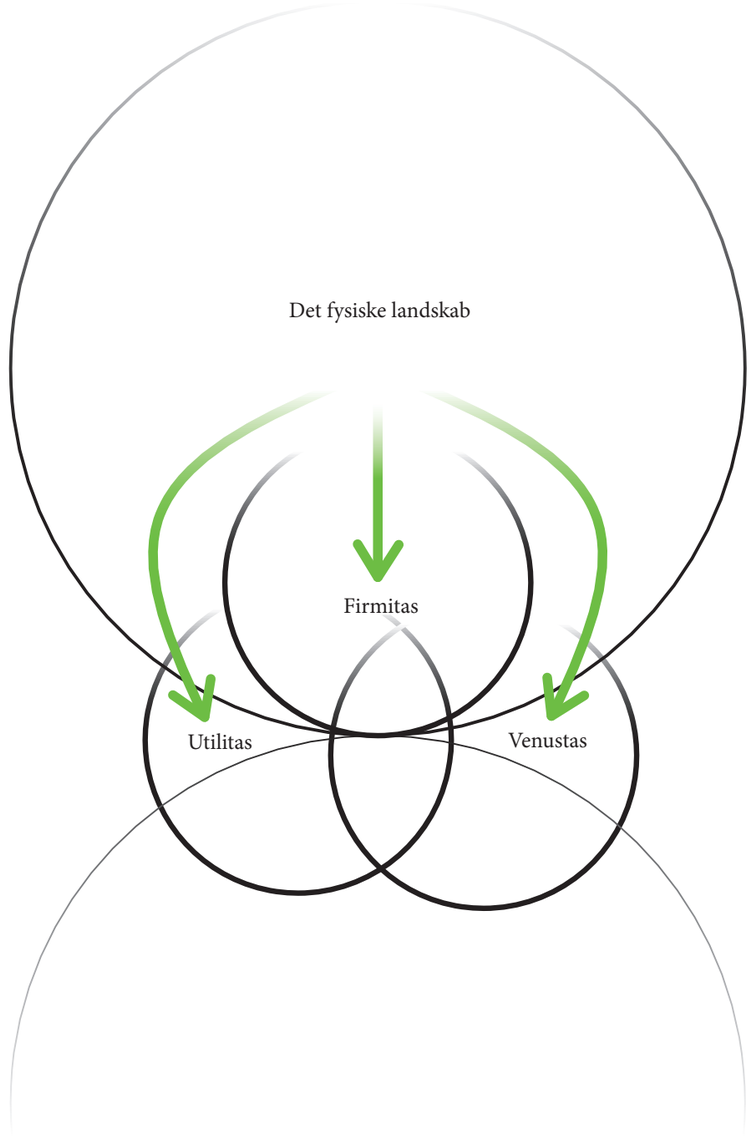
Diskussionen af udviklingerne i de 6 cases har følgende essens:

Det har vist sig vigtigt at understøtte og forny de primære komponenter og strukturer for at opretholde landskabets holdbarhed (firmitas), idet landskabets fysik er grundlaget for dets duelighed og æstetik. Angående dueligheden så viser analysen af case-landskaberne, at særligt de konkrete funktioner ønskes fornyet løbende, så funktionaliteten er tidssvarende – relationen utilitas opretholdes altså til dels igennem forandring[2]. Det modsatte gør sig gældende for æstetikken: Begivenheder i case-områderne har vist, at aktørerne er interesserede i at bevare de oprindelige æstetiske ideer. Projektindsatser og plejeindsatser vidner om dette – videreførelse har i dette perspektiv været metoden til at opretholde relationen venustas[3].

Hvis landskaberne selv kan imødekomme de ovennævnte idealer, vil det medvirke til at sikre landskabsarkitekturen. Således kan man tale om elasticitet i selve landskabet (i denne specifikke kontekst). Fra de 6 cases og de fremhævede eksempler optræder der flere tilfælde, hvor landskaberne netop understøtter relationerne som beskrevet. Her er uddrag fra eksemplerne:

1. Holdbarhed: Syntaksen for Lundevængets piletræer skaber mulighed for løbende fornyelse, hvorfor landskabets holdbarhed kan opretholdes over tid. Det samme gjaldt for Kantorparkens trægrupper. Skolevangens skovplantninger giver mulighed for løbende udvælgelse af stærke komponenter, hvorfor holdbarheden også her kan sikres længe. (Det oprindelige) Rymarksvængets piletræsbælte var usystematisk og bestod af mange lag, og den markante struktur med løs sammensætning kunne formes og fornys løbende.
2. Duelighed: Tingbjergs niveaudeling imellem gården og gaden tillader uafhængige udviklinger i gårdhaverne, og dermed er der spillerum, når der opstår konkrete udviklingsbehov. Kantorparkens nye gårdhaver har lignende egenskaber. Skolevangen giver med sine omfangsrige beplantninger muligheder for integrering af nye funktioner i de eksisterende rammer. (Det nye) Rymarksvænget har med sine varierede haverum gode muligheder for indpasning af nye funktioner.
3. Æstetik: Skolevangen og Lundevænget er begge baseret på æstetiske koncepter med en genkendelig hovedidé, der benytter sig af få virkemidler. Karakterer og virkninger, der opstår heraf, betyder, at æstetikken er let at forstå og dermed lettere at respektere. I Tingbjerg betyder opdelingen imellem gård og gade, at områdets samlende karakter bliver løst i gaden. Også dette koncept har været til at forstå for senere planlæggere, der alle har håndhævet og understøttet de tænkte sammenhænge.

Eksemplerne viser, at landskaber kan være udstyret med egenskaber, der har positiv betydning for opretholdelsen af de tre kvalitetsdimensioner[4]. Egenskaberne optræder på forskellige måder i de givne landskaber, og der er altså ikke tale om blot én måde at tilføre elasticitet

5.13

Fig. 5.13: Kan landskaberne selv skabe gode forudsætninger for opretholdelse af relationerne og dermed bidrage til elasticiteten i det arkitektoniske system?

2 Alene af denne grund synes ideen om stabilitet at komme til kort, når man taler om landskabsarkitekturens overlevelse, hvis det samtidig er en forudsætning for arkitekturen, at den på et givent tidspunkt skal være funktionel. Der henvises til 'stabilitet' forstået ud fra Hollings (1973) definition: Som et systems evne til at vende tilbage til præcis det samme udgangspunkt, som det havde, før en forstyrrelse indtraf. For landskabsarkitektur ville der være tale om den statiske repræsentation af det oprindelige landskabsprojekt. Dette kunne svare til, hvad Tietjen m.fl. (2007) kalder: en "frysning" af historiske levn, med det formål at skabe en varig og autentisk repræsentation af historien.

3 Oplevelsen og virkningerne af landskaberne er størst, når landskabselementerne får volumen igennem vækst. Derfor er det naturligt, at der tænkes i bevaring og udvikling af det eksisterende fremfor udskiftning af det æstetiske koncept.

4 Egenskaberne henviser til de tre kvalitetsdimensioner individuelt. Udover at besidde elastiske egenskaber kan der også knytte sig problemer til forhold i de nævnte eksempler. Fx var piletræsrammen i Rymarksvænget behæftet med nogle problemer, selvom det i praksis var let at understøtte dens holdbarhed.

på. Alligevel er der nogle fællestræk imellem de egenskaber, der kan kaldes elastiske på tværs af de 6 case-landskaber. Disse fællestræk kan fremstilles således:

Landskabe udviser elasticitet overfor holdbarheden, når dets elementvalg og sammensætning bidrager til komponenters og strukturers stabile vækst (såsom Skolevangens og Rymarksvængets beplantninger) eller til muligheden for løbende fornyelse af komponenter og strukturer (Lundevængets og Kantorparkens træer og trægrupper). Landskabselementernes udvikling skal således være håndterbar.

For opretholdelse af duelighed gælder det, at landskaberne er elastiske, når de rummer en fleksibilitet overfor ændringer. Areal og særligt rammer omkring funktionerne er essentielle; det betyder, at der enten skal være arealer med strukturer, der kan fungere som ramme for nye funktioner, eller at det skal være muligt at oprette nye strukturer på arealer, der kan rumme den ønskede funktionalitet.

Landskabet understøtter æstetikken og udviser elasticitet ved at være baseret på en tydelig hovedidé. På den baggrund kan de, der varetager området, lettere forstå virkningerne der skabes af de essentielle landskabselementer. Tydelighed i æstetikken kommer i afhandlingens eksempler fra selve konceptet og dets virkemidler, men kræver desuden, at beboeren kan opleve landskabet i sin helhed, og det vil sige, at fysiske og visuelle barrierer kan undermimere tydeligheden.

Eksemplerne og de nævnte fællestræk tilvejebringer et samlet billede af, at landskaberne selv kan have elastiske egenskaber. Disse egenskaber optræder igennem forskellige fysiske løsninger, men rummer alligevel fællestræk; egenskaberne bidrager til opretholdelsen af relationerne ved at gøre landskabet håndterbart, fleksibelt og tydeligt. Dette er egenskaber, der synes nært beslægtet med landskabsarkitekturens rolle i et boligområde, hvor beboeres behov optræder som kvalitetens bærende parameter. Idet landskabsarkitekturen spiller andre roller i andre kontekster, kan egenskaberne for elasticitet også have en anden karat eller vægtning. Eksempelvis er fleksibilitet måske ikke en vigtig egenskab i en slotshave, hvor det er tanken, at brugeren (den besøgende) skal bruge anlægget på samme vis nu og om 100 år. Et andet eksempel er de livlige pladser og byrum, hvor kvaliteten af landskabets æstetik måske ikke behøver være bundet op på en tydelig og entydig idé, der skal kunne forstås og holde i mange år; her kunne midlertidig arkitektur måske også bære de æstetiske kvaliteter med sig.

Således må det afsluttende siges, at der på baggrund af diskussionen af de 6 cases' udviklinger kan findes landskaber med elastiske egenskaber. Egenskaberne er dog elastiske på baggrund af landskabernes specifikke roller som boliglandskaber, og der er derfor ikke nødvendigvis tale om universelle elastiske principper. Elasticitet må blive defineret på baggrund af landskabsarkitekturens rolle i en specifik situation.

Kontinuum af landskabsarkitektoniske kvaliteter i den almene boligsektor

Hvordan fremtidssikres kvaliteterne i landskaberne indenfor virkeligheden af den almene boligsektor? Dette afsnit skal bringe diskussionen tættere på praksis. Formålet er at komme ind på relevansen af projektets teorier og foreløbige diskussion af kvalitet og elasticitet til gavn for fsb og den almene boligsektor i almindelighed.

En skillelinje imellem afhandlingen og *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden.*

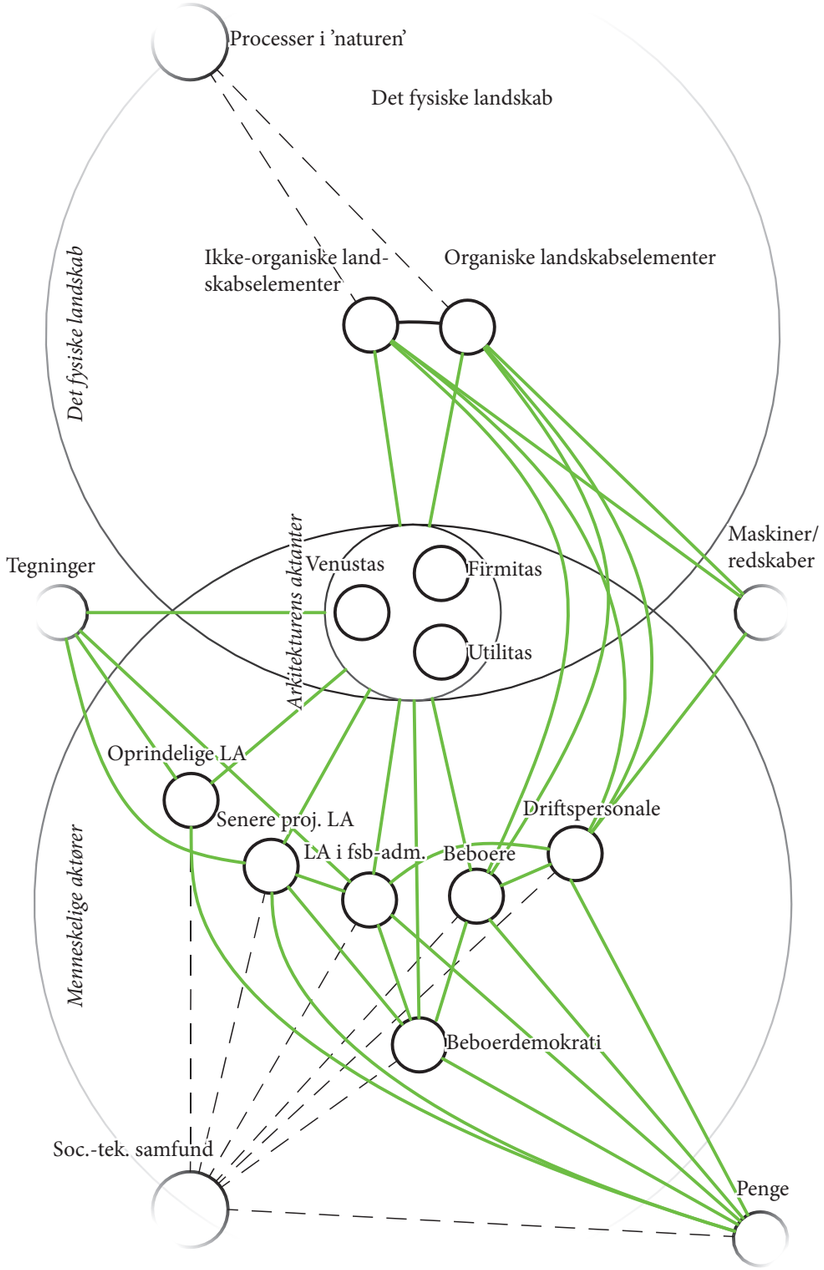
Afhandlingen har i det forgående tilvejebragt et billede af, hvordan der er blevet arbejdet med kvalitet i landskabsarkitekturen i case-områderne. På den baggrund blev der skabt et overblik over de påvirkninger, der har præget landskabernes udvikling, og hvad der i nogle tilfælde har ledt til tab. Sidst, men ikke mindst, er landskabernes elasticitet blevet diskuteret, og visse egenskaber, der kunne optræde i landskaber, blev vurderet til at være betydningsfulde for opretholdelsen af landskabets kvaliteter.

Spørgsmålet er nu, *hvordan man samlet kan bruge denne viden til konkret at sikre, at der (fortsat) er arkitektoniske kvaliteter i landskaberne i fsb?* At svare på dette er projektets grundlæggende målsætning. Til fsb er der som udspring af nærværende ph.d.-projekt blevet udarbejdet en håndbog, *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden*[1] (Bilag på vedlagte CD). Den foreslår en række konkrete anbefalinger, der ideelt set skal gøre det lettere at styre udviklingen af landskabsarkitekturen. Udover at runde afhandlingens diskussioner af, gælder det, at følgende diskussionsafsnit udgør grundlaget for anbefalingerne i *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden.* Det sker ved, at diskussionen, på baggrund af udviklingen i case-områderne, fremhæver nogle fremtrædende problematikker, der vil være essentielle at tilgå fremadrettet i håndteringen af landskabsarkitekturen. Således medierer den følgende diskussion imellem denne fokuserede, videnskabelige afhandling og den erhvervsrettede håndbog, der bygger på et bredere grundlag af viden fra feltet.

I en almen kontekst

Hvilke implikationer for udviklingen af kvalitet er særligt udtalte i de 6 cases i kraft af deres karakter som almene boligområder? Dette er et spørgsmål, der nødvendigvis kræver svar, hvis ph.d.-afhandlingen skal adressere fsb's specifikke behov for fremtidssikring af landskabsarkitekturen.

Figur 5.14 er en afbildning af nære aktører, der optræder omkring planlægning og begivenheder i de 6 cases. Diagrammet, der er inspireret af en ANT-forståelse[2], viser netværket imellem aktører og aktanter, hvilket vil sige deres forbindelse til hinanden, men det fortæller ikke om aktørernes indbyrdes magtforhold eller deres evne til at påvirke kvalitetsdannelsen[3]. Der er dog grund til at antage, at netværket kan have betydning for de handlinger, der finder sted i landskabsarkitekturen i de 6 cases. Dette er tilfældet, fordi der er flere forhold omkring aktørernes og aktanternes forbindelser til hinanden, som må have betydning for deres *mulighed for og evne til at handle*. Eksempelvis gør illustrationen det klart, at de oprindelige landskabsarkitekter har udformet de tidligste landskabsplaner uden en forbindelse til en konkret beboergruppe. Således er landskabet (naturligvis) først sat på prøve af brugerne efter dets etablering, og hvorvidt beboerne synes om "produktet" er afgørende for landskabets udvikling. En anden interessant observation vedrører aktørernes evne til at bygge videre på de oprindelige principper. Medmindre det fremgår tydeligt i selve landskabet,

5.14

Fig. 5.14: Diagrammet fremhæver forbindelserne imellem en række nære aktører og aktanter omkring begivenheder og handler i de 6 cases. Forbindelserne siger noget om aktørernes evne til at handle.

1 Denne handling har fundet sted i lyset af projektets karakter som erhvervs-ph.d.-projekt. Her har undertegnede bestræbt sig på at overlevere relevant viden til projektets parter igennem passende formidlingsaktiviteter med henvisning til den ph.d.-studerendes formidlingspligt.

2 I Mapping Controversies in Architecture viser Yanava (2012), at der kan udledes meget viden om arkitekturens metoder og resultater alene ved at studere aktører og aktanters forbindelse til hinanden. Yaneva (2012) har udviklet sine metoder i et samarbejde med Bruno Latour på baggrund af Latours teorier .

3 Netværket består reelt af mange flere aktører og aktanter, såsom Københavns Kommune og boligorganisationen fsb. Diagrammet lader også størrelserne kaldet 'Socialt-teknologisk samfund' og 'Natur' stå åbne og udefinerede, idet deres egentlige omfang og betydning ikke kan indkredses på en meningsfuld måde her. Her er det altså forholdet imellem nære aktører og landskabsarkitekturen, der er i fokus. De tre kvalitetsdimensioner, firmitas, utilitas og venustas, er blevet givet en selvstændig rolle som aktanter i en skildring af 'det nære' netværk omkring kvalitetsdannelsen. Aktanter kan (ifølge Greimas 1974) ses som opgaver, og her er det de tre kvalitetsdimensioners opgave at indtræde i en enhed for at opnå arkitektonisk kvalitet.

hvori dets kvaliteter består, vil der være behov for læsning og fortolkning af de oprindelige landskabsplaner. Dette kunne for eksempel være nødvendigt, hvis landskabet havde ændret sig meget i tidens løb. Som diagrammet viser, har projekterende landskabsarkitekter og landskabsarkitekter i fsb-administrationen 'adgang' til tegningerne; det vil sige både fysisk og i form af kompetencer til at læse og forstå tegningerne. Områdernes beboere og driftspersonalet har derimod ikke denne mulighed. Dette forhold må uden tvivl have betydning for sidstnævnte aktørers forudsætninger for at handle i overensstemmelse med de oprindelige kvaliteter.

Flere sådanne forhold, som er specifikke for den almene boligkontekst, gør sig gældende. I den følgende diskussion vil problematikker i håndteringen af de landskabsarkitektoniske kvaliteter blive diskuteret. De eksemplificerede forhold kan være en hjælp til at forstå nogle af de givne problematikker, der vedrører *manglende elasticitet i det landskabsarkitektoniske system*.

Problematikker i håndteringen af arkitektoniske kvaliteter i fsb; praksisnære perspektiver i afhandlingen

Hvorfor har visse relationer i det landskabsarkitektoniske system været svære at opretholde i praksis i de almene 6 case-områder? Med denne afsluttende diskussion vil afhandlingen fremhæve nogle forhold, der har gjort (og gør) det svært at værne om landskabsarkitekturen. Dermed indikerer diskussionen også, hvor der kan sættes ind, hvis de arkitektoniske kvaliteter skal opretholdes fremadrettet.

I følgende gennemgang optræder der 4 observationer, der hver henviser til et punkt i "fsb-håndbogen". Det er på baggrund af disse observationer, at håndbogens anbefalinger er defineret. Observationerne markeres med et [nr.] samt ***fed skrift.***

Beboerne i fsb's boligområder har igennem beboerdemokratierne mandat til at vedtage ændringer for driften og planlægningen af området[4]. Beboerdemokratiet er således i et ANT-perspektiv et obligatorisk passagested for translationer (her *kvalitetsdannelse*) i landskabsarkitekturen, efter landskabet er blevet etableret. Dette er en omstændighed, der betyder, at landskaberne bliver influeret af skiftende beboeres behov for fornyelse, hvad angår de funktioner, der knytter sig til en moderne livsførelse. Analyserne fortæller denne historie godt, idet der forekommer mange eksempler på, at det er behovet for ny duelighed, der udmøntes i generelle forandringer. Men **behovet for at tilføre ny duelighed får konsekvenser for tidligere tilsigtede kvaliteter i de andre kvalitetsdimensioner [1]**. Særligt de tilsigtede æstetiske virkemidler udfordres i eksempelvis Kantorparken og Rymarksvænget. På tværs af de resterende cases er der lignende eksempler, om end begivenhedernes omfang og betydning er forskellige. Opdatering af landskaberne bliver i diskussionen anset som en forudsætning for opretholdelsen af duelighed i landskaberne. *Hermed er der tale om en nødvendig udvikling, som fsb skal kunne håndtere.*

Der er i analyserne eksempler, hvor opdateringen af duelighed har få negative eller blot positive konsekvenser; de elastiske egenskaber, der optræder i nogle landskaber, spiller en positiv rolle i flere situationer. Men i et landskab som Voldparkens viser etableringen af nye legepladser, at mulighederne, der faktisk foreligger i landskabet, ikke bliver udnyttet. Lignende uhensigtsmæssige beslutninger er også blevet truffet i Kantorparken. *Eksemplerne viser, at der kan være behov for hjælp til at kvalificere de beslutninger, som aktører skal træffe i forbindelse med planlægningen af ændringer.*

Analyserne og de forudgående diskussioner viser dog også, at årsagerne til tab af kvalitet i forbindelse med opdateringer af landskabet også kan pege tilbage på landskaberne. I Kantorparken og Rymarksvænget synes det ikke muligt at balancere imellem hensynene til de forskellige kvaliteter, da **landskaberne har vist sig at være rigide og ufleksible overfor nye tiltag [3]**. Som selvstændige aktanter med "egne interesser" kan de tre kvalitetsdimensioner "stille krav" til landskabet. Eksempelvis har æstetikken i Kantorparken og Lundevænget nødvendiggjort et landskab, der fremstår åbent – også på sigt. Nogle af de oprindelige landskaber har altså ikke optrådt med en hensigtsmæssig rumlighed, og det har heller ikke været muligt at etablere nye rumskabende strukturer (uden det fik konsekvenser for de oprindeligt planlagte virkemidler). Manglen på fleksibilitet, der er nødvendig, for at beboerne kan 'kultivere' deres landskabsarkitektur, har således betydning for kvalitetsdannelsen. Konsekvensen af dette kunne være, at nogle landskaber ikke bliver 'opdateret', sådan som beboerne måtte ønske det, og der kan således forekomme kvalitetstab, fordi den tidssvarende funktionalitet er et perspektiv på kvalitet i de almene boligområder. Den alternative konsekvens er, at forandringen foretages på trods og går ud over landskabernes æstetik. Dette er der mange eksempler på i de 6 cases.

Landskabernes oprindeligt forskellige udformninger er dog omstæn-

4 *Ifølge Bekendtgørelse af lov om almene boliger m.v.*

digheder, der ikke uden videre står til at ændre. *Problematikken understreger derfor behovet for et godt kendskab til landskaber, der ikke uden videre lader sig forandre, hvis eventuelle særlige eller kreative løsninger skal findes.* Men – det kan desuden i *nogle tilfælde være nødvendigt at forholde sig til, hvorvidt de eksisterende landskaber sætter de nødvendige rammer for fremtidens udviklingsbehov.*

Imens det kendetegner *utilitas*, at udfordringerne opstår omkring fornyelses-aktiviteter, så er det fraværet af handlinger, hvad angår *firmitas* og særligt *venustas*, der giver anledning til refleksion. Æstetikkens virkning som identitetsgiver og dens evne til at skabe sammenhænge etc. synes at være værdifulde kvaliteter for aktører omkring landskaberne. Det bliver udtrykt i forbindelse med meget af det udviklingsarbejde, der er foregået i case-områderne, da det er sket med respekt for de allerede eksisterende kvaliteter.

Alligevel vidner udviklingsanalyserne også om en form for tøven i den daglige administration af landskaberne: Begivenhederne vidner kun i sjældne tilfælde om indsatser, der er direkte beregnet på at opretholde eller styrke holdbarheden og æstetikken. Af udviklingsanalyserne fremgår det således, at særligt **landskabernes æstetik og holdbarhed i sig selv sjældent giver anledning til iværksættelse af fysiske indsatser [2]**.

Begivenhederne omkring foryngelsen af Lundevængets piletræer og Skolevangens beplantningsstruktur af hæg viser, at sådanne handlinger har fundet sted i visse tilfælde, men i flere af de andre cases er denne type handlinger helt fraværende. Begivenheder, der har afsæt i ønsket om ny funktionalitet *(utilitas)*, viser sig ikke at være tilstrækkelige for opretholdelse af de andre kvalitetsdimensioner, selvom der tages hensyn til disse kvaliteter i forbindelse med projekterne. Det skyldes hovedsageligt, at de funktionsorienterede projekter oftest er meget afgrænsede, både fysisk og hvad angår formål. En generelt forbedret holdbarhed og en styrket æstetik kan nødvendiggøre løbende indsatser, der går på tværs af landskaberne, som det fx er foregået i Lundevænget.

Uhensigtsmæssige eller manglende indsatser overfor holdbarheden og æstetikken er en anledning til tab af oprindeligt tilsigtede kvaliteter i blandt andet Voldparken og Tingbjergs Gårdhave 1: Igennem udviklingsanalyserne synes det udtalt, at gamle eller beskadigede træer ikke bliver genplantet i Voldparken. I andre tilfælde, eksempelvis i Lundevænget og også i Voldparken, plantes der 'tilfældige' nye træer, der ikke optræder med en reference til det eksisterende landskabs kvaliteter.

Denne type hverdagshandlinger (eller mangel på samme) er tydeligt medvirkende til, at de planlagte æstetiske kvaliteter samt holdbarheden forringes. Grundlæggende kan man sige, at der optræder en driftsindsats overfor landskabets elementer, men den foregår ikke nødvendigvis i overensstemmelse med landskabsarkitekturen. Det er dog ikke blot landskabets materie, der skal plejes, men også de kvaliteter, der knytter sig til materien. *Derfor vil en specifik plejetilgang ofte være påkrævet, og andre tiltag såsom fornyelse af bærende komponenter og strukturer vil også vise sig nødvendige henad vejen.*

Diskussionen af den løbende håndtering af *venustas* og *firmitas* kunne pege tilbage på landskabsværket: Den elastiske arkitektur skulle gerne bestå af elementer, hvis holdbarhed er let at opretholde, og hvis æstetik er tydelig, som det fremgår af tidligere diskussion. Analyserne fremstiller, at det ikke er alle landskaber, der besidder disse egenskaber. *Landskabsværket er dog, elastisk eller ej, det grundlag, som fsb har at arbejde videre med*, og landskabets komponenter og strukturer er fortsat vigtige for den måde, landskabet bliver oplevet og brugt på. Intervention fra menneskelige aktører er derfor nødvendig, hvis de arkitektoniske kvaliteter skal opretholdes.

Så for at adressere kvaliteterne i det daglige, vil et grundlæggende kendskab til kvaliteterne også i denne forbindelse være nødvendigt. Uden dette kendskab kan aktørerne ikke arbejde i retning af landskabsarkitekturens tilsigtede virkninger. Men her er der en essentiel problematik: Kvaliteterne er aktuelt ikke kendte af alle, og medmindre de er selvforklarende (af landskabet), vil de ikke blive understøttet. Landskabsarkitekterne arbejder i forbindelse med projekteringer ofte med tidligere tegningsmaterialer, og de har således en mulighed for at sætte sig ind i den oprindelige kvalitetsdannelse. Dette er ikke tilfældet for beboerdemokraterne og driftspersonale. *Derfor er der i høj grad tale om et behov for at formidle landskabernes kvaliteter, hvis de bærende landskabselementer skal prioriteres i det daglige.*

Fund af stor relevans for den fremtidige landskabshåndtering i fsb

Diskussionen har nu peget på tre problematikker med varieret, men tydelig tilstedeværelse i de 6 case-områder. Problematikkerne har det tilfælles, at de undergraver betingelserne for elasticitet, landskabsarkitekturens overlevelsesgrundlag:

- ***Behovet for at tilføre ny duelighed får konsekvenser for tidligere tilsigtede kvaliteter i de andre kvalitetsdimensioner*** *– der er brug*

for kvalificering af indsatserne

- ***Nogle landskaber har vist sig at være rigide og ufleksible overfor nye tiltag*** *– landskabernes forudsætninger skal forstås og eventuelt ændres*
- ***Landskabernes æstetik og holdbarhed giver i sig selv sjældent anledning til iværksættelse af fysiske indsatser*** *– der er blandt andet behov for at tydeliggøre kvaliteterne, så de kan blive håndteret.*

Samlet tegner de fremhævede problematikker sig for hovedparten af de udfordringer, som de 6 case-områder har kæmpet med. Problematikkerne refererer tydeligt til de værdifulde relationer, der skal være intakte i det landskabsarkitektoniske system, og henviser både til et behov for at kvalificere aktørernes intervention og til landskabernes varierede og somme tider begrænsende forudsætninger. Da problematikkerne i høj grad er udledt med fokus på den almene boligsektor som konstitution, og da der i case-analyserne optræder flere og tydelige eksempler på det fremførte, mener undertegnede, at der er god grund til at tro, at problematikkerne har generel relevans for fsb samt eventuelt andre almene boligorganisationer.

På den positive side er det vigtigt at påpege, at der i landskaberne er eksempler på, at **landskabet i sig selv kan bidrage til sikring af kvalitet [4]**. Denne anden side af fortællingen er uden tvivl også af stor værdi for fremtidige arbejder med udvikling af landskabsarkitekturen. Planlægningspraksis i fsb kan benytte sig af disse erfaringer, og denne viden kan få værdi for planlægningen af nye og omdannelsen af eksisterende boligområder i fremtiden.

Konklusion

Ved vejs ende opsummerer ph.d.-projektet centrale elementer fra diskussionen, og betydningen af disse vil slutteligt blive behandlet. Således vil konklusionen forsøge at besvare afhandlingens problemstilling.

Diskussionen af kvalitetsdannelse i arkitekturen viser, at der har været mange sammenfald imellem de kvalitetsperspektiver, der lå til grund for de 6 landskabsværker. Eksempelvis er forsøget på at tilføre sammenhænge på tværs af boligområdet, egen identitet, iscenesættelse af oplevelser, tidssvarende brugsmuligheder samt anvendelse af velkendte materialer og beplantningsstrukturer (fremfor komponenter) udtryk for kvaliteter, der er prioriteret i alle 6 cases. Der forekommer dog også perspektiver på kvalitet, som er unikke for enkelte cases, såsom prioriteringen af delområders egen identitet i Tingbjerg eller dannelsen af private uderums-zoner (beboerhaver) i Kantorparken.

I lyset af at det er de samme få personer, og her tænkes der særligt på C.Th. Sørensen, der har stået bag landskabsværkerne, er sammenfaldene ikke opsigtsvækkende. Men de er ikke desto mindre interessante, fordi udviklingerne i områderne har været forskellige *på trods af* de ensartede værdimæssige afsæt.

Landskabernes udvikling har blandt andet været præget af en voksende bilisme og ændrede krav til legepladserne. Både disse og mange andre begivenheder såsom større beboerhaver, flere opholdssteder, regnvandshåndtering, nyt stiforløb etc. har haft afsæt i ønsker eller krav til landskabets duelighed. Dueligheden er blevet opdateret i takt med tiden, og derfor er der også tale om ny kvalitetsdannelse. Temaerne bilisme og legeplader synes tydeligt forankret i samfundsmæssige udviklingstendenser og idealer. Dermed bliver det klart, at store dele af de brugsmæssigt relaterede påvirkninger opstår i en bredere kontekst. Betydningen af dette skal ikke underkendes, da det understreger, at brugerne ikke uafhængigt kan tage ansvaret for de behov, der opstår i boligafdelingerne. Udover de indbyggede dynamikker i beplantningen er udviklingen omkring de brugsmæssige behov således med til at pointere, at landskaber ikke kan betragtes som en statiske størrelser.

Andre begivenheder, der forårsager ændringer i landskabsarkitekturen, henviser netop til naturlige påvirkninger såvel som menneskers brug, drift, fejl eller manglende intervention. Selvom begivenheder med disse afsæt er i mindretal i de 6 cases, er det ikke desto mindre med til at illustrere kompleksiteten af forhold, der påvirker landskabsarkitekturen.

De begrænsede udviklingsmuligheder, der kan være i et rigidt landskabsdesign, er også blevet problematiseret i diskussionerne, idet nogle æstetiske hovedideer har stillet store krav til landskabet og dermed hæmmet udvikling. Således er der ikke tale om et forhold, der er anledning til fysiske forandringer i områderne, men om et, der kan have forhindret ønsket forandring og på den måde ledt til tab af kvalitet.

Kontinuum af kvalitet

Fremfor at fokusere på karakteren af de påvirkninger, som landskabsarkitekturen har stået overfor, så viser ph.d.-projektet, at det ofte er menneskers og landskabets forudsætninger for at opretholde kvaliteterne, der kan forklare landskabsarkitekturens udvikling:

På trods af at alle begivenheder i case-analyserne omhandler fysiske forandringer, så viser der sig at være store forskelle på, hvornår en forandring leder til kvalitetsdannelse eller tab af de oprindeligt tilsigtede kvaliteter. Forskellene i disse udfald kan med fordel ses i lyset af den fremsatte teori om *det elastiske landskabsarkitektoniske system*. Henholdsvis menneskers og landskabets forudsætninger for at skabe nye kvaliteter og for at understøtte landskabets tilsigtede kvaliteter har nemlig varieret betydeligt i de 6 cases. Variationen findes i diverse forhold i og omkring landskaberne – nogle vil blive forelagt i det følgende.

1. De menneskelige aktørers forudsætninger for at bidrage til relationerne kan være begrænsede. Diskussionen af problematikker, der optræder specifikt for håndteringen af landskaberne i almen-boligkonteksten, viser, at de nære aktører ikke nødvendigvis evner eller har mulighed for at handle i overensstemmelse med landskabernes tilsigtede kvaliteter. Helt grundlæggende er aktørerne hæmmet af ikke at have adgang til viden om intentionerne i landskaberne. Den manglende viden om landskabernes kvaliteter kan vise sig afgørende for landskabsarkitekturens udvikling, idet ph.d.-projektet har gjort det tydeligt, at der ofte er tale om *afvejningsprocesser*, når landskabernes kvaliteter udvikles og vedligeholdes. For at nå frem til de bedste

Fortsat kvalitet (foto, 2013).

beslutninger bør aktørerne omkring landskabet derfor være meget klar på, hvilke konsekvenser deres handlinger har.

2. Den anden side af sagen, den, der tydeligst kommer til syne i projektets undersøgelser, er, at landskaberne selv spiller en central rolle i forbindelse med deres udvikling. Landskaberne kan være udstyret med egenskaber, der bidrager til elasticiteten, og dermed forbedre forudsætningerne for, at relationerne imellem menneske og landskab kan opretholdes. Ansvaret for landskabsarkitekturens udvikling falder således også tilbage på ophavsmanden, landskabsarkitekten. Hvad angår de 6 case-landskabers (varierede) elastiske egenskaber er der blevet identificeret fællesnævnere for hver af Vitruvius' kvalitetsdimensioner. Disse fællesnævnere vil konklusionen prioritere at gennemgå i det følgende, da emnet er kritisk og centralt for landskabsarkitekturpraksis.

Elasticitet i landskabernes holdbarhed vedrører muligheden for at styrke eller forny bærende landskabselementer i løbet af en proces, hvor planter gror, og slitage finder sted. I Lundevænget har elasticiteten haft positiv betydning for landskabets holdbarhed, idet det har været muligt at forynge beplantningerne løbende. I Skolevangen er holdbarheden blevet adresseret trinvist, idet behovet for løbende selektion har været indbygget i beplantningens udvikling. I Voldparken har gavlbeplantningerne haft mindre gode vilkår, idet gavlrummene og deres tilsigtede funktioner ikke har muliggjort en hensigtsmæssig vækst eller fornyelse. Hvis elasticitet i landskabet skal bidrage til en fortsat holdbarhed i landskabets elementer, er det vigtigt, at man allerede på planlægningstidspunktet gør sig nogle tanker omkring landskabselementernes fremadrettede styrke og foryngelse. Landskabsarkitekten kan ikke foretage disse overvejelser uden en skelen til de andre kvalitetsdimensioner, og det er tilfældet, fordi både landskabets æstetik og dets duelighed er bundet op på beplantningen. Landskabsarkitekten kan fx med sine valg af strukturer og deres placering afgøre, om hele plantebestande må ryddes, når der skal gøres plads til fornyelse. Dette kan være et legitimt valg, men han skal gøre sig klart, at de andre kvaliteter, der er knyttet op på disse plantestrukturer, også vil forsvinde i løbet af en længere årrække. Den optimale situation, det elastiske landskab, må i modsætning til dette scenarie kunne give eller tilstræbe muligheden for, at landskabselementers styrke bliver opretholdt og fornyet løbende på en sådan måde, at landskabets æstetik og duelighed ikke tabes undervejs.

For landskabernes duelighed gælder det, at elasticiteten har været lig potentialet for at skabe forandring og tilføre nye funktioner ved behov; dvs. fleksibilitet. Landskabsarkitekterne kan naturligvis ikke forudsige, hvilke behov der vil optræde, og hvilke krav der vil blive stillet til landskaberne i fremtiden. Hermed er fleksibilitet en elastisk egenskab, der skal tilbyde *potentiale* for tilpasning af ukendte brugsmæssige kvaliteter uden medfølgende tab af andre kvaliteter. Det er ikke en let opgave. Fleksibilitet har optrådt på forskellig vis i nogle af projektets cases. Tingbjerg har udvist fleksibilitet, fordi gårdhaverne kunne tillades en uafhængig udvikling, hvorfor den enkelte gårdhave alene kunne og kan adressere egne behov. I Skolevangen har de store beplantningsbælter haft fleksible egenskaber, idet legepladsfaciliteterne kunne indarbejdes i selve strukturerne. Kantorparken var med sit åbne udtryk et eksempel på en ufleksibel landskabsplan, idet forandringsbehov har haft stor betydning for landskabets æstetiske hovedidé. Konklusionen er, at tendensen med at tilføre nye funktioner (i en boligafdeling) må blive betragtet på lige fod med planternes naturlige vækst eller slitage fra brug. Derfor bør landskabsarkitekten også gøre sig nogle grundlæggende overvejelser om, hvordan landskaberne kan bibeholde deres holdbarhed og æstetik, når nødvendige forandringer finder sted. Idet landskabsarkitekten ikke kender karakteren af disse forandringer, må han overveje, hvorvidt landskabet kan indeholde rum til forandring, eller om det skal kunne bære at få tilført nye rammer i form af fx beplantningsstrukturer, der understøtter en ny funktion. En central betragtning for ham kan være, om de landskabselementer, der skaber rum og rammer omkring funktioner, også kan klare at være bærende elementer for den æstetiske hovedidé. Denne overvejelse er relevant, fordi rammerne for funktioner skal understøtte den konkrete funktion, hvorfor de potentielt skal ændres sammen med funktionen. I Lundevænget har der været en opdeling imellem det fysiske grundlag for disse kvalitetsdimensioner; gavlrummene udgør rammer for (mange) funktioner, og piletræerne bærer den æstetiske hovedidé. I Skolevangen er situationen en anden. Beplantningsbælterne bærer begge disse kvalitetsdimensioner, men netop på grund af bælternes store omfang efterlades der fleksibilitet til forandring "i" strukturerne.

Overfor æstetikken bidrager elasticiteten til, at landskabets æstetiske principper bliver tydelige og således forstået og respekteret. Der er en vis kohærens imellem den prioritering, som æstetikken har fået, og mængden af virkemidler i de 6 landskabers æstetiske hovedidé. Desuden ser mængden af visuelle og fysiske barrierer i områderne også ud til at spille ind. Om end der ikke kan generaliseres på baggrund af

de 6 cases, så er det tydeligt, at de landskaber, der har haft en simpel og utilsløret æstetik, som det var tilfældet med Lundevængets piletræer og Skolevangens skovbælter, også er blevet adresseret med øje for æstetikken, hvorfor det har været muligt at opretholde denne kvalitetsdimension i arkitekturen. Ligesom det viser sig at være tilfældet for elasticitet i duelighed og holdbarhed, så er det også for æstetikken centralt, at den ikke skal optræde på bekostning af de andre kvaliteter, som det eksempelvis var tilfældet i Rymarksvænget. Rymarksvængets oprindelige æstetik var også baseret på få og stærke virkemidler, og hovedideen har været let at genkende. Men her oplevede beboerne piletræerne som en begrænsning for deres brugsmæssige behov, hvorfor udviklingen slutteligt ikke tilgodeså den æstetiske idé. I stedet skabtes dog et nyt landskab med en ny æstetik, hvorfor Rymarksvænget også i dag optræder med en helstøbt arkitektur. De steder, hvor den æstetiske hovedidé ikke ser ud til at være blevet forstået af landskabets nære aktører, er i Kantorparken og i Voldparken. Voldparken har en bred plantesammensætning og er desuden præget af mange visuelle og fysiske barrierer. Kantorparkens landskab er ligeledes præget af en fysisk opsplitning, og åbenheden, det vil sige fraværet af indhold, kan optræde som en abstrakt idé. Desuden synes Kantorparken at have lånt sit udtryk fra eksterne forhold; kilen og de åbne strøg strammer fra relationen til Bispebjerg Parkallé og sigtelinjen til Grundvigs Kirke, og igen er der tale om forhold, der kan distancere brugeren fra den æstetiske idé. Både i Kantorparken og i Voldparken er æstetikken ikke blevet tilgodeset i udviklingen. Konklusionen understreger behovet for, at landskabsarkitekten skal være meget bevidst i sine valg af æstetiske virkemidler. Hvis det er forholdet til den omgivende by, der skal være fremtrædende i boligafdelingen, hvilken udvikling kan han så forvente, når byen forandres? Hvis det er boligafdelingen, der skal træde ud fra byen med en sammenhængende og egen identitet, hvilke virkemidler kan så skabe denne identitet over tid? Udover landskabsarkitektens overvejelser er dette også et emne af stor værdi for landskabsarkitekturens administratorer. Der bør være påpasselighed med at tilføre elementtyper, der tilslører de æstetiske virkemidler, og bagudrettet kan en oprydning i landskabet måske genskabe en klarhed i de æstetiske motiver.

I de 6 cases forekommer eksempler på, at de egenskaber, der giver elasticitet til hver af de tre kvalitetsdimensioner, optræder i modsætningsforhold. I flere af landskaberne har de elastiske egenskaber svært ved at sameksistere. Lundevængets elasticitet, der knytter sig til de gennemgående sigtelinjer og de spredte træer, understøtter eksempelvis æstetikken og landskabets holdbarhed, men ikke landskabets duelighed, da karakteren gør landskabet ufleksibelt. I denne forbindelse fremgår det af analyserne, at bebyggelsestypologien i områderne ser ud til at spille en rolle for balancen imellem de tre kvalitetsdimensioner. Fleksibiliteten i Tingbjerg er her med til at tydeliggøre, at parkbebyggelsen som type er afhængig af landskabsarkitekturen som en samlende og identitetsgivende kvalitet *(venustas)*. Det skyldes, at parkbebyggelsen som type ikke har en bymæssig strukturforanstaltning til at binde bebyggelsen sammen, på samme måde som eksempelvis Tingbjerg har det. Dermed bliver parkbebyggelsens arkitektoniske sammenhængskraft ekstremt afhængig af landskabet, og dette kan som i Lundevængets tilfælde være svært at kombinere med fleksibiliteten overfor forandringsbehov. Dette er et centralt forhold, der kan have betydning for udviklingen af parkbebyggelser generelt.

Et andet tema, hvor konteksten synes at spille en særlig rolle for udfaldet af landskabsværkerne, omhandler de landskaber, der bliver fremhævet i analyserne på baggrund af deres tydelige æstetiske idé, der er skabt med få virkemidler. I en historisk optik kan der i flere tilfælde være tale om, at det er spartanske forhold i den aktuelle tidsperiode, der leder til dannelsen af æstetisk tydelige landskaber; landskaber med enkle beplantninger og smalle stiforløb. Succesen med at opretholde disse landskabers tydelige æstetiske principper skyldes således ikke alene landskabsarkitekternes evner og fremsynethed, men er også udtryk for, at der er blevet handlet efter det muliges kunst. Ikke desto mindre kan vi lære heraf.

De to temaer er eksempler på, hvor nødvendigt det er at forstå såvel kvalitetsdannelsen som landskabernes elastiske egenskaber i lyset af den kontekst, hvori værkerne blev skabt: På grund af bebyggelsestypologierne har landskaberne spillet forskellige roller. De har derfor tilstræbt forskellige kvaliteter og har på den baggrund også haft forskellige elastiske egenskaber. Med udgangspunkt i samfundsøkonomi og materialetilgængelighed har landskabsarkitekterne herudover haft forskellige forudsætninger for at forme værkerne. Eksemplerne viser, at landskabsarkitekten ikke kan agere uafhængigt. Den dygtige landskabsarkitekt skiller sig ud, når han formår at gøre forudsætningerne til potentialer.

Handlerum i fsb

Særligt for udviklingen af landskaberne i fsb fremhæver diskussionen nogle problematikker og omstændigheder, der gør det svært at sikre de landskabsarkitektoniske kvaliteter over tid. Det er forhold, der gør sig gældende i de 6 case-landskaber. Problematikkerne er opsummeret således:

- *Behovet for at tilføre ny funktionalitet får konsekvenser for tidligere tilsigtede kvaliteter i de andre kvalitetsdimensioner:* Det henføres blandt andet til, at der mangler en kvalificering af udviklingsindsatser i landskaberne. Dette har rod i blandt andet manglende formidling og forståelse af de tilsigtede arkitektoniske kvaliteter, men også i mandat- og magtrelationerne i områderne, idet fx beboerdemokratiet uden faglig indsigt kan vælge at agere egenhændigt.
- *Nogle landskaber har vist sig at være rigide og ufleksible overfor nye tiltag:* Grundlaget for udvikling er af stor betydning for landskabernes "succes", og de forskellige landskaber repræsenterer vidt forskellige grundlag. Landskabernes potentialer og begrænsninger bør være kendte, således at der kan træffes informerede planlægningsvalg. Alternativt kan landskaberne forsøges ændret.
- *Landskabernes æstetik og holdbarhed giver i sig selv sjældent anledning til iværksættelse af fysiske indsatser:* Kun i tre ud af de seks cases (Lundevænget, Skolevangen og Tingbjerg) er der fundet begivenheder, der vidner om, at indsatser i landskabet er foretaget *med afsæt i* de æstetiske kvaliteter. Dette må give anledning til refleksion, da der ikke hersker nogen tvivl om, at opretholdelsen af æstetiske kvaliteter nødvendiggør særskilte fysiske indsatser. En specifik plejetilgang vil ofte være påkrævet, og andre tiltag såsom gennemgående fornyelse af bærende komponenter og strukturer vil også vise sig nødvendige henad vejen. Der mangler altså en kvalificering af håndteringen af landskabsarkitektur i den daglige drift og i administrationen af landskaberne. Også her er det en kendsgerning, at aktørerne mangler indsigt i landskabernes kvaliteter, men der savnes også redskaber til langsigtet landskabsadministration og viden om de 'rette' driftsmetoder.

På den positive side påpeger diskussionen og den forudgående konklusion, at der i landskaberne optræder eksempler på:

- *At landskabet i sig selv kan bidrage til sikring af kvalitet:* Denne viden kan benyttes fremadrettet i nyetablering og omdannelser af fsb's landskaber.

Ph.d.-projektet foreslår, at fsb som organisation (og som repræsentant for den almene boligsektor) fokuserer på disse fund i de fremadrettede bestræbelser på at sikre arkitektoniske kvaliteter i landskaberne. *Landskabskvaliteter i fsb – før, nu og i fremtiden* opstiller en række anbefalinger til, hvordan problematikkerne *kunne blive* tilgået i praksis.

Kilder

Litteratur

Agger, Annika m.fl. (2000): Borgerdeltagelse og inddragelse i Byomdannelse. SBi 2000:126. Statens Byggeforskningsinstitut.

Andersen, Hans Skifter & Fridberg, Torben (2006): Den almene boligsektors rolle i samfundet – Hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser? SBi, 2006:11.

Andersson, Sven-Ingvar & Høyer, Steen (1993): C.Th. Sørensen – En Havekunstner. Arkitektens Forlag. København.

Baxandall, Michael (1985): Patterns of intention: On the historical explanation of pictures. Yale University Press.

Boligselskabernes Landsforening (2010): Demokratiet i Boligselskabernes Landsforening. Boligselskabernes Landsforening.

Buhanan, Richard (1992): Wicked Problems in Design Thinking. Design Issues. Vol. 8 no. 2. p. 5-21. MIT Press.

Bech-Danielsen (1998): Byøkologi og æstetik – et koblingsunivers imellem sted og rum. SBI-rapport 300. Statens Byggeforskningsinstitut.

Bech-Danielsen (2004): Moderne Arkitektur – Hva' er meningen? Systime. Århus.

Bech-Danielsen, Claus m.fl. (2011): Renovering af efterkrigstidens almene boligbebyggelser: Evaluering af ti renoveringer med fokus på arkitektur, kulturarv, bæredygtighed og tilgængelighed. SBi 2011:22. Statens Byggeforskningsinstitut. pp. 19-21.

Bech-Danielsen, Claus m.fl. (2013): Fremtidens forstæder. Bogværket. København. pp. 94-107.

Bech-Danielsen, Claus (2013): Vitruvian Perspectives on Achitectural Quality – Developing a Vitruvian discussion on green architecture – a starting point for an upcoming research project. Aalborg University. Copenhagen.

Berg, Per G. m.fl. (2013): Green-blue Infrastructure in Urban-Rural Landscapes introducing Resilient Citylands. Landscape Architecture Unit – Department of Urban and Rural Planning. Swedish University of Agricultural Sciences. Uppsala.

Buhl (1941): Foreningens Socialt Boligbyggeri – 1933 – 1941. Foreningen Socialt Boligbyggeri. København.

Campbell, Donald T. (1975): Degrees of freedom and the case study. Comparative Political Studies. 8(1). pp. 178-191.

Christensen, Søren Kai Søndergård & Kristensen, Tage Sødergård (1972): Kollektiver i Danmark. Borgen. København.

Christoffersen, Louise Kjær (2006): Canon and Quality. Nordic Journal of Architectural Research. Volum 19. No 2. 2006. p. 66.

Craig, James A. & Ozga-Lawn, Matt (2012): Resilience. Pamphlet Architecture no. 32. Princeton Architectural Press. New York.

Dahler-Larsen (2009): Kvalitetens beskaffenhed. Syddansk Universitetsforlag.

Eckbo, Garrett (1950): Landscape for living. University of Massachusetts Press.

Deleuze, Gilles (1995): Negotiations, 1972-1990. Columbia University Press. p. 123.

Deleuze, Gilles (2004): Desert Islands – and Other Texts, 1953 – 1974. Semiotext. Paris.

Flyvbjerg, Bent (2006): Five Misunderstandings About Case-Study Research. Qualitative Inquiry, Volume 12 Number 2 April 2006. p. 222. 2006. Sage Publications.

Gad, Christoffer & Jensen, Casper Bruun (2010): On the Consequences of Post-ANT. Science, Technology, og Human Values. Volume 35 Number 1.

Gadamer, Hans-Georg (1960): Sandhed og metode – grundtræk af en filosofisk hermeneutik. 2. udg. Dansk tryk (2007). Academica.

Greimas, Algirdas Julien (1974): Strukturel semantik. København. Borgen.

Habitats (2013): Visioner for Voldparken.

Hauxner, Malene (2001): Tegning og læsning, Videnskab og kunst, Teori og metode, Rum og værker. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. DSR Forlag. Frederiksberg.

Hauxner (2002): Med himlen som loft – det moderne gennembruds anden fase 1950-1970 – bygning og landskab, rum og værker, byens landskab. Arkitektens Forlag. København.

Hauxner, Malene (2009): Drawing og Reading: Integration of academic and artistic work. University of Copenhagen.

Hauxner, Malene (2010): The Art of Transformation. Pub: Landscape 21, 2010. Biotechnical Faculty, University of Ljubljana. Slovenia.

Hauxner, Malene (2011): SUPERNATUR – Fra naturlig natur til SUPERNATUR. Europæisk landskabsarkitektur 1967-2007 set fra Danmark. Ikaros Press.

Heidegger, Martin (1927): Væren og tid. Dansk tryk (2014). Klim. København.

Holgersen, Søren & Dam, Torben (2000): Befæstelser. Forlaget Grønt Miljø. København. pp. 103-104.

Holling, C.S. (1973): Resilience and stability of ecological systems. Annu. Rev. Ecol.

Syst. 1973.4:1-23.

Jellicoe, Sir Geoffrey & Jellicoe, Susan (1995): The Landscape of Man: Shaping the Environment from Prehistory to the Present Day. Massachusetts.

Jennings, Barbara J., Vugrin, Eric & Belasich, Deborah (2013): Resilience certification for commercial buildings: a study of stakeholder perspectives. Environment Systems and Decisions June 2013, Volume 33, Issue 2, pp. 184-194.

Jensen, Casper Bruun m.fl. (2007): Introduktion til STS – Science, Technology, Society. Hans Reitzels Forlag. København. p. 7-13.

Jensen, Lotte (2006): Lokalt beboerdemokrati i den almene boligsektor – baggrund, funktion og udfordringer. Den almene boligsektors rolle i samfundet – Hvad ved vi fra hidtidig forskning og undersøgelser? Hans Skifter Andersen og Torben Fridberg (red.). Statens Byggeforskningsinstitut.

Knudsen, Gøsta m.fl. (2000): Arkitektonisk helhedssyn. By- og Boligministeriet. Arkitektens Forlag. København.

Kolen, Jan (2006): Rejuvenation of the Heritage. SCAPE, vol. 2, 2006, pp. 50-53.

Kruft, Hanno-Walter (1994): History of Architectural Theory – from Vitruvius to the present. Princeton Architectural Press. New York.

Langkilde, Hans Erling (1986): Foreningen Socialt Boligbyggeri, 1942-1985. Foreningen Socialt Boligbyggeri. København.

Latour, Bruno (1987): Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society. Cambridge. Harward University Press.

Latour, Bruno (1993): We have never been modern.

Lind, Olaf (2008): Arkitekten Steen Eiler Rasmussen. Gyldendal. København.

Lind, Olaf & Møller, Jonas (1994): FolkeBolig BoligFolk. Boligselskabernes Landsforening.

Lund, Annemarie (2002): Danmarks Havekunst 1945-2002. Arkitektens Forlag. København.

Lund, Annemarie (2007): Grøn form – grønt modspil – En bog om landskabsarkitekten Jørn Palle Schmidt. Arkitektens Forlag. København.

Marans, Robert W. & Spreckelmeyer, Kent F. (1978): Measuring Overall Architectural Quality – A Component of Building Evaluation. Environment and Behavior November 1982 vol. 14 no. 6 652-670.

Masten, A.S. (2009): Ordinary Magic: Lessons from research on resilience in human development (PDF). Education Canada 49(3): 28–32.

Mejer, Jørgen (1995): Førsokratiske Filosoffer. Bind 2. København: Hans Reitzels Forlag.

Morgan, Morris Hicky (1914): Vitruvius – The Ten Books on Architecture. Harward University Press. Cambridge.

Newton, Norman T. (1971): Design on the land – The Development of Landscape Architecture. Harward University Press.

Nygaard, Erik (1984): Tag Over Hovedet – Dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982. Arkitektens Forlag. København.

Olesen, Finn & Kroustrup, Jonas (2007): ANT – Beskrivelse af heterogene aktør-netværk. i Introduktion til STS – Science, Technology, Society. Hans Rietzels Forlag. København.

Ostwald, Michael J. (2001). The Modulor and Modulor 2 by Le Corbusier (Charles Edouard Jeanneret), 2 volumes. Basel: Birkhäuser, 2000. Nexus Network Journal 3 (1): 145–48.

Permin, Karen (1988): En generation af landskabsarkitekter – Samtale med Ronald Lund. i Landskab, Årg. 69, nr. 5 (1988) pp. 116-118.

Pallasmaa, J. (2000): Hapticity and Time. Notes on Fragile Architecture. The Architectural Review. May 2000. pp. 78-84.

Rasmussen, Steen Eiler (1963): Tingbjerg – Forklaring til en Byplan. Steen Eiler Rasmussens Tegnestue.

Raxworthy, J. (2011): Marlenes Hauxner practice of history – Nature, form, landscape. i Scape (Magazine). 1. Udg. pp. 60-69.

Schoop, Kenn (1994): At bygge boliger – FSBs historie 1933-1994. Foreningen Socialt Boligbyggeri. København.

Siegfried, Lamnek (2005): Qualitative Sozialforschung. i Lehrbuch. 4. Auflage. Beltz Verlag. Weihnhein. Basel.

Stamp, Richard (2006):The Secret Language of the Renaissance – Decoding the Hidden Symbolism of Italian Art. Duncan Baird.

Stenersen, L (1993): Folkeparkens opprindelse og utvikling – og dens død? i Havekunstens Historie. Det Biovidenskabelige Fakultetsbibliotek. København.

Swaffield, Simon (2002): Theory in Landscape Architecture – A Reader. University og Pensylvania Press. Philadelphia.

Sørensen, Carl Theodor (1931): Parkpolitik i Sogn og Købstad. Dansk Byplanlaboratorium. København.

Sørensen, Carl Theodor (1963): The origin of garden art – Havekunstens oprindelse. Arkitektens Forlag. København.

The Resilience Alliance (2007): A Research Prospectus for Urban Resilience – A Resilience Alliance Initiative for Transitioning Urban Systems towards Sustainable Futures. CSIRO, Australia – Arizona State University, USA – Stockholm University, Sweden.

Thomas, Gary (2011): A typology for the case study in social science following a review of definition, discourse and structure. Qualitative Inquiry, 17, 6, 511-521.

Tietjen m.fl. (2007): Forankring i forandring: Christiania og bevaring som ressource i byomdannelse. Århus. Arkitektskolens Forlag.

Trahair, Richard C.S. (1999): Utopias and Utopians – An Historical Dictionary. Greenwood Press. Westport.

van Deurs, Camilla Richter-Friis (2010): uderum udeliv. Kunstakademiets Arkitektskole. København.

Underberg, Anne Marie (2006): Oplevelsesøkonomi og revitalisering af det nationale i dansk kulturpolitik i dag. Københavns Universitet.

Verbeek, Peter-Paul (2000): What things do. Philosophical reflections on technology, agency and design. University Park, Pennsylvania, Pennsylvania University Press.

Wieland, A. & Wallenburg, C.M. (2013): The influence of relational competencies on supply chain resilience: a relational view. International Journal of Physical Distribution og Logistics Management. Vol. 43, No. 4, pp. 300-320.

Wotton, Sir Henry (1624): The Elements Of Architecture. London.

Yaneva, Albena (2012): Mapping Controversies in Architecture. Ashgate Publishing.

Yin, Robert K. (2009): Case Study Research: Design and Methods. Fourth Edition. SAGE Publications. California.

Webreferencer:

BL's medlemsstatistik 2013 (2014): http://www.bl.dk/om-bl/medlemsstatistik/

fsb's byggepolitik (2014): www.fsb.dk

GHB-projekt Veje og Pladser (2014): http://www.ghb-landskab.dk/projekter/kvarterloeft/tingbjerg-koebenhavn-veje-og-pladser#mere

Kulturarv (2014): http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/da_DK/folkeparken-i-roskilde/images/newest/1/img-0498-jpg

Neustein, David (2012): Resilience: the evolving terminology of ecological development. Australian design review. http://www.australiandesignreview.com/features/17617-resilient-the-evolving-terminology-of-ecological-development.

Sigler, Jennifer (2000): Rem Koolhaas [Interview], Index Magazine. Web.ref: http://www.indexmagazine.com/interviews/rem_koolhaas.shtml.

Tegninger og andre case-specifikke kilder

Disse empiriske kilder er opgivet efter tegningstype og årstal for at overskueliggøre opslag ved henvisninger i afhandlingens analyser.

Ikke alle disse kilder er offentligt tilgængelige. Derfor er der til afhandlingen vedlagt en DVD, der indeholder de konkrete materialer, som dokumentation for analysernes empiriske afsæt.

Alle ortofotos stammer fra PlansystemDK: http://kort.plansystem.dk/

Skolevangen

Haveplan (1943): Skoleparken. Sag. Nr. 1420. 1:400. Sørensen, Carl Theodor.

Matrikelkort (1954): Kortblad 9 – Del af Husum, Under København.

Matrikelkort (1954): Kortblad 10 – Del af Husum, Under København.

Perspektivtegning (1970): Byggelegeplads. 1:200. Hansen, Poul.

Planforslag (2010): Sag 1-30 Skolevangen, Omlægning af legeområde. 1:100. Jakobsen, H.A. og Jensen, Michael. Landskabsarkitekterne Roskilde.

Planforslag (1988): Sag: Planforslag med markering af registreret eksisterende beplantning. LN og Larsen, Ulla.

Plantebestillingsliste (1945): Sørensen, Carl Theodor.

Situationsplan (1943): Skoleparken. Tegn. Nr. 912'13. 1:400. Poulsen, Hubert m.fl. Kooperative Arkitekter m.fl.

Situationsplan (1952): Gruset legeplads. Sag: Nr. 1420. 1:400. C.Th. Sørensens Tegnestue.

Situationsplan (1972): Byggelegeplads. 1:200. Hansen, Poul.

Situationsplan (2001): Renovering af indgangsareal ved Mørkhøjvej. Skolevangen. 1:200. Sag: Nr. 06 00. Christensen, Jette.

Vejplan (1993): Nyt fortov m.v. på Kildeager 3-59. 1:200. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Voldparken

Bebyggelsesplan (1945): Bebyggelsesplan for et kvarter i Husum matr. nr. 5a. 1:1000. Heiberg, Edvard., Fisker, Kay og Lund, P.O.

Beliggenhedsplan (1967): Ny arealfordeling. Børnegården Voldparken. Klint, Morten m.fl.

Haveplan (1946.8.15): Voldparken. Sag: nr. 1625. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1946.9.9): Voldparken. Sag: nr. 1625. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1949): Revideret haveplan (1946.9.9): Voldparken. Sag: nr. 1625. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1953): Revideret haveplan (1946.9.9): Voldparken. Sag: nr. 1625. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Perspektivtegning (1986): Forslag til anlæg af stillevej og p-pladser. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Planforslag (1952): Projekteret legeplads til børnehave ved blok 13. Sag: nr. 1625. 1:200. C.Th. Sørensens Tegnestue.

Planforslag (1946): Garagekompleks. Sag: nr. 2145. 1:100. Heiberg, Edvard og Larsen, Karl.

Planforslag (1950): Voldparken legeplads. Sag: nr. 1625. 1:200. C.Th. Sørensens Tegnestue.

Planforslag (1955): (kvadratisk areal ved Voldparkens indgang): 1:200. Petersen, Agnete.

Planforslag (1955): Forslag til sandlegeplads. 1:100. Petersen, Agnete.

Planforslag (1972): Plan for udvidelse af parkeringsarealer. Tegning 1.A. 1:250. Hansen, Poul Erik.

Planforslag (1972): Plan for udvidelse af parkeringsarealer. Tegning 2.A. 1:250. Hansen, Poul Erik.

Planforslag (1972): Plan for udvidelse af parkeringsarealer. Tegning 3.A. 1:250. Hansen, Poul Erik.

Planforslag (2001): Illustrationsplan – udformning af terrasse. 1.100. MR.

Planforslag (2013): Visioner for Voldparken. Habitats.

Skrivelse (1970): Anmodning om godkendelse af parkeringsprojekt. EJ.

Skrivelse (1972): Vedr. parkeringsprojekt til indsendelse til myndighedernes godkendelse. Hansen, Poul Erik.

Situationsplan (1946): Voldparken. Sag: nr. 2145. 1:500. Heiberg, Edvard og Larsen, Karl.

Situationsplan (1946): Voldparken (landskab). Sag: nr. 1625. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Situationsplan (1947): Voldparken (samlet landskabsplan for hele Voldparkbebyggelsen). 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Situationsplan (1984): Nye parkeringspladser. 1:250. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Snit og planudsnit (1986): Stillevej og p-pladser. 1:50. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Skitse (1964): Skitse for omlægning af legepladser, etablering af parkeringspladser og skiltning på boligveje. Sag: VA7165. 1:500. Hansen, Poul Erik.

Vejplan (1946): Voldparken. Glud, Jørgen.

Lundevænget

Bebyggelsesplan (udateret): Ryparken – bebyggelse syd for Ole Nielsensvej. Sag: nr. 521. Glud, Jørgen og Ellern, Olaf.

Følgeskrivelse (2001): Renovering af facade- og gavlbeplantninger. Rasmussen, Birgitte. Foreningen Socialt Boligbyggeri.

Historisk kort (1842-1899). Høje målebordskort. 1:20.000. PlansystemDK.

Historisk kort (1900-1940): Lave målebordskort. 1:20.000. PlansystemDK.

Koncepttegning (1934): (landskab) – Lundevænget. C.Th. Sørensens Tegnestue.

Matrikelkort (1954): Stadskonduktørens matrikelkort. København – Frederiksberg. Målestok; 1:5000, 1954-1986, plan 5, datering; 1954.

Plan (1963): Ombygning af sandkasser efter opgravning. 1:50 og 1:500. Hansen, Poul Erik.

Plan (1963): Etablering af 70 parkeringspladser i samarbejde m. idrætsparken. 1:50 og 1:500. Hansen, Poul Erik.

Plan (2000): Renovering af beplantning. 1:500. Rasmussen, Birgitte Vest.

Plan og snit (1956): Garager i forbindelse med bebyggelsen. Sag: nr. 229. Klemmensen, Haumøller.

Planforslag (udateret): Forslag til indretning af parkering. 1:500. Petersen, Agnete.

Planteplan (udateret): (Oversigtsplan med planteliste.). 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Situationsplan (1933): Fundamentplan. Sag: nr. 521. Glud, Jørgen og Ellern, Olaf.

Situationsplan (1993): Etablering af stillevej. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Situationsplan (2002): Affaldsøer ved blok A. Sag: 0113 2002. 1:500. Rasmussen,

Birgitte Vest.

Skitse (1990): Oversigt/skitseforslag til beplantning. 1:500. P.D.

Skitse (1990): Skitseforslag – plantebede. 1:500. P.D.

Skrivelse (1960): Angående parkering i Lundevænget. Petersen, Agnete.

Skrivelse (1962): Trafikgener i Lundevænget. K.L.

Træregistrering (1985): Lundevænget. 1:500. CEH.

Træregistrering (2000): Lundevænget. 1:500. Rasmussen, Birgitte Vest og Christensen, Jette.

Rymarksvænget

Friarealplan (1968): Rymarksvænget. 1:250. Schmidt, Jørn Palle.

Friarealplan (1968): Rymarksvænget (med påtegninger). 1:250. Schmidt, Jørn Palle.

Friarealplan (1968): Rymarksvænget – Legepladser m.m. ved Blok 4 -– Børneinstitutioner. 1:100. Schmidt, Jørn Palle.

Følgeskrivelse (1986): for; Planforslag (1986): Forslag til ændring af haveanlæg. Larsen, Ulla.

Følgeskrivelse (1987): for; Planforslag (1987): Forslag til ændring af gårdanlæg. Sode, Dorthe og Mikkelsen, Curt.

Følgeskrivelse (1994): Forslag til etapedeling – Renovering af Legeplads. Christensen, Jette.

Haveplan (1967): Udsnit B. Rymarksvænget. Schmidt, Jørn Palle.

Oversigtstegning (1967): Veje. Sag: SB/C. 1:500. Korshagen, Erik. Juul-Møller Arkitekter.

Planforslag (1986): Forslag til ændring af haveanlæg. Larsen, Ulla.

Planforslag (1994): Forslag til renovering af legeplads. Sag: Renovering af legeplads. 1:200. Christensen, Jette.

Planteplan (1995): Sag: Legeplads. Christensen, Jette.

Planteliste (udateret): Christensen, Jette.

Referat (1987): Referat af møde i Have- og Gårdudvalg – 9.2.1987.

Registrering (1994): Eksisterende forhold. Sag: Legeplads. 1:200. Christensen, Jette.

Registrering (1994): Eksisterende forhold. Sag: Renovering – 2. etape. 1:200. Christensen, Jette.

Situationsplan (1980): Trafiksanering/Stillevejsområde. 1:500. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Situationsplan (1995): Gårdhave. 1 – 5 etape. 1:200. Christensen, Jette.

Situationsplan (1995): Gårdhave. 1 – 3 etape. 1:200. Christensen, Jette.

Tingbjerg

Beliggenhedsplan (1954): Gyngemosen. 1:500. Sag: Nr. 111. Rasmussen, Steen Eiler og Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1959): Gyngemosen – Invalidboliger. 1:200. Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1964): Tingbjerg III – Nord. 1:500. Sørensen, Carl Theodor og Levin, Arne.

Haveplan (1966): Tingbjerg IV. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Haveplan (1966): Tingbjerg IV – v. byg. F16-17. Carl Theodor og Lund, Ronald.

Haveplan (1969): Tingbjerg IV - Haveplan v. byg. F. 16-17. 1:200. Sørensen, Carl Theodor.

Oversigtsplan (1996): Placering af affaldsøer. Sag: Affaldsøer. 1:1000. Christensen, Jette. Foreningen Socialt Boligbyggeri.

Oversigtsplan (2005): Tingbjerg Belysningsplan. 1:3000. Bornebusch Tegnestue A/S og GHB Landskabsarkitekter A/S.

Planforslag (1962): Forslag til udvidelse af legepladsen mellem blokkene C9 og B11. 1:200. Sørensen, Carl Theodor og Levin, Arne.

Planforslag (1988): Forslag til forandringer på legepladsen ved Grostedet og Virkefeltet.

Principplan (2005): Tingbjerg, Principper for belysning. 1:3000. Bornebusch Tegnestue A/S og GHB Landskabsarkitekter A/S.

Projektforslag (2005): Delprojekt 2A.1 og 2A.2 – belysning af uderum og belysning af indgange. Bornebusch Tegnestue A/S og GHB Landskabsarkitekter A/S.

Projektbeskrivelse (2005): for Projektforslag (15.12.2005) – Delprojekt 2A.1 og 2A.2 – belysning af uderum og belysning af indgange. Bornebusch Tegnestue A/S og GHB Landskabsarkitekter A/S.

Registrering (1995): FSB Tingbjerg II afd. 43 og 50. 1:1000. Johansson, Kerstin.

Registreringsskema (2009): Indstilling af projekt til den "Danske Lyspris 2009". Maare, Thomas. Københavns Kommune.

Skrivelse (1993): Ansøgning og tilladelse til etablering af stillevej. Rasmussen, Birgitte. Foreningen Socialt Boligbyggeri. København.

Situationsplan (1956): Gyngemosen. 1:500. Sørensen, Carl Theodor og Levin, Arne.

Situationsplan (1959): Gyngemosen – Ungdomsgården. 1:500. Sørensen, Carl Theodor og Levin, Arne.

Situationsplan (1973): Omlægning af legeareal v. blok 16-17. 1:200. Hansen, Poul Erik.

Situationsplan (1979): Afstribningsplan – Langhusvej. 1:250. Vejdirektoratet, Trafikafdelingen.

Situationsplan (1979): Linieprojekt – Ruten. 1:250. Stadsingeniørens Direktorat, Vejkontoret.

Skitse (1961): Beplantning i gårde. 1:500. Sørensen, Carl Theodor.

Snit (1970): Gavle – Bygårdsstræde. Sag: 194. 1:100. BW. Steen Eiler Rasmussens Tegnestue.

Snit (2005): Principsnit 5 – belysning. 1:200. Bornebusch Tegnestue A/S og GHB Landskabsarkitekter A/S.

Kantorparken

Beplantnings- og møbleringsplan (1993): Kantorparken – Legeplads. 1:200. van Deurs, Lone.

Detailplan (1990): Beplantning langs parkeringsplads. 1:100. M.N. F.S.B.

Detailplan (1971): Detailplan for legearealer og parkeringspladser ved blok 6. 1:200. Madsen, Poul Erik.

Haveplan (udateret): Alternativ haveplan. Sørensen, Carl Theodor.

Friarealplan (2011): Blok 4. Demonstrationsprojekt – Trinvis fornyelse. 1:100. Jakobsen, Hanne A. og Jensen, Michael. Landskabsarkitekterne Roskilde.

Oversigtsplan (1985): Beboerhus. 1:200. F.c.H.

Planforslag (2008): Revideret forslag til lege- og opholdsområde. 1:200. Landskabsarkitekterne Roskilde.

Planforslag (1960): Parkeringsplads. Sag: 363.100.60. 1:500. Ishøy og Madsen rådgivende arkitekter.

Planforslag (1971): Etablering af parkeringpladser. 1:500. Madsen, Poul Erik.

Planteliste (1993): Kantorparken – Legeplads. van Deurs, Lone.

Plan og snit (1938): Vej og kloakanlæg. Sag: nr. 704. 1:50 og 1:500. Heiberg, Edvard m.fl., Kooperative Arkitekter.

Registrering (1983): Opmåling – Kantorparken. 1:200. Lehndal, Kerstin. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Registrering (2004): Landskab.

Registrering (1984): Plan af Legepl. m. koter. 1:200. Madsen, Hans Henrik Træstrup.

Situationsplan (1941): Kantorparken. 1:400. Sørensen, Carl Theodor. Holm, Helge m.fl.

Situationsplan (1997): Udvidelse af haver. 1:500. Rasmussen, Birgitte Vest. Foreningen Socialt Boligbyggeri.

Skitse (2008): Cykelstativerne v. blok 4. 1:200. Rasmussen, Birgitte Vest. FSBbolig.

Skrivelse (udateret): Projekt GRØNT og LEVENDE FRIKVARTER for børn og unge i KANTORPARKEN. Andersen, Thor-Leif.

Skrivelse (udateret): Projekt 30 nye børn i Kantorparken. Andersen, Thor-Leif.

ISSN: 2246-1248
ISBN: 978-87-7112-185-8

